

Stolac - PARADIGME BOSNE I HERCEGOVINE

Pišu i govore:

Ivo Banac,
Dubravko Lovrenović,
Katarina Luketić,
Amra
Hadžimuhamedović,
Maja Lovrenović

stranice 21-28

zareZ

Razgovor

Dubravko
Lovrenović

ISSN 1331-7970

dvojtjednik za kulturna i društvena zbivanja • zagreb, 12. travnja 2001, godište III, broj 53 • cijena 10,00 kn; za BiH 2,5 km; za Sloveniju 320 sit

Razgovor
Matias Hellman

Zapovjedna odgovornost

stranice 6-7

Skupovi

Kultura i konflikt

Stephan Rüdiger,
Rudy Demotte

stranice 14-15

Razgovor
René Medvešek

Religija igre

stranice 40-41

Glazba

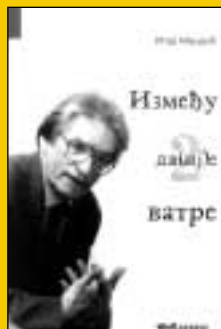
21. Muzički Biennale

stranice 34-36

Književna kritika

Brebanović,
Barbarić,
Govedić,
Luketić,
Zima

stranice 43-47

www.zarez.hr

Gdje je što

Zarezi

Info & najave *Milan Pavlinović, Branko Kostelnik, Ivančica Tarade 4*
Trsteno-osam mjeseci poslije *Andrea Zlatar 5*
Od slikovnjaka do Vragobe *Dubravka Zima 5*
Godine nove *Karlo Nikolić 17*

U žarištu

Partfišem na vlast *Boris Beck 3*
Smjena generacija *Pavle Kalinić 3*
Nismo svjesni kako nam je lijepo *Helena Peričić 12*
Kako to stoji sa socijalizmom i komunizmom danas? *Milan Kangrga 16-17*
Da li je univerzitet subjekt znanja? *Obrad Savić 18-19*
Traženje izgubljenog grada *Daša Drndić 30*

Tema: Zapovjednička odgovornost

Razgovor s Matiasom Hellmanom *Grozdana Cvitan 6-7*
Zapovjednička odgovornost: između prava i morala *Grozdana Cvitan 6*
Moralno-filozofijski aspekt zapovjedne odgovornosti *Žarko Puhovski 8*
Odgovornost je jasna *Edina Rešidović 8*
Razgovor s Čedom Prodanovićem *Grozdana Cvitan 9*
Razgovor sa Slobodanom Vučkovićem *Grozdana Cvitan 10*
Međunarodne ustavne dimenzije zapovjedne odgovornosti *Ivan Padjen 11-12*

Tema: Kultura i konflikt

Što donosi nova kulturna paradigma *Andrea Zlatar 14*
Razgovor sa Stephanom Rüdigerom *Andrea Zlatar 14-15*
Razgovor s Rudyjem Demotteom *Andrea Zlatar 15*

Likovnost

Između etnografije i science-fictiona *Petar Milat 20*
Proces kao djelo *Željko Blaće 20*
Njemačke vizure *Leila Topić 29*
Slika za vožnju rikšom *Silva Kalčić 29*

Književnost

Koraci *Danijel Dragojević 32-33*

Glazba

Nedovršena simfonija Zagrebačke filharmonije *Trpimir Matasović 34*
Ususret 21. *Muzičkom biennalu Dina Puhovski 34*
Od plantaža riže do Oscara *Bojana Plečaš 35*
Biennale i KSET *Milan Pavlinović 35*
Bez ukrasa *Luka Bekavac 36*
Virtuozi... i oni koji bi to htjeli biti *Trpimir Matasović 36*

Film, TV & Video

Neozbiljno beznade *Billyja Wildera Tatjana Jukić 37*
Odavno poznato Crno i bijelo *Luka Bekavac 38*
Scar Oscara *Sandra Antolić 39*

Kazalište

Razgovor s Reneom Medvešekom *Suzana Marjanić 40-41*
Gavellin fokus: nasilje žrtve *Nataša Govedić 42*

Kritika

Privlačnost i prokletstvo *Predrag Brebanović 43-44*
Sudbina knjige nalikuje sudbini čovjeka *Ana Barbarić 44*
Vidim taj auto *Nataša Govedić 45*
S onu stranu granica *Katarina Luketić 46-47*
Priče za djecu u izgnanstvu *Dubravka Zima 46-47*

Reagiranja

Najnoviji pravopisni inženjering *Neven Jovanović 13*

TEMA BROJA: Stolac-paradigme BIH

Priredile Katarina Luketić i Maja Lovrenović

"I ovo je Hrvatska" *Ivo Banac 21*

Razgovor s Dubravkom Lovrenovićem *Katarina Luketić 22-23*
Graditeljsko naslijeđe Stoca i njegovo razaranje *Amra Hadžimuhamedović 26-27*
Tradicija sinteze *Maja Lovrenović 28*

Akcije...

Knjige za Vukovar

Mirovna grupa mladih *Dunav* poziva sve zainteresirane da joj se pridruže u obnavljanju Vukovara

Katarina Kolega

Obnavljanje Vukovara teče sporo, novca nema, a ljudi ostaju razočarani, prevareni i bez perspektivne. Obećavalo se mnogo, malo se uistinu i ostvarilo. Grad još pati i traži pomoć, industrija i privreda potpuno su uništene, ljudi su puni predrasuda jedni prema drugima, stopa nezaposlenosti premašuje 70 posto, mladi su izgubljeni i zbunjeni, željni odlaska u svijet. Postoji velika potreba za pomirenjem i normalizacijom života u gradu.

Mirovna grupa mladih *Dunav*

Radi poboljšanja kvalitete života osnovana je neprofitabilna nevladina humanitarna udruga Mirovna grupa mladih *Dunav* (MGMD) koja organizira kreativne radionice za djecu, fotoprojekte, seminare, posjećuje domove, organizira koncerte, izložbe, festivale, igraonice. Udruga broji 35 stalnih članova i veći broj volontera iz zemlje i svijeta (Austrije, Nizozemske i Italije), a podupire je nekoliko lokalnih i međunarodnih organizacija poput Instituta Otvoreno društvo Hrvatska, Caritas, OTI-ja, USAID-a, ASPR-a, UNHCR-a, te CARE Internationala. Misija ove grupe mladih je podržavati razvoj civilnog i demokratskog društva u regiji, promicati toleranciju, kulturu mira i nenasilja, pružiti građanima priliku da sudjeluju u građenju i razvijanju lokalne zajednice te pomoći mladima u izgrađivanju samopoštovanja i samopouzdanja. U dosadašnjem je radu više od dvadeset tisuća ljudi koristilo usluge udruge. Cilj udruge je stvoriti siguran prostor za mlade u kojem će se oni međusobno družiti, podupirati i zabavljati putem kreativnog izražavanja. Raznolikim i bogatim sadržajima nastoji se oživjeti kulturni i društveni život grada te su u planu gostovanja kazališnih družina, koncerti, izložbe. Razmišlja se i o pozivanju stručnjaka iz područja psihologije i dramskog odgoja radi organiziranja seminara za djecu i odrasle. Budući da su sredstva za ostvarivanje tih projekata oskudna, udruga je predložila akciju "Za i s Vukovarom", koja poziva sve zainteresirane državljane Hrvatske da joj se pridruže svojim doprinosom. Za sada su pokrenute aktivnosti prikupljanja knjiga po gradovima diljem Hrvatske za otvaranje knjižnice mladih u prostorijama MGMD-a, gostovanja dramskih amaterskih skupina u dobrotvorne svrhe te organiziranje ljetnog festivala u Vukovaru.

Skupljanje knjiga

U Vukovaru je većina knjiga uništena i spaljena te se potreba za njima svakim danom povećava. Mladima je potrebna lektira, djeci slikovnice, a odraslima štivo za razbibrigu. Budući da je riječ o osnivanju knjižnice, prikuplja se i stručna literatura te časopisi za one koji se žele baviti znanosti, a nemaju za to mogućnosti. Akciju prikupljanja knjiga podržali su studenti Filozofskog fakulteta te Studentska udruga *Pravnik* (Pravni fakultet), organizirajući prikupljanje knjiga na svojim fakultetima. Bogatim doprinosom akciji se priključila i uprava Pravnog fakulteta te uredništva časopisa *Quorum* i *Zarez*. Akcija se nastavlja te pozivamo sve zainteresirane da joj se pridruže donacijama (knjigama ili financijskim doprinosima), idejama i svemu ostalome što smatraju da bi koristilo ljudima u Vukovaru.

Knjige se prikupljaju svaki dan u auli Filozofskog fakulteta od 11 do 16 sati te u prostorijama Udruge *Pravnik* (Trg maršala Tita 3, soba 41, potkrovlje) ponedjeljkom od 9 do 10 sati ili prema dogovoru (tel. 4802-433). Knjige možete ostaviti i u uredništvu *Zareza*, Hebrangova 21/III, od 11 do 14 sati. Prikupljaju se knjige za sve uzraste, tako da su dobrodošle i slikovnice, stručne knjige, lektira, beletristika i časopisi. Za novčane donacije žiroračun MGMD-a glasi: 2500-9782400021002-070 kod Zagrebačke banke. Adresa MGMD-a:

Desna Supoderica 17, 32000 Vukovar
e-mail: ypgd@ypgd.org
web adresa: www.ypgd.org
tel/fax: +385-(0)32-441-205

Svojim doprinosom usrećit ćete i pomoći mnogima čiji se život uvelike razlikuje od vašega i daleko je od onoga što podrazumijevamo pod normalnim i smirenim. Pomozite ljudima u Vukovaru i pokažite im da nisu zaboravljeni! ☑

Tog je dana u Hrvatskoj, kao i svakog dana, bez posla ostalo stotinu ljudi, u Beogradu su hapsili Miloševića, u Zagrebu su pokapali kralja poker aparata Sliška, a ja sam nakon ohoho godina prošao uz svoju osnovnu školu: žičana je ograda rastrgana, vrata školskog dvorišta širom otvorena, čempresi u živici podivljali, slomljeni ili osušeni, pijesak za doskok u dalj zarastao u travu, razbijene boce na atletskoj stazi, koševi i golovi slomljeni, zidovi škole išarani, rolete rastrgane, a prozori – i to je bila točka na i spomenika depresiji – toliko masni od prljavštine da sam kroz njih jedva vidio klinge u ofucanim učionicama.

Ruka ruku mije

Zašto su prozori prljavi? Sjećanja se znaju pretvoriti u monstuozne laži, ali ovo nije taj slučaj. Ne samo što je školsko dvorište bilo besprijekorno održavano davnih sedamdesetih, nego je i školska ograda bila nepropusni zid: bilo je nezamislivo da se strana osoba, poput mene danas, šetka pod prozorima za vrijeme nastave. Novac je, dakako, tome pomagao: Brodarski institut u susjedstvu, zahvaljujući jedinstvenom položaju u Jugoslaviji i poluvojnom statusu, u novcu nije oskudijevao, pa je mogao i školi u svojem susjedstvu uskočiti u potrebe, tim više što su se u njoj obrazovala i djeca uposlenika instituta. Ali nije sve u novcu: kanta vode i stara krpa ništa ne stoje, a prozori su ipak neizmjereno i nevjerojatno prljavi.

A koliko čišćenja posvuda! Poslije *Bljeska* cisterna je čistila cestu od ljudskih ostataka, kao što je i nakon ubojstva kralja netko morao oribati Cvjetni trg. Osim najpoznatijeg čišćenja, etničkog, imamo još i *počišćene* banke i fondove, umivene dnevne i komentare, *pročišćene* službene verzije, *pranje ruku* od upropaštenih tvrtki i županija, gomile *oprانog* novca i ponešto *ispranih* mozgova, političare *sterilnih* ideja i pristupa, televizijske i državne *čistke*, *ušminkavanje* biografija, *friziranje* ekonomskih i izbornih rezultata, *filtriranje* informacija i ljudi, *glancanje* oružja i kolajni, *ri-banje* bundžija, a mafijaška ruka *ruku mije*. Ipak, čitam i slušam jedino o ekonomskoj *truleži*, političkim *govnima*, nogometnim *pr-*

ljavštinama, vojno-špijunskim *svinjarijama*, društvenim *gadostima* i terorističkim *sranjima*.

Danas je jasno da je sigurnost socijalističkog školskog dvorišta bila samo iluzija, jednako kao što je bila naivna i freska na zidu školske blagovaonice: novozagrebački neboderi i nad njima, poput sunca, garancija budućnosti – protonska jezgra okružena elek-

laze na drugi. To se odražava na njihovim licima, iako ne i na plaćama. Izrabljene radnice osmjehuju se znatno rjeđe (osvjedočio sam se) od radnica propale Namine u čije se prostore Konzum uselio, mada su Namine prodavačice svakodnevno zurile u police koje su se praznile bez ikakve nade da se ikad napune. Kao na reportaži s Kube u kojoj je

suda i branitelja, kakvo je Holjevac uživao poslije *onoga* rata, ne smatra se više dostojnim civiliziranih naroda.

Skandalozna prljavština

Borci za izgubljenih prava, međutim, znaju da ne živimo svi u istom vremenu i da ne priznaju svi napredak prava potlačenih i poniženih ljudi, muškaraca, žena

veća sramota biti silovatelj nego silovan, što se ne očekuje da je etnička čistoća pola narodnoga zdravlja (a jednodušnost s vođom druga polovica), što ne viču svi strancima *van...*

Prozori su mi važni: najveći sam dio školskog uzrasta proveo gledajući kroz njih. Dosadni učiteljski glasovi ušli su na jedno uho, a na drugo izašli, ali poglede kroz školske prozore nisam zaboravio. Nisam jedini: studenti Filozofskog fakulteta žale se, više nego na lošu nastavu, nemarne nastavnike ili seksualno zlostavljanje, na nevjerojatnu, neizmjerenu i skandaloznu prljavštinu.

I dok u Hrvatskoj svakog dana bez posla ostaje stotina ljudi, dok sud iz Haaga zahtijeva Miloševića, dok se djeca i dalje igraju na Cvjetnom trgu, ja mislim na tete čistačice kojih više nema. Tete čistačice – to smo sada svi mi! Osmjeh na lice i hrabro: krpicom od jelenje kože na mrlje na savjesti, huknuti na naočale, metlom pred vlastiti prag, partfišem na vlast, kantom i vodom na prozore naše djece. ☒

Politika i higijena Partfišem na vlast

Ne bih želio da pobjednička vojska u Hrvatskoj danas uživa ista prava koja je uživala pobjednička vojska 1945.

Boris Beck

tronskim putanjama. Odonda je Brodarski institut propao zajedno s jugoslavenskom vojnom industrijom i hrvatskom jadranskom orijentacijom, Novi Zagreb stekao je međunarodnu urbanističku slavu kao *loš primjer*, borba hrvatskog proljeća za čiste račune (i, valjda, dugu ljubav) nepovratno je izgubljena, prvoškolci nalaze igle u dvorištu i dobivaju otrovne sličice ispred škole, atomsko sunce palo je na zemlju, a samoupravljači iz jednog OOUR-a napali su samoupravljače iz drugog i pobili ih, samoupravljačice silovali, a proizvodna i obrtna sredstva opljačkali. U svemu je tome prošlo neprimijećeno da su dobile otkaz i tete čistačice koje su brisale školske prozore i glancale bistu socijalističkog heroja.

Sve na veću novčanu slavu

Čistačica na sveučilištu u Agri, opisano je u *Djeci ponoći*, pošto je počistila ostatke sasječenoga utemeljitelja Slobodne Islamske skupštine Miana Abdullaha i komadiće tijela njegovih ubojica, “protestirala je kod sveučilišnog nadzornika poslova: ako se takve stvari i nadalje budu događale, ona zaslužuje malo povećanje plaće”. Umjesto povišice dobila je otkaz. Ista se stvar dogodila i tetama čistačicama u Konzumu: možda ste primijetili, u Konzumu više nema podjele na čistačice, blagajnice i prodavačice – svi uposlenici rade sve. Sve na veću novčanu slavu poslodavca; čim su gotovi s jednim poslom, pre-

strani reporter snimao višekratnu robnu kuću, potpuno ispražnjenu. Na beskrajnim policama nalazila se tu i tamo poneka konzerva, samo uvećavajući dojam praznine i propasti. Na reportеровo pitanje prodavačima što rade ondje i što kažu eventualnim kupcima, odgovorili su: *Uvijek im možemo ponuditi osmijeh*.

Tete čistačice činile su, zajedno s tetama kuharicama i domarom, respektabilan dio glasačkog tijela radničkog savjeta i mogle su utjecati na ishod glasanja o odlukama bitnim za profesore. Nagađam da je animozitet između bijelih i plavih ovratnika uzrokovao i sumrak teta čistačica, tako da su s radničkim savjetima nestale i one. Po prozorima vidim da ih više nema u školi; ne znam je li još u njoj sjajna brončana bista koju su glancale. Pri kazivala je narodnom heroju Većeslavu Holjevcu, general potpukovniku u mirovini, komandantu Zagreba 1945. On se kasnije u sebi pokajao za ono što je činio, a u znak pokajanja, kao zadužbinu, izgradio Velesajam. Danas to ne bi bilo tako jednostavno: sva je prilika da bi i taj hrvatski vitez (ima i spomenik u svojoj aveniji) morao do Haaga. On je, međutim, uživao prava pobjedničke vojske, ono isto koje danas traže i braniteljske udruge za svoje članove. Ali, eto, tih prava više nema: pravo na mučenje političkih protivnika, njihovu egzekuciju i konfiskaciju njihove imovine, a sve to bez

i djece, pa čak i biljaka i životinja. Ne sviđa se svima što je zajedno s tetama čistačicama nestao i s kioska pedofilski časopis *Jung und Frei*, što se nosoroge više ne smije ubijati samo da bi im se otpilio rog, što se ne smatra da je

MATICA HRVATSKA
MATRIX CROATICA
Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2

raspisuje

NATJEČAJ

za dodjelu Nagrade **Antun Gustav Matoš**
za esej/kritiku s književnom problematikom

Nagrađuje se knjiga eseja/književne kritike ili ciklus od najmanje deset tekstova objavljenih u periodici tijekom 2000.

Predlagatelji mogu biti sami autori, nakladnici ili druge fizičke i pravne osobe.

Uz prijavu na natječaj potrebno je priložiti tri primjerka djela.

Pravo sudjelovanja imaju državljani Republike Hrvatske.

Rok za podnošenje prijava je trideset dana od objave natječaja.

Nagrada će se dodijeliti u mjesecu lipnju 2001. u Matici Hrvatskoj.

Prijedloge na natječaj dostaviti na adresu:
Matica hrvatska, Ulica Matice hrvatske 2,
Zagreb, s naznakom
Natječaj za Nagradu **Antun Gustav Matoš**.

Punom brzinom naprijed jer već godinama stojimo u mjestu, to je ono što su mnogi glasujući za promjene očekivali od nove vlasti. Činjenica jest da je gas dan do daske ali se ništa nije pokrenulo a još manje promijenilo. Idućih par godina ništa se neće promijeniti ako se napokon ne osmisli strategija Hrvatske. Bauljanje bez strategije nastavlja se i dalje. Nikome i ne pada na pamet odrediti osnovne prioritete kako bi se u skladu s mogućnostima moglo pristupiti njihovoj realizaciji.

U praksi to znači da nakon stotina sati potrošenih na laprdanja o tome kako nam šepa prometna infrastruktura nema nikakvih planova, ni otkupa zemljišta ni bilo čega neophodnog da bi se moglo pristupiti gradnji ceste prema Splitu. Koliko je na tom polju sve proizvodljivo, najbolje pokazuje načelno određen pravac od Bosiljeva ka Svetom Roku gdje će, ako taj pravac ostane, biti neophodno ispod Male Kapele prokopati tunel duži od bilo kojeg tunela dosad prokopanog u Hrvatskoj.

Dekoracija u robnoj kući

Koliko su nejasni prioritete dovoljno govori podatak da će za tekući popis stanovništva biti potrošeno otprilike 150 mi-

lijuna kuna što bi bilo dovoljno da se prokopa i drugi dio drugog traka tunela Sveti Rok te da se već napravljeni pripremni zemljani radovi završe asfaltiranjem sve do izlaza Zadar 2. Naravno, pravovjerni će reći, da bi se opravdali, da to traži među-

glavnina ulaganja odnosi samo na otvaranje velikih robnih kuća kroz koje nam se opet prodaju strani proizvodi. Jasno, *naši* su nazočni više kao dekoracija.

Ako se daljnje propadanje, zaostajanje i nazadovanje želi zaustaviti neophodno bi

Kratko i jasno Smjena generacija

Ako se propadanje želi zaustaviti, neophodno bi bilo zaustaviti rasprodaju još profitabilnih dijelova privrede

Pavle Kalinić

narodna zajednica. U redu, to su onda mogli i platiti ako im je popis toliko važan, ali smo mi za naš novac mogli učiniti ono što je nama najpotrebnije – a to sigurno nije ovaj ili bilo koji drugi popis. Daljnjim nazadovanjem jednog dana se više neće imati koga popisivati.

Strana ulaganja izrazito su stihijska i nemaju nikakve veze sa najpotrebnijim ulaganjima, a to je proizvodnja, već se

bilo zaustaviti daljnju rasprodaju još profitabilnih dijelova privrede: pokušati spasiti i na zdrave noge postaviti Poštansku banku te uz nju osnovati Hrvatsku banku ili pokušati preuzeti na ovaj ili onaj način Privrednu i Zagrebačku te ili preimenovati u Hrvatsku banku. Kako to uz ovu garnituru na vlasti, a još manje uz onu u opoziciji, nije moguće, to će morati napraviti generacija koja dolazi.

Pravila akceleracije

Država u eri globalizacije nije niti može biti država ako nema svoje telekomunikacije, banku i respektabilno permanentno obrazovanje kako bi se moglo biti u toku i ponekad ispred znanstveno-tehnološke revolucije koja ima svoja pravila akceleracije.

Ono što ova generacija i ova vlada mogu učiniti odmah je zaustavljanje daljnje rasprodaje onoga što može biti profitabilno. Generacije koje se sad školuju trebale bi uz hrvatski od prvoga razreda učiti i engleski jezik, a u petom razredu tomu dodati i njemački. Fond sati materinskog i stranih jezika valjalo bi izjednačiti.

Očekivati da hrvatski stručnjaci mogu prosperirati bez znanja engleskog i njemačkog iluzorno je zbog rasprostranjenosti tih jezika. Vremena za prevođenje jednostavno nema, a bit će ga i manje.

Prvi korak u pokušaju postavljanja Hrvatske na noge bit će smjena generacija, dolazak novih ljudi neopterećenih ideologijom i poviješću, spremnih na suočavanje i svladavanje stvarnosti u smjeru podizanja općeg i pojedinačnog standarda uz njegovanje rada kao jedinog sredstva kojim se može doći do blagostanja. ☒

Radio izlazećeg sunca

Od veljače se utorkom od 5 do 7 sati, u sklopu ranojutarnjeg I. programa Hrvatskoga radija, emitira emisija *Podočnjak* koju je, uz suradnike, osmislila dvojka *ljepšeg spola* Ljubica Letinić i Pavlica Bajsić. O drugačijem pristupu radijskom mediju, radiodokumentarizmu govore autorice

Milan Pavlinović

Zašto se emisija zove Podočnjak?

– **Bajsić:** Ljudi koji nas slušaju ujutro vjerojatno kasno liježu, a takvi obično imaju podočnjake.

– **Letinić:** Poneki su nam savjetovali, poslije nekoliko emisija, da se ne zove *Podočnjak* već *Jačmenac*.

Kakav je vaš koncept emisije?

– **Letinić:** Osnovna ideja programa je rubno područje dana i noći, tame i svjetlosti. Zoru smo, svaki put na različitu mjestu, promatrali kao jedan od glavnih događaja u emisiji i popratili je kratkim dokumentarnim radiozapisom. Izmjena dana i noći vizualna je potvrda prolaska vremena, a onu akustičnu (radijsku) stvorili smo poigravajući se vremenskim zonama, telefonski kontaktirajući s radijskim kolegama iz Belgije, Australije, Newfoundlanda.

– **Bajsić:** Puštamo originalne zvukove zore iz različitih dijelova Hrvatske i to nam je najdraži dio emisije: tonski zapisi jutra u Splitu, s broda koji plovi na udaljeni otok Kaprije, iz šume u Lici, aerodroma...

– **Letinić:** Jedan dio programa posvećen je ljudima koji rade dok mi spavamo: pekarima, peraćima ulica, noćnim vozačima, smetlarima, portirima.

Program za buđenje ili uspavljivanje

Do sada ste ugostili različite osobe: Tomislava Birtića iz Globusa, Ivanku Mazurkijević iz Stampeda, glumca Leona Lučeva. Po kojem kriteriju birate goste?

– **Bajsić:** To su osobe koje žele doći u tako sitne sate, probuditi se u četiri ujutro.

– **Letinić:** Ne želimo razgovarati o onome čime se bave ili po čemu su poznati. Razgovori su potaknuti dokumentarnim snimkama. Na primjer, što smeta čistačici u životu, priča s najstarijom stanovnicom izolirane Kaprije, koje profesije vežu uz podočnjak, je li on dobar ili loš znak.

– **Bajsić:** Gost je više suradnik i poticajan sugovornik. Definitivno nije starleta, a može i ne mora biti poznat.

– **Letinić:** Polazimo od naoko banalnih, realnih situacija iz *maloga svijeta*, a uz razgovor s gostima i slušateljima modeliramo tok emisije prema neopipljivim stvarima poput vremena, letenja, izolacije, usamljenosti.

Tihi razgovori

U razgovoru često spominjete i hvale suradnike Podočnjaka.

– **Bajsić:** Jako smo se trudile ostvariti ekipni duh i u tome smo uspjele, a to je rijetkost na radiju, nije *in*. Sretne smo i počašćene što smo okupile najbolju ekipu na svijetu. Naslovnu *Podočnjakovu* pjesmu osmislio je novi zagrebački band *Zimmermansi* u sastavu Marko Kasović, Fedor Fišer i Marko Zezman, na čelu s Bradom iz *Psihomodo Popa*. Na pjesmi su surađivali i Šparka, Jasna Bilušić, Igor Pavlica, Jakša Kriletić i Maro Marketa. Autor logotipa je mladi slikar Alias Zimmermans.

– **Letinić:** Od nedavno kao suradnici sudjeluju i Ivana Šikić, Dubravko Mihanović i Filip Šovagović, a sve to uz odličan izbor glazbe Davora Medakovića i rad "prekovremenih" tonaca Bože Pandurića i Dalibora Piskreca. Hvala svima!

Kakav je odaziv slušatelja i koji profil ljudi se javlja?

– **Bajsić:** *Podočnjak* nudi program za lagano buđenje ili lagano uspavljivanje, pa se tako javlja šarolika svita: studenti što uče noću, šoferi, penzići, noćne ptice.

– **Letinić:** Pokušavamo na prvom nacionalnom programu raditi emisiju koja nije informacija, savjet, obrazovanje ili samo glazba. Toga ima i previše. Želimo iskoristiti tiho vrijeme za jednu vrstu *tihih razgovora*, u suprotnosti s agresivnošću i brzinom dnevnih programa, nadmoć govora i didaktičnost stila. ☒

Ključ za prvotravanjsku šalu

Budući da je prvotravanjska šala u prošlom *Zarezu* izazvala određene nedoumice, uredništvo želi napomenuti kako je njezina namjera bila narugati se **negativnim** stereotipima koje svakodnevno čujemo (Srbi su nešto najgore na svijetu; Slovenci su isti kao i Srbi; teorija je dosadna; multikulturalnost je glupost; debeli su ružni), a i da usput o svojim suradnicima i suparnicima progovori ne kao o mramornim kipovima iz herojskog razdoblja uspostave države i demokracije nego kao o živim bićima s oprostivim ljudskim slabostima (kasne s tekstovima; raspituju se za honorare; iskazuju sumnjivo zanimanje za psihotraume, staro kamenje ili postmoderniste). Uvažavajući primjedbe nekih čitatelja i suradnika da i humor može biti *sredstvo govora mržnje*, uredništvo rado ponavlja da ne smatra defektom svojih suradnika nikakve njihove genetske, onomastičke, etničke, spolne, teorijske, tjelesne ili bilo kakve druge neobičnosti; uredništvo podsjeća da tako nije bilo ni do sada i obećaje da sigurno neće biti ni u buduće. ☒

Kad bi svi...

Zagreb ne vjeruje Placebo efektu

Koncert grupe *Placebo*, Dom sportova, Zagreb, 5. travnja 2001

Branko Kostelnik

Prošlotjedno gostovanje kurentnepop atrakcije i jednog od trenutačno najaktualnijih britanskih bandova, engleske grupe *Placebo* u Zagrebu, ponovno je potvrdilo kako stoje stvari na području pop-kulture u Lijepoj našoj. Te je večeri, naime, mala dvorana Doma sportova zjapila poluprazna, s tek nešto više od tisuću posjetitelja, pa su se tako dobro ušminkani *pop postdark-punker*i iz grupe *Placebo* nakon višemjesečne europske turneje – na kojoj su u pravilu svirali pred rasprodanim dvoranama – morali okušati i u takvoj atmosferi. Koncertu su dakle, nazočili isključivo fanovi benda od kojih su u mnogi pristigli i iz susjedne Slovenije, dok je dolazak većih skupina pop rock konzumenata iz drugih dijelova Hrvatske kao i iz same metropole izostao. Tako je opet propao pokušaj povratka na *zlatne* godine, s kraja osamdesetih, kada je u Zagrebu, ali i u drugim hrvatskim gradovima, znalo gostovati i nekoliko kvalitetnih i recentnih imena svjetske rock scene u samo desetak dana. Temeljni uzrok u svakom slučaju jest onaj ekonomski: u situaciji kada se brojni studenti i ostali potencijalni posjetitelji rock koncerata bore za goli opstanak, teško je očekivati da netko od njih izdvoji 170 kuna, a o troškovima puta za rock fanove koji bi hodočastili put metropole da i ne govorimo.

Placebo doista nije neko veliko ime, niti će njegova pojava ostaviti nekog većeg traga u rocku, mora se priznati da je trenutač-

vim ljudskim slabostima (kasne s tekstovima; raspituju se za honorare; iskazuju sumnjivo zanimanje za psihotraume, staro kamenje ili postmoderniste). Uvažavajući primjedbe nekih čitatelja i suradnika da i humor može biti *sredstvo govora mržnje*, uredništvo rado ponavlja da ne smatra defektom svojih suradnika nikakve njihove genetske, onomastičke, etničke, spolne, teorijske, tjelesne ili bilo kakve druge neobičnosti; uredništvo podsjeća da tako nije bilo ni do sada i obećaje da sigurno neće biti ni u buduće. ☒

na cijena te grupe na šarolikoj MTV-svjetskoj potrošačkoj pop-ponudi doista solidna. Drugi temeljni razlog debaklu posjeta ovom koncertu jest vladavina drugih dominantnih oblika zabave u Hrvata posljednjih nekoliko godina. Nekadašnji student iz sredine 80-ih slušao je *Azru*, *Film*, *Idole* i *Videoseks*, a danas se njegov ekvivalent, u većini slučajeva, bezbrižno njiše na *folk dance* ritmove. Rezultat je slab posjet nastupu urbanog londonskog trija, unatoč modernoj produkciji, svjetskom *imageu* i intrigantnoj pričici o homoseksualizmu pjevača Briana Molka, pa i o njegovu navodnom prijateljstvu s trenutačno najozloglašenijim i najmanipulativnijim bijelim pop-izvođačem Marylinom Mansonom. Tako smo došli u situaciju da će promoteri ponovno, barem jedno vrijeme, biti prisiljeni igrati na sigurno i dovoditi samo provjerena imena svjetske rock scene, što u našem slučaju znači nove gaže već isluženih starih rockera ili pak financijski isplativa rasprodaja nostalgije.

U famoznom trokutu promoteri – mediji – publika svatko nakon ovakve neslavne epizode optužuje drugoga. Mediji napadaju neobrazovanu i indolentnu publiku, promoteri napadaju medije jer misle da nisu dovoljno poradili na promociji i medijskoj prezentaciji gostiju, a publika promotere da ne dovode prava imena i najveće atrakcije za razumnu cijenu ulaznica. Mislim da je, unatoč teškoj općoj situaciji, recept vrlo jednostavan. Kada bi svatko na pop rock tržištu u nas doista radio svoj posao – mediji i medijski djelatnici kontinuirano i pravodobno promovirali prave vrijednosti, promoteri dovodili najbolje predstavnike žanra, ne gledajući uvijek samo maksimalan profit, izdavači izdavali raznovrsne autore rukovodeći se prvenstveno kvalitetom, a izvođači više slušali svoj stvaralački poriv a manje gledali na komercijalno *peglanje* i prođu svoga proizvoda tada bi i publike na pravim urbanim rock koncertima bilo više. Zvuči naivno, ali... ☒

najav...e

četiri dana voditi plesnu radionicu, a u četvrtak 19. travnja u 20 sati izvest će originalnu predstavu u ZeKaEM-u, Teslina 7.

Francuska gostovanja

Ivančica Tarade

Francuski institut najavljuje skorašnji posjet plesnog centra TALA, koji će predstaviti *Platformu mladih koreografa*. Od 17. do 20. travnja u Zagrebu će se u sklopu tog programa okupiti umjetnici iz različitih zemalja i s različitim stilskim izrazom. Ujedno pozivaju i sve amatere koje zanima suvremeni ples da prisustvuju novim koreografskim ostvarenjima. Među ostalima na *Platformu* su pozvane i dvije francuske koreografinje i plesačice, Nancy Ruseck i Dominique Grimonprez, kao predstavnice nove generacije. Želeći razmijeniti iskustva s ostalim plesačima, one će tijekom

U subotu 21. travnja u 22 sata u Maloj dvorani Vatroslava Lisinskog Muzički biennale predstavlja Claudea Delanglea, jednog od vodećih saksofonista u Francuskoj. Njega je 1986. Pierre Boulez odabrao za solista u *Ensemble Intercomporein*, a njegova suradnja s uglednim umjetnicima širom svijeta, nastupi u pratnji Francuskoga nacionalnog orkestra, Filharmonijskog orkestra Francuskog radija, Monte Carla, Floride, Moskve i Colorada potvrda su umjetničke kvalitete. Od 1992. godine redovito nastupa s Berlinskim filharmonijskim orkestrom, a predsjednik je Međunarodnog udruženja za razvoj saksofona i Međunarodnog odbora za saksofon. ☒

INFO

Uzaludno pamćenje

Trsteno – osam mjeseci poslije

Svaki izgorjeli čempres znak je razorene i uništene kulture

Andrea Zlatar

Osam mjeseci poslije velikoga požara u kojemu je krajem kolovoza prošle godine izgorio gotovo cijeli krajolik od Slanoga do Trstenoga i

Zatona, fotografije govore o posljedicama. Trava i nešto niskoga raslinja naznačuju zelene krpice iz kojih strše spaljena, crna debila stabala. U dijelu Arbo-

retuma u Trstenome neka izgorjela stabla su ispiljena i trupci poslagani kao da se nalazimo pred nekom zastrašujućom pilanom.

Jesmo li išta naučili iz onoga što se lani dogodilo, pitam se

panijskog čelnika koliko imaju kanadera ove godine na raspolaganju. Odgovara protupitanjem: “A što vas to zanima?!”. “A tako”, rekoh, “ljetujem u vašoj županiji, u Trstenome”. “A tako”, kaže on s olakšanjem i ciniz-

dovod su kroz selo postavljene osnovne cijevi, ali teško da će do ljeta biti i razveden, to jest upotrebljiv u slučaju požara.

Što nam preostaje? Kulturno pamćenje, izložbe fotografija koje putuju od Zagreba do Dubrovnika i namijenjene su onima koji poštuju krajolik i znaju da se dubrovačkom kraju pojam kulture uključuje i svaki čempres. Svaki izgorjeli čempres znak je, onda, razorene i uništene kulture. Pojedinačne inicijative, privatne donacije, akcije koje pripadaju sferi civilnoga društva pokazale su na primjeru Trstenoga svoju snagu i svoja ograničenja. Njihova je sposobnost u mobilizaciji javnosti, u pokazivanju da je katastrofa poput stradanja Arboretuma Trsteno nešto što se tiče svih nas i u čemu svi možemo nekako pomoći. Ali, nažalost, više u sferi simboličkoga, koje

mom istodobno “tamo vam je ionako sve izgorjelo”.

Činjenice nisu ohrabrujuće: u načinu upravljanja parkom nije se ništa promijenilo. Odgovorni u javnosti nisu podnijeli nikakav račun: “viša sila”, “ništa se nije moglo”, “svi smo krivi”. Za vo-

nema neposrednoga utjecaja na stvarnost. Doseg akcija civilnoga društva ograničen je – u ovom kao i u nizu drugih slučajeva – nepostojanjem institucionalne potpore, institucionalne infrastrukture koja bi objedinjivala sve napore. ■

izložba

vod njemačkog termina *Bilderbuch* u njemačko-hrvatskom rječniku Ivana Filipovića, koji

slikovnice. Izložba, dakle, obuhvaća raspon od šezdesetak godina i više od dvije stotine sli-

pronalaženja građe za ovu izložbu. Izvori, bibliografije autora, bibliografije časopisa, nakladnici, katalozi, godine izdanja, autori tekstova ili ilustracija i ostali elementarni podaci za istraživanje hrvatske dječje književnosti s početka 20. stoljeća nesređeni su i često nedostupni, i to ne samo kad je o slikovnicama riječ. Sami počeci hrvatske dječje književnosti obrađeni su u studiji Milana Crnkovića *Hrvatska dječja književnost do kraja 19. stoljeća* iz 1978., no njezin se nastavak još čeka. Dvadesetostoljetna književnost obrađena je parcijalno i nesustavno, kao povijest žanrova ili pregled fenomena, a znanstveni naponi pojedinih institucija orijentirani su – hvalevrijedno – na suvremene i aktualne teme. Stoga je prigovor o bavljenju prošlošću u ovom slučaju promašen – izložba i studija o počecima slikovnice, upotpunjena teorijskim razmišljanjem o naravi i namjeni slikovnice i zanimljivim – premda ne sasvim preciznim – teorijskim razdvajanjem ilustrirane knjige od slikovnice, analizom tekstualne i likovne komponente slikovnice, smještanjem u evropski kontekst nastajanja i razvitka slikovnice i kompletnom bibliografijom slikovnice u Hrvatskoj od početaka do 1945. godine, hrvatskoj su znanosti o dječjoj književnosti potreban i koristan izvor o nakladničkoj, knjižarskoj i književnoj sceni početkom 20. stoljeća i ujedno dobrodošao i poželjan temelj za daljnja istraživanja – kako ranijih, tako i suvremenih tema. ■

Od slikovnjaka do Vragobe

Izložba koja pokazuje pretpovijest hrvatske slikovnice i uvjete u kojima je nastajala

Izložba *Hrvatske slikovnice do 1945.* u Hrvatskom školskom muzeju, Zagreb, 27. ožujka do 15. travnja, autori Štefka Batinić i Berislav Majhut

Dubravka Zima

Osam novog stalnog postava, Hrvatski školski muzej svoju stogodišnjicu slavi i izložbom pod naslovom *Od slikovnjaka do Vragobe*, autora Štefke Batinić i Berislava Majhuta. Zagonetan naslov krije i složenu teorijsku izložbu o pretpostavljeno jednostavnom izložku: slikovnici. Riječ je o izložbi koja istražuje nekoliko aspekata slikovnice – definiciju, odnos ilustracije i teksta, razliku između slikovnice i ilustrirane knjige, pedagoški aspekt slikovnice, njezinu likovnu i tekstualnu komponentu, tematska područja i rane hrvatske nakladnike slikovnica – i to sve na korpusu nastalom od početaka pa do 1945. godine. Naslovna sintagma zapravo određuje taj vremenski raspon – slikovnjak je naziv koji se kao alternativan slikovnici pojavljuje kao prije-

se inače smatra začetnikom hrvatske dječje književnosti. Rječnik je objavljen 1869., dok autori prvu hrvatsku slikovnicu datiraju oko 1880, pa je naziv slikovnjak zapravo dosjetka kojom se obuhvaća pretpovijest hrvatske slikovnice, uvjeti u kojima nastaje i u kojima se pokušava prodavati, nakladnička i knjižarska situacija u drugoj polovici i krajem devetnaestoga stoljeća u Hrvatskoj te ono što autori nazivaju *evropskim kontekstom*, odnosno počeci njemačke i engleske slikovnice. Drugi je dio naslovne sintagme pseudonim novinara Dinka Chudobe, koji je tokom dvadesetih i osobito tridesetih godina 20. stoljeća najplodniji, no nikako najbolji, autor tekstova za

Nakladnička kuća
Faust Vrančić,
Biblioteka
90 stupnjeva,
raspisuje

NATJEČAJ ZA ROMAN NA HRVATSKOM JEZIKU

Osnovna pravila:

Primaju se svi radovi napisani na hrvatskom jeziku, neovisno o dobi i stalnom mjestu boravka autora.

Radovi se primaju samo u dovršenom obliku.

Djelo više autora bit će primljeno samo ako je riječ o skupnom autoru, a ne zbirci djela različitih autora.

Radovi se primaju
do 15.05.2001. godine.

Faust Vrančić zadržava pravo da ovisno o kvaliteti primljenih radova odluči o nedodjeljivanju nagrada odnosno o povećanju broja prvih, drugih ili trećih nagrada.

O slanju materijala:

Prijave treba poslati
na adresu:

Faust Vrančić
Keršovanijev trg 1
10000 Zagreb

Materijali trebaju biti dostavljeni u računalnom ispisu ili prekućani pisaćim strojem, u dvostrukom preredu: Stranice moraju biti numerirane, a na svakoj stranici u gornjem desnom uglu mora biti upisano ime autora. Uz ispis korisno je poslati i datoteku na 3,25 inčnoj disketi, formatiranoj za PC (ali nije obavezno).

Uz materijal obavezno navesti adresu i kontakt telefon (eventualno e-mail) autora.

Moguća upotreba pseudonima. Primljeni materijali se ne vraćaju.

Obaveze raspisivača natječaja:

Rezultati natječaja bit će objavljeni 05.09.2001. u sklopu Međunarodnog književnog festivala –

Pontes 01 u Krku

Nagrađuju se tri najbolja rada kako slijedi:

Prva nagrada:

- kunska protuvrijednost 1500 DM

- pravo objavljivanja u Biblioteci 90 stupnjeva nakladnika Faust Vrančić uz autorsku naknadu od 6% vrijednosti prodane naklade

Druga nagrada:

- kunska protuvrijednost 500 DM

- ista prava objavljivanja kao i kod prve nagrade

Treća nagrada:

- ista prava objavljivanja kao prvo i drugo nagrađeni

razgovor

Matias Hellman, koordinator za Hrvatsku Programa Outreach Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju

Zločin nema nacionalnosti

Haaški sud se ne bavi vojskama i državama nego pojedincima, bavi se zločinima i odgovornošću za te zločine... Ne bavi se kolektivnom odgovornošću ni na koji način

Grozdana Cvitan

S Matiasom Hellmanom razgovarala sam nakon okruglog stola *Zapovjedna odgovornost* koji je u organizaciji Hrvatskog helsinškog odbora, Hrvatskog pravnog centra i uz potporu Fondacije Heinrich Böll održan u Trakošćanu 23. i 24. ožujka.

Kako ocjenjujete upravo održan skup u Trakošćanu?

– Mislim da je to u ovom trenutku bila jako dobra inicijativa. Zapovjedna odgovornost je tema koja izaziva puno dvojbi u Hrvatskoj, a mislim da su u pitanju nejasnoće koje treba pojasniti. O toj temi svi govore, a riječ je o važnom i složenom pravnom pojmu. Zato je bilo važno organizirati skup na kojem se od hrvatskih i stranih pravnih stručnjaka te predstavnika Haaškog suda kroz dijalog mogla čuti interpretacija tog važnog pravnog pojma. S druge strane, svaka uspostava dvosmjerne komunikacije vrlo je važ-

na i za rad i za ideju Međunarodnog suda.

Stručnjaci su na skupu razmatrali mnoge detalje, govorilo se o

punom parom, funkcioniraju normalno svi njegovi dijelovi (tužiteljstvo, sudska vijeća i tajništvo). Stvara se jurisprudencija, ali

i mnogo toga je jasno definirano.

Postupci se trenutačno vode protiv Hrvata, Bošnjaka i Srba ili se traže izručenja pripadnika tih naroda iz zemalja nastalih na prostoru bivše Jugoslavije. Kako ocjenjujete komentare na traženja i postupke u tim zemljama i koliko se oni razlikuju od jedne do druge?

– Ponajprije želim reći da Haaški tribunal ne sudi Hrvatima, Srbima, Bošnjacima ili Albancima iz ovdašnjih zemalja nego pojedincima s ovih prostora koje se sumnjiči da su počinili ratne zločine odnosno zločine protiv međunarodnoga humanitarnog prava. S aspekta Suda, zločin nema nacionalnost.

Za ovdašnje ljude to je itekako prisutan problem i rasprave o tome su brojne. Kako ih Sud vidi?

– Točno je da se suđenja u Haa-

pojedinih slučajevima, a mogla su se čuti i mišljenja da je Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju u nastajanju. Koliko je zakon po kojem Sud radi definiran odnosno podložan promjenama?

– Najvažniji pravni dokument je Statut Haaškog suda, koji je usvojilo Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda, i prema njemu se radi. Statut vrlo jasno određuje mandat Haaškog suda odnosno njegovu teritorijalnu, vremensku i materijalnu nadležnost. Uz Statut postoje pravila koja su izradili suci i ona govore o detaljima vođenja postupka pred Sudom. Odgovor na pitanje je li Haaški tribunal sud u nastajanju možda je utoliko potvrđan ukoliko se uzme u obzir činjenica da je to prvi međunarodni kazneni sud za ratne zločine nakon Nürnberga i Tokija.

Funkcionira punom parom

U ovom trenutku on je stoga svojevrsni presedan i na samom početku bio je golem napor samo uspostavljanje tog suda. Isto je bilo i s prvim postupcima. A sada, nakon osam godina rada, to je Sud koji normalno funkcionira, ima puno postupaka koji se vode

Mediji u Hrvatskoj o postupcima u Haagu pišu samo kad oni imaju veze s Hrvatima...

gu ovdje percipiraju nacionalno, ali to je pogrešna percepcija. Poznato je da je u Hrvatskoj prisutno mišljenje da Haaški sud traži ili procesuirati samo Hrvate, odnosno da je taj sud samo protiv Hrvata ili čak protiv hrvatske države. Slično je i u Srbiji, a posebice među Srbima u Bosni i Hercegovini. Oni mu prigovaraju pristranost i kažu da je protiv Srba, a zbog određenih političkih interesa nekih svjetskih moćnika. To, naravno, nije točno. Ponajprije, Haaški je sud mjerodavan samo za gonjenje pojedinaca zbog djela koja su počinili, a ne može suditi grupama, državama, vojskama ili političkim strankama. Nadalje, često se kaže kako preko Haaškog suda međunarodna zajednica sudi "našima"

(ma tko to rekao) i pritom se zaboravlja da su i države bivše Jugoslavije dio međunarodne zajednice pa su Hrvatska, Bosna i Hercegovina i SRJ danas članovi te zajednice. Haaški sud osnovali su Ujedinjeni narodi, a osnivanje Suda među ostalima tražile su Hrvatska i Bosna i Hercegovina. Te činjenice često se zbog raznih razloga zaboravljaju.

Znači li to da je slika takvog suda bila različito zamišljena od onih koji su se za njegovo osnivanje zalagali?

– Treba voditi računa o tome da je to međunarodni sud i da on ne može voditi računa o interesima ove ili one interesne skupine ili države, od onoga što je netko očekivao zalažući se za takav sud. To nije pristran sud, suci dolaze iz raznih zemalja, nije im bitno iz koje zemlje dolazi pojedini osumnjičenik i oni sude pojedincu prema raspoloživim dokazima.

Približavanje ljudima

Kad je otvoren vaš ured za informiranje javnosti u Hrvatskoj i kako se odlučilo da se on osnuje?

– Ja sam koordinator za Hrvatsku u Outreach programu Haaškog suda. Outreach program je osnovan prije otprilike dvije godine. Razlog za osnivanje programa bilo je po mišljenju Suda to što šira javnost u zemljama bivše Jugoslavije nije dovoljno dobro informirana o njegovu radu. Smatra se da ljudi često ne razumiju razlog i cilj postojanja Haaškog suda, koji mu je način rada i da iz takvog nerazumijevanja nastaju pogrešne percepcije Suda kao neprijatelja. U takvoj situaciji Sud može obavljati svoj posao – podizati optužnice, voditi procese i donositi presude – ali teško može postići glavni odnosno krajnji cilj zbog kojeg je osnovan: pridonositi uspostavi i održavanju mira na ovim prostorima. Ako ljudi vide taj sud kao strani, neprijateljski, kao pristranu instituciju, onda rad Suda neće imati pozitivne posljedice. Zbog toga je osnovan Outreach program koji se bavi informiranjem javnosti o radu Haaškog tribunala u zemljama bivše Jugoslavije. To znači ponajprije informirati ljude na njihovom jeziku, staviti im na raspolaganje prave dokumente, optužnice i ostale informacijske materijale Suda, tj. na svaki mogući način pomagati u tome da ljudi na što lakši način dođu do informacija o njegovu radu, uspostaviti i održavati dvostruku komunikaciju s medijima na ovim prostorima, s pravnim institucijama, tj. sa sucima, tužiteljima, profesorima i studen-

tima pravnih fakulteta, s odvjetnicima, ali i svim ostalim grupama zainteresiranim za praćenje rada Suda, kao što su nevladine organizacije.

Presude se donose samostalno

Koliko možete informirati o konkretnom radu ili pojedinostima koje zanimaju ovdašnju javnost?

– Tu postoje određene granice jer nijedan kazneni sud ne može objašnjavati sve, a presude govore same za sebe. Također, ne može raditi nikakvu propagandu jer to bi bilo neumjesno, a to ni nije namjera našeg programa. Naš glavni cilj jest približiti se ljudima i staviti im informacije na raspolaganje, uspostaviti kontakte s raznim grupama tako da ljudi ovdje znaju na koji način mogu komunicirati s nama, odnosno sa Sudom. Sada imamo ured Outreach programa u Zagrebu (prvi otvoren, u prosincu 1999. godine), Sarajevu i Prištini, a ubrzo će biti uspostavljen i ured u Beogradu. Organiziramo razne konferencije, tribine i okrugle stolove s raznim predstavnicima Tribunala koji će govoriti o mnogim aspektima rada s raznim ljudima, stručnjacima, studentima...

Pitanje zapečaćenih omotnica

Mogu li vam se obratiti i oni koji su neposredno zainteresirani i koliko se takvih ljudi javlja? Traže li i zbog čega ljudi kontakte s vama?

– Javljaju nam se vrlo različiti ljudi. Mi u uredu možemo govoriti o radu suda vrlo općenito. Ako netko želi dati informacije ili prijaviti neki zločin, onda ih upućujemo predstavnicima tužiteljstva jer Outreach program nije u sklopu tužiteljstva nego u sklopu tajništva Suda. Tajništvo je neutralan organ koji služi i tužiteljstvu i sudskim vijećima, ali zato i može informirati o njima.

Mislim da na ovim prostorima postoji i nerazumijevanje uloga pojedinih ljudi na Sudu. Tako mnogima nije jasno da glavna tužiteljica Carla del Ponte nije glavna osoba na Sudu. Sud ima sudska vijeća, čini ih četrnaest sudaca, zatim postoje tri raspravna vijeća koja vode prvostupanjske postupke (to su vijeća po tri suca), zatim postoji žalbeno vijeće s pet sudaca i ono vodi žalbene postupke. Posao tužiteljstva je prikupljanje dokaza o zločinima, dakle vođenje istraga i sastavljanje optužnica protiv osumnjičenih. Kad se optužnica uruči Sudu i počne proces, tužiteljstvo postaje samo jedna stranka u postupku.

Matias Hellman, lingvist je iz Finske. Studij hrvatskoga upisao je 1990. godine na Sveučilištu u Helsinkiju. U početku radio kao tumač i prevoditelj za hrvatski, a zatim za jednu nordijsku tvrtku analizu tiska. Djelokrug njegova posla danas su informiranje i kontakti s javnošću u zagrebačkom uredu Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju. O radu Tribunala organizirao je skupove u suradnji s različitim institucijama i NGO-ima u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, SRJ (Zagreb, Mostar, Banja Luka, Podgorica, Beograd, Priština...). ☒

skupovi

Zapovjednička odgovornost: između prava i morala

Grozdana Cvitan

U Trakošćanu je 23. i 24. ožujka u organizaciji HHO-a i HPC-a, a uz pomoć Zaklade Heinrich Böll iz Zagreba i Otvorenog društva iz New Yorka, održan međunarodni skup *Zapovjedna odgovornost*. Toj izuzetno zanimljivoj temi na samom početku priloženo je nekoliko primjedaba glede termina *zapovjedna* pa se nekoliko hrvatskih pravnika i odvjetnika zalo-

žilo da se termin *zapovjedna* promijeni u *zapovjedničku* odgovornost, jer o tome je zaista riječ. Uz profesore prava iz Hrvatske,

SAD-a i Njemačke, skupu su nazočili odvjetnici iz zemalja bivše Jugoslavije od kojih je većina s iskustvom branitelja haaških osumnjičenika i optuženika, predstavnici NGO-a te predstavnici HV-a, Haaškog tribunala i predstavnici Vladina ureda za suradnju s Tribunalom.

Je li zapovjednička odgovornost pravno ili moralno pitanje – bilo je središnje razmatranje skupa, raspravljano nakon izlaganja Ivana Padjena i Žarka Pu-

hovskog. To da je pravno, već je dugo vremena jasno, dok je etički problem pitanja ono što se pokušalo nametnuti kao bitna teza u razmišljanju o odgovornosti. Raspravu koja je uslijedila nakon izlaganja Žarka Puhovskog (koje objavljujemo u sklopu teme) potaknuli su sudionici skupa svih struka, a povijesnim primjerima od Drugog svjetskog rata do NATO-ova bombardiranja u Srbiji služili su se podjednako i u pravnim nijansiranjima i u moralnim pitanjima.

Izlaganja o prirodi, budućnosti i problematičnim aspektima načela zapovjedne odgovornosti s gledišta kaznenog prava održali su kanadski profesor Leslie C. Green, Ruth Wedgwood s Pravnog fakulteta Sveučilišta Yale i članica Vijeća za vanjske odnose SAD-a te Kai Ambos s Instituta Max Planck u

Freiburgu. Izlaganje Franje Bačića odnosilo se na zapovjednu odgovornost u svjetlu Zenevske i drugih konvencija, dok je izlaganje riječkog profesora Pravnog fakulteta Vladimira Đure Degana o temi *Članak 7. Statuta Međunarodnog kaznenog tribunala za bivšu Jugoslaviju u svjetlosti upotrebe zabranjenih oružja za vrijeme NATO zračnih napada u 1999.* pokazalo da i u tom području postoje neslaganja i različita tumačenja međunarodnih konvencija.

Nedosljednosti i nejasnoće

Neke postupke tužiteljstva i Suda u Haagu na konkretnim primjerima analizirali su pravni suradnici Tribunala Helen Dufyod i Thomas Henquet, a pravnu praksu u konkretnim predmetima dali su zagrebački odvjetnici Anto Nobilo (slučaj

Blaškić), Ivan Kern (slučaj Šakić) i Edina Rešidović (slučaj Delalić), odvjetnica iz Sarajeva koja je prva uspjela jednog haaškog osumnjičenika osloboditi odgovornosti za koju ga je Sud u Haagu teretio. Najčešći primjer na koji su se pravni stručnjaci pozivali da bi demonstrirali neka pitanja nedosljednosti ili pravnih nejasnoća kod domaćih i stranih sudionika bio je u slučaju i u prvostupanjskoj presudi generalu Tihomiru Blaškiću, za koju je s priličnim konsenzusom utvrđeno da bi danas bila mnogo manja da suđenje sada počinje. Okrugli stol u Trakošćanu počeo je dvosmjernu raspravu o pravnim i moralnim pitanjima jedne teme o kojoj bi i javnost trebalo i više obavijestiti i šire uključiti. ☒

ODGOVORNOST ZAPOVJEDNIKA

Suci su nezavisni i o obrani i o tužiteljstvu. Oni imaju glavnu riječ i na kraju procesa samostalno donose presudu. Tužiteljstvo svoj posao također radi samostalno i odvojeno od sudaca, a to znači da su istrage i podizanje optužnica kao posao tužiteljstva neovisni bilo o kome: Vijeću sigurnosti, suci, ma, nekoj državi... Kad tužiteljstvo odluči ili smatra da ima dovoljno dokaza za podizanje optužnice protiv nekog tko je počinio zločine, mora tu optužnicu potkrijepljenu dokazima dati nekome od sudaca koji onda odlučuje, neovisno o tužiteljstvu, jesu li dokazi dovoljno čvrsti i na temelju toga odobrava ili ne odobrava podizanje optužnice i daje nalog za uhićenje. Dakle, tužiteljstvo ne može tek tako podići optužnicu, što je posebno čest prigovor protiv Suda, posebno u Republici Srpskoj. Zbog toga je tamo i pitanje zapečaćenih optužnica puno važnije nego primjerice u Hrvatskoj. I glavna tužiteljica je izjavila da nema potrebe za takvim optužnicama u odnosu s Hrvatskom jer hrvatske vlasti surađuju sa Sudom.

Efikasno i temeljito

Čini mi se da je problem u Hrvatskoj druge prirode. Ljudi u Hrvatskoj su zbunjeni činjenicama da zločini u Vukovaru, primjerice, još nisu procesuirani, ali i da Hrvatska nije inzistirala i prikupljala dokaze za neke od zločina? Tko sve i kako prikuplja dokaze?

– O suradnji tužiteljstva i hrvatske Vlade mogu malošto reći jer to nije moj posao, ali mogu reći da tužiteljstvo prima i prikuplja dokaze sa svih strana: od raznih međunarodnih institucija, država, pojedinaca... Svatko može dati podatke tužiteljstvu, a tužiteljstvo prema vlastitoj procjeni odlučuje koje će slučajeve istražiti i na temelju dokaza protiv koga za njih pokrenuti procese. Od prijave nekog zločina do eventualne odluke o podizanju optužnice dug je put.

Kako se onda mogao dogoditi slučaj Hrvata iz Srednje Bosne kad je podignuta optužnica i protiv mrtvaca, odnosno kad je cijela grupa oslobođena?

– Ne mogu komentirati pojedine slučajeve, ali u svakom slučaju treba istaknuti da je vrlo važno da države i sve relevantne organizacije surađuju sa Sudom, da prilože dokaze koje imaju jer onda eventualne pogreške mogu lakše biti izbjegnute. Zato je svima u interesu da tužiteljstvo ima što više raspoloživih podataka i da je u mogućnosti istražiti slučajeve efikasno i temeljito. Sud, a naročito tužiteljstvo, ovisni su o suradnji. Samo tako svi zločini mogu biti istraženi – a to je u interesu pravde.

U Hrvatskoj ste se susreli s različitim grupama ljudi, pa i vete-

ranima. Razlikuju li se njihova mišljenja o Tribunalu od mišljenja drugih građana? Što su vam pokazala njihova pitanja?

– Susreo sam se s veteranima, a poznata su mi i neka istraživanja. Jedno takvo istraživanje nedavno je objavljeno i u novinama, a pokazuje da njihova mišljenja nisu bitno drukčija od mišljenja ostalih građana. U susretima s veteranima primijetio sam da oni imaju često jednostranu sliku o Sudu, a da je ona rezultat one slike koju nameću mediji u Hrvatskoj. Nije toliko riječ o netočnim informacijama, iako ima i toga, koliko o određenoj selektivnosti. Mediji u Hrvatskoj o postupcima u Haagu pišu samo kad oni imaju veze s Hrvatima. Zasad to znači s bosanskim Hrvatima jer nijedan Hrvat nije u Haagu optužen za zločine počinjene u Hrvatskoj.

Sud je nepristran

Može li neobaviještenost biti dio straha?

– Naravno. Ako mogu čitati samo o Hrvatima koji su procesuirani ili se traže, onda stječu dojam da Sud traži samo Hrvate, a uz to često ide ono da je to samo zato što su Hrvati i da nema nikakvih dokaza. Zato je važno da znaju da takve stvari nisu točne, da je Sud nepristran, da su tamo ugledni međunarodni profesionalci koji savjesno rade svoj posao bez ikakvih interesa za ili protiv u odnosu na bilo koju etničku grupu, da rade prema interesu i mandatu Suda, čiji je glavni interes izvršenje pravde, onda je slika Suda, a time i razmišljanje o njemu, različita.

Danas se sve više govori o stalnom međunarodnom sudu. Kada bi on mogao biti osnovan i hoće li tada haaški sudovi za bivšu Jugoslaviju i Ruandu biti ukinuti?

– Stalni međunarodni kazneni sud (ICC) bit će nova institucija, također u Haagu. Da bi stalni sud počeo raditi, potrebno je šezdeset ratifikacija, što znači da nedostaje još trideset i jedna. Inače, izgleda da će Hrvatska biti sljedeća država koja će ratificirati statut ICC-a. Ali sudovi za bivšu Jugoslaviju i Ruandu (koji rade vrlo sličan posao) odradit će svoj posao do kraja. Nije moguće da stalni sud preuzme mandat sadašnjih sudova jer njegove ovlasti počinju tek godinu dana nakon njegove uspostave. Ljudi često ne vide razliku između Haaškog tribunala i Međunarodnog suda pravde (ICJ), koji također djeluje u Haagu i pred kojim je podignuta optužba Hrvatske protiv SRJ za genocid.

Međunarodni sud pravde ne sudi pojedincima nego samo rješava slučajeve među državama, dok Tribunal sudi samo pojedincima za ratne zločine i to je bitna razlika između ta dva suda u Haagu.

Sučaj Norac

Činjenica da će domaći sudovi uz pozornost promatrača iz Haaga moći procesuirati zločine još je jednom uznemirila javnost upravo na pitanju najvećih zločinaca koji još nisu uhvaćeni. Opća pravda kao da očekuje da se njima sudi upravo u Haagu. Je li to i interes Suda?

– Upravo je “slučaj Norac” ponovno aktualizirao ulogu domaćih sudova. Nedavno sam u Beogradu čuo mišljenje da je u tim procesom jedan haaški slučaj prepušten domaćem sudu. A istina je da nije ni postojala haaška optužnica protiv Mirka Norca. Činjenica da je taj slučaj ovdje pokrenut u velikom je interesu i Hrvatske i prav-

de. Domaći sudovi imaju punu slobodu pokrenuti bilo koji slučaj ratnog zločina i za to ne trebaju tražiti nikakvo prethodno odobrenje u Haagu, o čemu se također pisalo. Procjena je da će Haaški tribunal procesuirati između dvjesto i tristo slučajeva iz svih zemalja bivše Jugoslavije i, za razliku od prvobitne procjene koja je govorila o radu Suda do 2016. godine, sadašnje su procjene da bi Sud do 2007. godine trebao završiti sve prvostupanske procese. Uveden je novi sustav *ad litem* odnosno *ad hoc* sudaca, a to znači da će Haaškom tribunalu biti na raspolaganju grupa sudaca koji će se u rad Suda uključiti u trenucima kad Tribunalu bude na raspolaganju veća grupa osumnjičenika. U interesu je svima da se taj posao napravi što brže i što efikasnije.

Što se tiče onih protiv kojih su optužnice već podignute – oni će

Nedavno je izrečena zaista povijesna presuda u slučaju Foča. Pred Međunarodnim sudom silovanje je prvi put tretirano kao zločin protiv čovječnosti. To je mnogima bila glavna vijest, a u Hrvatskoj je jedva zabilježena

biti procesuirani u Haagu. Haag će suditi najvećim počiniteljima zločina, arhitektima zločina. Bit će to slučajevi koje bi bilo teško procesuirati na domaćem terenu. Nižerangirani počinitelji zločina trebali bi biti procesuirani na domaćim sudovima i to bi svima trebalo biti u interesu. A i Haaškom tribunalu čini se pozitivnim što su ti procesi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini već počeli. Nije važno tko će posao napraviti, nego da to bude napravljeno i da se dogodi pravda.

Sretan slučaj

Čest prigovor Suda, naročito među Bošnjacima, jest da neki glavni optuženici još nisu uhićeni. Pitanje zašto Karadžić i Mladić još nisu u Haagu, a već je više od pet godina kako su optužnice protiv njih podignute, otvara pitanje policijskih i međunarodnih snaga i njihove suradnje sa Sudom. Sretan slučaj je kad se netko odluči sam predati. U ostalim slučajevima Tribunal ovisi o onima koji su ovlašteni da uhitite optuženike. Često se čuje da Haaški sud ne želi uhititi Karadžića i Mladića, a Tribunal zapravo nema ni vlastite policijske snage i ne može nikoga uhititi. Drugo je pitanje zašto to nije napravio SFOR u Bosni i Hercegovini ili nacionalne policijske snage. Međunarodna zajednica, SFOR ili NATO nisu isto što i Haaški tribunal i to treba biti jasno. Ili kad Madelaine Albright izjavi da se Miloševiću može suditi u Beogradu – to definitivno nije stav Haaškog tribunala, a ni Carla del Ponte nije se s time složila.

Znači li to svojevrsni razlaz iz-

među političarke i tužiteljice, između različitih institucija, ili možda i svojevrsni pritisak i smetnje Tribunalu?

– To se može i tako reći. O tome se mnogo manje piše iako gospođa Del Ponte često kritizira SFOR i smatra da su mogli napraviti puno više. Dodao bih da je važno uočiti kako se u tom kontekstu često izjednačava Tribunal s međunarodnom zajednicom, ili se ta sintagma koristi u kontekstu onih drugih. To se radi bez prihvaćanja činjenice da su i ovdasnje zemlje dio te međunarodne zajednice, ali da nju nije moguće izjednačiti s Tribunalom.

Neki pripadnici međunarodnih snaga spominjaju su kao počinitelje odnosno sudionike u zločinu, primjerice u vezi sa silovanjima u Bosni i Hercegovini. Mogu li oni biti predmet istrage odnosno procesa pred Tribunalom? Imali Tribunal mandat i za njih?

– Ima. Ako su se eventualni zločini dogodili nakon 1. siječnja 1991. godine na području bivše Jugoslavije, Tribunal ima taj mandat i procesuiran može biti svatko tko je od tada do danas počinio na tom prostoru ratni zločin, bez obzira na državljanstvo. Također, to znači i da su sukobi danas u Makedoniji također u nadležnosti Haaškog tribunala i da se u Haagu prati što se tamo događa. O tome kad će mandat Tribunala za ovaj prostor završiti, odlučit će Vijeće sigurnosti UN-a, ali mandat još traje i obuhvaća i najnovija zbivanja.

Mediji kreiraju sliku

Čini se da medije smatraje pristranim. Kako ocjenjujete medije u Hrvatskoj u odnosu na Tribunal i koje su vaše primjedbe na njih?

– Pomno pratimo sve što se o Tribunalu piše u Hrvatskoj jer je važno da ljudi na Sudu znaju kakva je percepcija Tribunala. A kao što sam rekao, o Sudu se uglavnom piše kad traju procesi bosanskim Hrvatima ili kad je riječ o nečemu što ima neke političke implikacije u Hrvatskoj. To mogu razumjeti, ali budući da je Tribunal važna tema u Hrvatskoj (čak i politička, iako bi rad Suda trebao biti nepolitička tema i tema koju ne bi trebalo koristiti u političke svrhe), mislim da bi o njoj trebalo izvještavati opširno i objektivno. Primjerice, tko danas u Hrvatskoj zna da je u Haagu u tijeku suđenje srpskom generalu Krstiću za slučaj Srebrenica. Sve se svelo na kratku vijest na početku suđenja i

Ako ljudi vide ovaj sud kao strani, neprijateljski, onda rad Suda neće imati pozitivne posljedice

to je sve. Ili drugi primjer: nedavno je izrečena zaista povijesna presuda u slučaju Foča. Pred međunarodnim sudom silovanje je prvi put tretirano kao zločin protiv čovječnosti. CNN je izravno prenosio izricanje presude, a svi važniji svjetski mediji tom su slučaju posvetili veliku pozornost. To je mnogima bila glavna vijest, a u Hrvatskoj je jedva zabilježena. To je odnos medija prema Sudu i iz njega ljudi razabiru vrlo malo. To kreira njihovu sliku o Tribunalu. A ne to da bi mogli čuti razgovore s ljudima iz Tribunala, vidjeti

neke iskaze svjedoka, čuti argumente obrane ili optužbe... Postoji agencija *Sence* koja ima predstavništvo u Haagu i koja proizvodi tjedni pregled zbivanja od petnaest minuta. To su vijesti i razgovori o procesima ili s ljudima koji na njima rade. Ti programi su besplatni, ali na ovim prostorima oni se prikazuju samo na televiziji u Bosni i Hercegovini. Mislim da bi bilo korisno da te ili slične emisije vidi i javnost u Hrvatskoj i da bi televizija mogla više napraviti. Sud radi svoj posao zbog ovih zemalja i šteta je ako te zemlje to nisu u prilici upoznati, vidjeti. Tribunal treba imati povjerenje i time će njegov rad biti olakšan. A tome pridonosi volja svake sredine da se susretne s vlastitom prošlošću.

U prilikama kad društvo ne radi dovoljno, što Outreach program može napraviti za informiranje o radu Suda?

– Nastojimo napraviti što više da se istina čuje. U okviru mogućnosti osiguravamo dolazak nekih novinara u Haag kako bi se upoznali s radom Tribunala, razgovarali s ljudima na licu mjesta. U sklopu Outreach programa obnovili smo web stranicu na kojoj su svi osnovni pravni dokumenti, optužnice i presude Tribunala i to na engleskom, francuskom te hrvatskom, bosanskom i srpskom jeziku. Budući da svi nemaju pristup Internetu, pokušavamo sve te materijale objaviti i u pisanom obliku. Podijelili smo tisuće tih publikacija raznim stručnjacima i zainteresiranim pojedincima, studentima, bibliotekama... A svatko tko se obrati našem uredu, može dobiti te materijale besplatno. Oni postoje i na CD-ROM-u.

Privatne slike rata

Kako se financira vaš program?

– Outreach program je izvanproračunski projekt i financira se od donacija raznih država, institucija, a ne od redovitog proračuna Tribunala odnosno UN-a.

Smatrate li ljude s kojima surađujete relevantnima u sredini u kojoj žive, onima koji na sredinu mogu utjecati?

– Definitivno. To je važno da bi Tribunal preko uglednih pojedinaca i stručnjaka došao do šire zajednice i preko njih utjecao na domaću javnost. Kroz šest mjeseci u Hrvatskoj nisam imao nikakvih negativnih iskustava. Posebno bih istaknuo suradnju sa studentima prava koji vrlo kritički razgovaraju, ali su vrlo otvoreni za razgovor i suradnju.

Što vidite kao posebne točke nerazumijevanja između Tribunala i hrvatske javnosti?

– Ovdje se mnogo govori o ratu, mnoge stvari su poznate, ali razna pravna pitanja manje su poznata. Općenito, čini se da postoje mnogo privatnih slika rata. Možda Tribunal može pridonijeti da se stvori neutralna slika o ratu.

U Hrvatskoj se često govori o agresoru i žrtvi na razini država. To je pitanje s kojim Haag nema veze. On se ne bavi vojskama i državama nego pojedincima, bavi se zločinima i odgovornošću za te zločine. To znači da oni koji su se u vojsci borili kao obični vojnici i nisu počinili zločine genocida, zločine protiv čovječnosti, zakona i običaja ratovanja i zločine iz Ženevske konvencije, nemaju razlog za strah. Tribunal se bavi žrtvama i počiniteljima zločina. Ne bavi se kolektivnom odgovornošću ni na koji način. ■

Moralno-filozofijski aspekt zapovjedne odgovornosti

Hrvatska se našla u situaciji da se od nje očekuje da se nova moralnost egzemplificira u zemlji koja ima teškoća i s klasičnom moralnošću

Žarko Puhovski

Dopustite mi da uvodno upozorim na paradoks ili zapravo aporiju s kojom svaka analiza koja se bavi odgovornošću ima posla. Ta se analiza odgovornosti bavi, naime, pitanjem realizacije volje u filozofijskome smislu. S jedne strane to znači da govorimo o volji koja determinira učinke kroz djelovanje i imamo posla sa sektorskom redukcijom klasičnog problema determinizma. S druge strane, mora se po pretpostavci poći od toga da je volja slobodna jer, ako ne možemo govoriti o slobodnoj volji, naravno, čitava rasprava o odgovornosti nema nikakva smisla. U tom procjepu između analize strukture sektorskog ili lokalnog determinizma i slobode volje nalazi se ključni kontekst problema za praktičku filozofiju. Drukčije rečeno, vraćamo se na problem koji nam je poznat iz Kantove filozofije, a koji je danas profesor Green ocrtao u jednoj slici iz *common law* tradicije, formuliran tako da se kaže kako ljudima nije dano da spoznaju volju drugih ljudi. Ne znamo kakva je nečija volja, ne znamo mentalna stanja - kako je onu čudnu uporabu latinskoga danas i pravna struka prihvatila, mi rekonstruiramo volju na osnovi djelovanja i odatle možemo analizirati učinke, pa, konzekventno, i odgovornost.

Četiri tipa odgovornosti

U klasičnoj formulaciji koju imamo kod Maxa Webera, razlikuje se, kao što je poznato, etika uvjerenja i etika odgovornosti. Kao najbolji primjer fraze koja opisuje etiku uvjerenja, Weber,

bez navođenja autora, citira Luthera koji kaže: *Kršćanin postupa ispravno, to je njegovo, a uspjeh prepušta Bogu*. Drugim riječima, ako se ponašam u skladu s nekim pravilima, moralno sam učinio što je trebalo, a posljedice nisu moja stvar. Weber, nasuprot tomu, inzistira na etici odgovornosti koja se bavi pitanjem o tomu do koje sam mjere kao djelatnik, dakle kao osoba koja djeluje, upleten u posljedice nekoga djelovanja. U kontekstu moralne filozofije time se otvara problem koji zovemo konzekvencionalizmom odnosno etički stav koji će moralnu relevantnost našeg djelovanja prosuđivati i po samim posljedicama nekoga djelovanja. Ovdje nije ni vrijeme niti mjesto da se ulazi u raspravu o konzekvencionalizmu i svim problemima koji odatle slijede, ali želim samo upozoriti na kontekst koji mi se čini bitnim.

Za konkretnu temu o kojoj je ovdje riječ valja se koncentrirati na pitanja jednog kompliciranijeg tipa djelovanja, na pitanje konstitucije kolektivnoga subjekta, odnosno vratiti se na temu koja je za našu epohu vjerojatno mjerodavno formulirana u poznatom tekstu Karla Jaspersa *Die Schuldfrage* – *O pitanju krivice* iz 1946. godine, koja raspravlja četiri tipa odgovornosti. Kako to kaže Jaspers: političku, pravnu, moralnu i metafizičku. U svakidašnjoj raspravi se uglavnom raspravljalo samo o dvjema razinama: o političkoj i

pravnoj. A i to nije činjeno na način koji bi bio moralno filozofijski relevantan. Zbog toga bih samo htio upozoriti na nekoliko teza, koje bi ovdje bile važne.

Po mojem sudu ključno je pitanje konstitucije kolektivnoga subjekta u kontekstu rata, u kontekstu za koji vrijedi ona poznata Rousseauova maksima da rat nije odnos među ljudima nego odnos među državama, kojom se već unaprijed na određen način ljude, pojedince izvlači od odgovornosti. Drukčije rečeno, ljudi koji se nalaze u uniformi predstavljaju, da citiram njemačkog kancelara Schrödera u poznatom govoru u povodu pedesete godišnjice Bundeswehra, civilno društvo u uniformi. Ljudi koji se nađu u uniformi ljudi su koji ubijaju za domovinu, odnosno za državu. Odgovornost je uniformom već prebačena na određenu instanciju i država preko svojih organa prihvaća odgovornost ako nisu poduzete neke mjere da bi se kažnjavali prekršaji pravila ratovanja.

Imaju li odgovorni odgovor?

Ovo djelovanje kolektivnog subjekta kada je riječ o moralnoj odgovornosti predstavlja veoma kompleksan problem. Upozorit ću samo na jedan primjer: pred gotovo trideset godina Dworkin u svojoj knjizi *Law's Empire* raspravlja o mogućnosti da jedan kolektiv proizvođača automobila bude odgovoran za nesreće koje nastaju zbog loše kvalitete automobila i nakon što raspravlja moguću odgovornost različitih fukcionara u kompaniji postavlja pitanje koje glasi ovako: Jesu li, naime, u takvoj situaciji i dioničari odgovorni za ono što se događa? U moralnom smislu, ne u pravnom. I kao odgovor zastupa tezu da oni koji sudjeluju u dobicima trebaju solidarno sudjelovati i u krivici odnosno odgovornosti, ponavljam opet, u moralnom smislu. Dworkin to koristi da bi pokazao do kojih se sve razmjera problem može dovesti, odnosno da bi upozorio na to koliko je sam problem odgovornosti vezan ne toliko uz neposredno individualno djelovanje – jer to je onda najčešće puki truizam ili veoma jednostavan problemski sklop, ne-

go uz kolektivno djelovanje ili izbjeglo djelovanje, u ovako teškom kontekstu kakav je rat.

U tom pogledu logički i jezično govoreći, čini mi se da je kolega Pokrovac bio u pravu kad je upozorio na to da je sama sintagma zapovjedna odgovornost vjerojatno pogrešna. Ovdje se prije svega radi o zapovjedničkoj dakle *commander's*, a ne o zapovjednoj dakle *command* tj. responsibility. I drugo, radi se o kontrolnoj odgovornosti. Zapovjedna odgovornost mora biti vezana uz zapovjed. Ovdje je potpuno očito i iz rasprave i iz nekih formulacija u presudi recimo Blaškiću, da se govori o situaciji u kojoj nema zapovijedi. Da je dio krivice ili odgovornosti baš u tomu što zapovijedi nije bilo, a zapovjedna odgovornost jezično i logički ne može postojati ako zapovijedi nema, nego se radi o obvezi zapovjednika odnosno osobe koja je u kontrolnoj poziciji, a koja tu svoju poziciju možda nije realizirala. Pri tomu imamo s jedne strane pravno, ali i političko pitanje o tomu tko su odgovorne osobe.

Koliko je to pitanje kompleksno, može se pokazati na dnevnoj razini gotovo anegdotalno tako da se pogledaju novine kod nas u kojima se barem jednom tjedno nalaze formulacije tipa: *odgovorni nisu imali odgovora ili odgovorni su odbili odgovoriti*. Opet je jezično i logično jasno da onaj tko odbija odgovoriti nije odgovoran, kao što nije odgovoran ni onaj kojega se ne može ili ne smije pozvati na odgovornost jer, recimo, ima imunitet. Po definiciji, što se njima valjda ne bi sviđalo, zastupnici u parlamentu su neodgovorni jer ih se ne može pozvati na odgovornost, a odgovornost bitno jest komunikacijski odnos. Ovdje se hoće reći otprilike sljedeće: oni koji bi trebali biti odgovorni po svojoj formalnoj poziciji zapravo to nisu pa ne odgovaraju na pitanje.

Danas stvari idu brže

Na ozbiljnijoj razini vrh moći u Hrvatskoj se devet godina pokrivao terminom – pred kojim su, da ovdje kažem javno, svi pravnici šutjeli, što im ne služi na čast - vrhovništva, koje je stari šesnaestos-

toljetni hrvatski prijevod za riječ suverenost, koji nikada nije bio ni u kojem zakonskom ili podzakonskom aktu određen niti je itko znao što pripada vrhovništvu. Znalos se tko je vrhovnik, jer je to bio termin koji je pridat vrhovnom zapovjedniku, ali se nije znalo tko pripada političkoj, ali i kod pravnika korištenoj formulaciji vrhovništvo. U obrazloženju barem dva zakona koji su bili upućeni u proceduru u Sabor 1992. i 1994. godine nalazi se termin vrhovništvo kao dio materijala kojim se obrazlaže potreba za donošenje zakona. Ako ne znate tko su oni koji su bili u poziciji da se od njih ima pravo očekivati kontrola, ne možete znati ni tko je njima u biti odgovoran. Imamo, dakle, višestruk problem koji ću kratko sažeti u to da je, s jedne strane veoma kompleksan već sam problem ustanovljenja djelovanja, navlastitog funkcioniranja.

S druge strane, u socijalnom je kontekstu veoma teško ocijeniti tko su subjekti odgovornosti u pravnom ili političkom smislu. I, s treće strane, nalazili smo se u situaciji u kojoj pučka moralnost nije prihvaćala ovaj tip argumentacije. I to nije samo hrvatska specifičnost.

Želim upozoriti na to da je tek deset godina nakon Drugoga svjetskog rata velika britanska filozofkinja Mary Anscombe u tekstu koji se zove *Diploma gospodina Trumana* prvi puta nazvala Trumana ratnim zločincem. Trebalo je deset godina od svršetka Drugog svjetskog rata da se osvijesti nešto što je danas ipak mnogo brže došlo na vidjelo. To je bila diskusija u povodu dodjeljivanja Trumanu titule počasnog doktora Sveučilišta u Oxfordu. Za kontekst je možda manje važno da ga znamo, ali bitno je da je deset godina trebalo proći da se najveći konkretni koncentrirani ratni zločin koji se ikada u povijesti dogodio, bude nazvan ratnim zločinom. Danas stvari idu brže, ali se Hrvatska našla u situaciji da se od nje očekuje da se nova moralnost egzemplificira u zemlji koja ima teškoća i s klasičnom moralnošću pa i zato nastaje dio ovih socijalnih, a ne samo stručnih problema. ▣

Edina Rešidović, odvjetnica

Odgovornost je jasna

Ovaj skup je razmatrao pitanje zapovjedne odgovornosti, a to pitanje je vrlo značajno za krivične postupke koji se vode ili koji će se voditi i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini jer velik broj predmeta već sada sude sudovi u Bosni i Hercegovini po pravilima Statuta, a, kao što vidim, takve postupke počinju voditi i sudovi u Hrvatskoj. Dakle, neka značajna pitanja za položaj zapovjednika ili nadređene osobe odgovorne za izvršenje ratnih zločina bila su predmet

Edina Rešidović dugo je bila tužiteljica na sudu u Sarajevu, pred kraj socijalizma nekoliko godina bavila se politikom, a nakon pobjede nacionalnih stranaka 1990. otvorila je odvjetnički ured. Na skupu u Trakošanu govorila je o osobnom profesionalnom iskustvu braniteljice haaških osumnjičenika. Poznata je kao odvjetnica koja je jednog od osumnjičenih uspjela obraniti od sumnji koje su mu nametane. ▣

ovog savjetovanja i to me posebno zanimalo zato što sam pred Tribunalom branila zapovjednika Armije BiH Zenu Delalića u predmetu Čelebići i u tom procesu moj klijent je oslobođen. A na ovom okruglom stolu govorila sam o onim stajalištima koja je Sud u tom predmetu zauzeo u pitanju o odgovornosti nadređenog.

Utemeljenost u pravu

Meni je bilo vrlo zanimljivo pitanje koje se inače postavlja i pred sudovima u BiH o tome da li je odgovornost nadređenih za djela drugih predviđena točkom 7. stav 3. Statuta Haaškog tribunala bila pozitivno pravo u zemljama na ovom prostoru ili se radi o kršenju principa *Nulum crimen sine lege*, *nula pena sine lege*, tj. ne postoji krivično djelo ni krivična odgovornost ako ona nije predviđena u zakonu. I na ovom okruglom stolu čula su se neka suprotna mišljenja. Moj je stav, a drago mi je da je taj stav u svom izlaganju iznio i profesor Bačić, da je odgovornost nadređenih za djela drugih bila i 1991. godine, dakle prije početka rata na ovim prostorima, i tako prije situacije u kojoj su nadređene osobe mogle odgovarati za zločine počinjene u kasnijim ratovima – da je ta odgovornost bila predviđena tada važećim našim pravom. Slijedom toga može se na našim sudovima uspostaviti odgovornost nadređenih ako su znali ili imali razloga znati da će njima podčinjena lica napraviti zločin pa nisu poduzeli razumne mjere da to spriječe, odnosno ako su saznali da je zločin napravljen a nisu poduzeli mjere da ga kazne.

To pitanje je dakle potpuno utemeljeno u našem pravu, ponajprije zato što naše pravo poznaje djela činjenja i nečinjenja, i drugo, što nas sva krivična djela ratnog zločina na način na koji su predviđena u našem krivičnom zakonu upućuju na blanketnu normu povreda pravila međunarodnog prava. Blanketna priroda norme znači da se u zakonskom propisu navodi da su prekršena pravila međunarodnog prava na način da su činjenično napravljena određena djela. A ne navodi se koji su propisi prekršeni, povrede su sadržane u posebnim propisima. Ali pravila međunarodnog prava su određene konvencije i protokoli koji su svi egzistirali prigodom donošenja Statuta Tribunala, a bili su ratificirani kao dio međunarodnog prava svake zemlje koja je to potpisala i time postali i dio unutrašnjeg pravnog poretka. U ta blanketna prava spada i Protokol 1, koji je bio ratificiran prije rata, a u kojem je ta odgovornost jasno definirana. Ukoliko i zaključci budu doneseni u tom pravcu bit, će to vrlo značajno i sa stajališta pravne struke i posebno pravne prakse i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini.

Senzibiliziranost prema izručenjima

Odnos prema Haaškom tribunalu u Sarajevu je uvijek bio pozitivan od strane građana, pravnika i vlasti. Za pravnika nije dobro da kreće od svoje impresije, ali i kao pravnik i kao građanka mogu reći da smo u veljači 1993., kad smo čuli za rezoluciju UN-a koja je najavila formiranje međunarodnog suda za ratne zločine, te noći otišli mirnije spavati. Bilo je to povjerenje da će za sve zločine koji nam se čine ipak netko jednom biti izveden pred lice pravde. Od tog osobnog odnosa do danas mogu reći da je onaj dio javnosti koji je bio pod kontrolom Armije BiH imao pozitivan stav prema Tribunalu.

Moram reći i to da Tribunal radi i pogreške i da one u interesu Tribunala moraju biti javno raspravljene, a posebnu obvezu ukazivanja na njih imamo mi pravnici. Međutim, u dijelu koji je bio pod kontrolom HVO-a a posebno vojske Republike Srpske, postojao je dulje apsolutni otklon od Tribunala. Mislim da se taj odnos mijenja posljednje dvije godine. Nazočila sam prošle godine savjetovanjima u Mostaru (u zapadnom dijelu) i Banjaluci i čini mi se da su kolege barem u sferi pravnih razmišljanja o Tribunalu promijenili svoje stavove. ▣

razgovor

Čedo Prodanović,
odvjetnik

Vrata do vrata sa zločincima

Slučaj Marine Nuić pokazuje da je
svatko mogao biti žrtvom zločina

Grozdana Cvitan

Na skup o zapovjednoj odgovornosti pozvani su mnogi hrvatski generali, ali su se pozivu odazvala tek dvojica. Umirovljenog generala Ivana Kapulara mnogi nisu prepoznali, a on sam dosta je vremena proveo u razgovoru s kanadskim profesorom Leslieem C. Greenom, dok je zbog dolaska generala Petra Stipetića drugog dana skupa organizirana kratka pressica. Činilo se kako otvorenost generala Stipetića štiti njegov odvjetnik Čedo Prodanović. S druge strane taj je odvjetnik sigurno doveden u situaciju u kojoj kao član HHO (i suorganizator skupa) može daleko manje istupati za okruglim stolom o zapovjednoj odgovornosti u trenutku kad se sprema na obranu nekoliko zapovjednika HV - haaških osumnjičenika.

Što su organizatori pokušali postići organizacijom Okruglog stola o zapovjednoj odgovornosti?

– HPC i HHO organizirali su skup u Trakošanu ponajprije anticipirajući događanja u Republici Hrvatskoj koja se neminovno moraju odvijati nakon što prvi hrvatski general dođe u situaciju da bude izručen Haagu. Već su događaji oko generala Norca pokazali da će tema o zapovjednoj odgovornosti biti možda lajtmotiv svih tih priča idućih godinu dana, jer će upravo na temelju nje (po mom sudu) i biti impostirane optužnice za akcije Bljesak i Oluja.

Instrumentalizacija za domaću upotrebu

Naša je želja bila da s jedne strane kritički stručno razmotrimo primjenu instituta zapovjedne odgovornosti na način kako je ona opisana u Statutu Tribunala, prije svega u stavu trećem članka sedmog, dakle onaj dio tzv. propisane odgovornosti koji se ne odnosi na izravne zapovijedi i izvršenja nego na odgovornost za nepostupanje. Riječ je o slučajevima kad je zapovjednik trebao znati da se određeni zločin može dogoditi, a nije poduzeo potrebne mjere da se isti spriječi ili nije poduzeo sankcije nakon što su njegovi podređeni učinili zločin. Percepcija javnosti otprilike je takva da se sudi za objektivnu odgovornost, dakle da su ljudi izloženi kaznenoj odgovornosti samo zbog činjenice što su u određenom trenutku bili na određenoj zapovjednoj funkciji, a da drugo ništa nisu učinili. To je jedna krajnost viđenja, a druga je da se s druge strane ta odgovornost tumači zaista preširoko i da se po nekim presudama kaznena odgovornost gotovo približava objektivnoj odgovornosti. Uz pomoć nekoliko svjetskih autoriteta, a vjerujem da su Leslie C. Green i Ruth Wedgwood zaista najpoznatiji među njima, htjeli smo čuti što se može nepristrano reći o toj temi bez ideoloških opterećenja, jer kod nas pravna stajališta obično zavise od toga tko priča i u čijem interesu.

Koje je vaše stajalište o tome?

– Kao branitelj Čermaka i Stipetića zaista mislim da je ta odgovornost vrlo široko postavljena i da se primjenom tog stavka u Statutu bilo koji vojnik teško u danim okolnostima može bezbrižno ponašati. Ni u kom slučaju ne bih savjetovao bilo kojem zapovjedniku da omalovažava eventualnu inkriminaciju jer način na koji se vrši obrada, na koji se sve to skupa promatra i ocjenjuje – govorim kroz rakurs

istražitelja Haaškog suda – zaista je tako minuciozan i vrlo, vrlo široko postavljen da se čovjek prema tome mora odgovorno postaviti.

Naravno da ne mislim da je u pitanju objektivna odgovornost, jer nitko neće niti po Statutu Tribunala odgovarati samo zbog toga što je bio zapovjednik određeno-

lem. Čini mi se da je cijeli život na ovim prostorima u sebi nosio i dozu kalkulacije da se ovdje i mora dogoditi zločin pa se shodno tome treba ponašati da se i nama ne bi dogodio.

Slučaj Bajramović, koji ste spomenuli, pokazao je - čini mi se - tri vrste zločina. Mislim da je javnost najviše senzibilizirala

na za slučaj obitelji Zec odnosno djevojčice Aleksandre, zatim za ubijanje civila, a slučaj ubojstva Marine Nuić još se prešućuje. Ubijena je zbog prigovora među "svojima". Kako tumačite te zločine i njihovu senzibilizaciju?

– Riječ je o tri problema koji se svode na dvije nacionalne i jednu internu sramotu. Slučaj Marine Nuić postao je velika interna sramota, a koliko sam čitao ona je bila nećakinja izvjesnog Spaića koji se bavi nogometom i koji je (prema zapisniku objavljenom u novinama) vidio da nju muče, ali je to odšutio. Dakle, na simboličkom planu slučaj Aleksandre Zec trajna je ljaga za Hrvatsku dok se počinitelji zločina ne kazne, a slučaj Marine Nuić dokazuje moju drugu tezu: svatko je potencijalno mogao biti žrtvom zločina. I to je rađalo autizam, konformizam i nedostatak građanske hrabrosti jer činjenica da je ona stradala pokazuje da su još prije lako mogli stradati mnogi drugi

Politički pritisci, trgovina, dojam

Ime i slučaj generala Blaškića često se spominjalo za Okruglim stolom. Izgleda da prvostupanijska presuda generalu Blaškiću još izaziva dvojbe. Kako je vi vidite?

– Mislim da je general Blaškić prošao kako je prošao, dakle sa zaista drastičnom kaznom, zbog više razloga. Jedan od njih je taj što je on prvi ušao u taj postupak. Dugo vremena očekivalo se da će on svojom obranom "hrabro poginuti za Hrvatsku" i zaštititi sve ostale. Činjenica jest da je on tako počeo, a onda je tokom postupka reterirao u obrani, shvativši da stvar nije šala. Kad kažem prvi, onda mislim da je i Sud uspostavljao određene kriterije, da je bio neka vrst "pokusnog kunića" i sigurno je da kad bi mu se danas sudilo za istu stvar, ne bi tako prošao, bez obzira i na nove dokumente za koje mislim da će imati utjecaj na smanjenje njegove kazne.

Presuda Blaškiću trebala je biti i primjer ljudima s ovih prostora, kojim se pokazalo sud u Haagu treba shvatiti ozbiljno. Ovdje su svi dosta dugo Haag shvaćali neozbiljno, a i sam Blaškićev branitelj dugo je mislio da će uspjeti osloboditi Blaškića. Nobilo dobro zna svoj posao, i bez obzira na sve njegove izjave, kad je on došao u situaciju da uopće nije mogao procijeniti da li će Blaškić biti oslobođen ili dobiti četrdeset i pet godina, pokazuje da nije riječ o nesposobnosti ili nekvalificiranosti nego neiskustvu s određenim sistemom. Danas bi se sigurno i on drukčije postavio i drukčije govorio. Dakle, Blaškić je imao nesreću ponajprije zbog neselektivnosti u izboru osumnjičenika. On sigurno nije osoba koja je trebala biti prva suđena. Na ovim prostorima bilo je notornih zločinaca koji su trebali biti suđeni i ne bi bilo reakcija ni unutar Hrvatske ni Bosne i Hercegovine da ih je netko sudio.

Jasno je da postoji društveni konsenzus da je netko zločinac i da treba biti suđen. Činjenica da se Blaškić našao u velikom procjepu, da je bio čovjek starog sistema koji je uletio u novi, da nije zadovoljio ni one bivše, a nije bio od ovih "novih", da je pokušao glumiti profesionalnog vojnika i vidio da to ne ide, a nije bio pravi HDZ-ovac da bi bio prigrljen i štićen nego mu je ponešto i podmetnuto. Uvjeran sam da će sa žalbom bitno bolje proći. Nisam njegov navijač, ali govorim o pravnim aspektima slučaja i odnosu tužilaštva. U tom kontekstu mislim da Tribunal mora uvažavati političke prilike u zemlji za čiji je pravni poredak je u neku

ODGOVORNOST ZAPOVJEDNIKA

ruku i odgovoran. Dakle, ne treba zaboraviti zašto je Haaški tribunal osnovan: zato što ne funkcioniraju pravosudni sistemi u pojedinim zemljama bivše SFRJ. Zato će njegova funkcija biti uglavnom suvišna kad sudovi na ovim prostorima počnu suditi nezavisno i nepristrano.

Presudama kod kojih se bira po principu velikih riba treba vidjeti tko su zaista bile neosporno odgovorne osobe. Ako krenete od zapovjedne odgovornosti, gdje se tek sad uspostavlja treći nivo optuženja (oni su krenuli s tim), naravno da izazivaju krizu u pojedinim državama. Kao što je u Hrvatskoj bilo s Norcem bit će i s prvim slijedećim generalom koji će biti tužen (jer nije još nitko). Mislim da je trebalo krenuti s optuženjima za koja ne bi bilo takvih reakcija, a prije svega svjesni svoje odgovornosti za stanje u pojedinim zemljama. Naravno da to onda znači politizaciju, da to može dovesti u pitanje da li su politički sud i koliko na njih utječu politički događaji? A utječu. Oni na njih ne smiju utjecati na konkretnom predmetu i uvjeren sam da se pojedini predmeti zaista sude po slovu statuta i pravila i da u tom dijelu politika nema upliva na donošenje presude. Sve drugo, mogu karikirati pa reći: svatko u ovoj zemlji tko ne uspije na trgu sakupiti sto tisuća ljudi završit će u Haagu. Dakle, politički pritisci, trgovina, dojam – igraju ulogu i na Tribunalu.

Tragična slika našeg društva

S druge strane svaki čovjek koji je odsjedio makar dva mjeseca na crti ni ne vidjevši neprijatelja, činio se prestrašen Haagom. Je li to točan dojam?

– U jednom trenutku da, ali mislim da je to prošlo. Sam Haaški tribunal svojim nastupom u hrvatskoj javnosti kroz *Outreach program* pokazao se korisnim, potrudili su se prikazati način funkcioniranja suda kao normalnog sudskog organa koji djeluje u političkim prilikama, u političkom okruženju, a i presude, praksa i gotovo najava da će se goniti najviše pozicionirani ljudi u civilnoj vlasti i vojnoj strukturi smanjili su te fobije. One su nastale pumpanjem javnosti.

Koliko sklanjanje dokumenata iz Ureda predsjednika može utjecati na daljnji položaj tih tzv. velikih riba?

– Poprilično. Iz tih transkripata vidljiva je tragična slika našeg društva, funkcioniranja vlasti i uopće društvenih kretanja u Hrvatskoj proteklih godina tuđmanizma. A ti transkripti mogu dobro usmjeriti haaške istražitelje što da traže jer oni često ni ne znaju kamo se trebaju usmjeriti. Transkripti su vrlo konkretni i oni su ih očito dobili u posebno korištenje, mogu poslužiti kao dobar inicijalni materijal da se istrage usmjeravaju u pravom smjeru.

Prigovori koji se često upućuju radu Tribunala u početku su bili mnogo češći od onog *Sudi se samo nama* do pitanja zapovjedne odgovornosti, sad su mnogo razumljiviji. Predugo smo se ponašali tako da je svijet ovdje morao zavesti red, jer to nismo bili u stanju sami.

razgovor

Slobodan Vučković, odvjetnik

Novih ratova neće biti

Demokracija nikad nije došla zajedno s razvojem

Grozdana Cvitan

Mislim da je skup u Trakošćanu bio zanimljiv jer su na njemu sudjelovali kompetentni ljudi. Razmijenili smo mišljenja o presuđenim slučajevima na Haaškom tribunalu i razmatrali problem zapovjedne odgovornosti. Neka su pitanja osvijetljena, iako mislim da je bilo previše juridičkih rasprava, a manje onih koje se tiču kulturnog i povijesnog miljea, historijske projekcije cijelog problema, te nastanka ratnih zločina i svega onoga što je rodilo ratne zločine. To okolnosti zahtijevaju šire proučavanje i veću nazočnost, spoznaju u javnosti da su se oni dogodili i zašto su se dogodili. Važno je da ljudi kojih se to tiče razumiju što se dogodilo i zašto.

Mislite li da je to više moralna tema na tragu izlaganja Žarka Puhovskog ili povijesna tema onog što se zaista dogodilo?

– Mislim da je to tema kako moralne tako i povijesne odgovornosti i u tom smislu se slažem s prof. Puhovskim. Zato sam u svojoj izjavi na skupu i potcrtao činjenicu da one snage u eliti naših sukobljenih naroda koje su označile i dale jednu povijesnu projekciju cijeloj stvari, a to je da je to sukob ustaša i četnika, samim tim bitno pridonijele sukobima i strašnim posljedicama koje su iz sukoba proizišle. Mislim da su elite mnogo odgovornije od vojnih zapovjednika, jer su elite oblikovale ideološke stavove. Siguran sam da je to bit stvari i da tomu treba posvetiti više pozornosti da bi građani razumjeli potrebu da se dođe do pravih krivaca da ne bi bili krivi narodi nego oni koji su sve to projektirali, zamislili, osmislili. Vojni zapovjednici su sve to samo izvršili.

Otklon od demokratskih snaga

Je li skupove kao što je ovaj trakošćanski o zapovjednoj odgovornosti još teško organizirati?

– U Srbiji ima dosta takvih skupova i upravo u zadnje vrijeme održano je nekoliko značajnih međunarodnih konferencija. Oni su vrlo brojni sudionicima. Mi smo na početku rješavanja tog pitanja i, čini mi se, pod sličnim pritiskom međunarodne zajednice kao što je to bila i Hrvatska u početku, dok nije pokazala spremnost na suradnju s Haaškim tribunalom. Kod nas još prevladava uvjerenje da se ratni zločini trebaju suditi u samoj zemlji, a ne u Haagu, i traži se od međunarodne zajednice da pričekna na stabilizaciju prilika u Srbiji i Ju-

goslaviji. Smatra se da su pitanja Crne Gore, Kosova i Preševske doline prioritarna. Uz to privredne prilike su teške i nepovoljne.

radnje sa Srbijom, da će se ići samo u Europu i na zapad, a ono "dolje nas se više ne tiče". Otvoreno sam im zamjerio takvo ponašanje kojim su demokratske snage Srbije privremeno sasvim udaljili od se-

Radno predsjedništvo okruglog stola Zapovjedna odgovornost

Zbog svega toga traži se razumijevanje međunarodne zajednice. Bez obzira na to SAD svoju pomoć uvjetuje pokazivanjem spremnosti Jugoslavije na suradnju s Haaškim tribunalom, a Đinđić je zbog toga ponovno putovao u Ameriku ne bi li odgodio taj pritisak.

Kakvo je stanje sa zakonima u Srbiji odnosno SRJ? Jesu li oni spremni za sankcioniranje i raščišćavanja koje zemlju čeka nakon promjene vlasti?

– Zbog svih teškoća odgađaju se neophodni postupci i raščišćavanja i u samoj zemlji. Ipak, osim zakona o suradnji s Haaškim tribunalom drugi zakoni postoje i oni su dovoljna normativna osnova za progon krivaca. A i za taj koji nedostaje savezni ministar pravde Grubač najavio je da će se u nacrtu pojaviti za mesec, dva. Međutim, iz Haaškog tribunala stižu poruke da je i to nužno, jer budući je suradnja s Haagom dio međunarodnog prava mi ga moramo poštivati ukoliko smo (a jesmo) potpisnici određenih međunarodnih ugovora. Osim toga suradnja s Tribunalom bila je i predmet Daytonskog sporazuma.

Koji je vaš osobni interes da ste došli na skup?

– Funkcionar sam u stranci i bavim se međunarodnim odnosima, sudjelujem u radu Predsjedništva Demokratske opozicije Srbije koja je sada na vlasti. Zanima nas kako se u Hrvatskoj gleda na pitanja Haaškog tribunala i kako se ta pitanja rješavaju jer i nas to čeka.

Mislite li da je došlo vrijeme kad je lakše razgovarati između Hrvatske i Srbije i kad će i razgovori slični ovima biti mogući uz sudjelovanje većeg broja ljudi? Ili kad će javnost s njima biti upoznata više nego danas?

– Mislim da će se sve više razgovarati, ali i da će razgovori dovesti do poboljšanja odnosa. Javne ličnosti iz Srbije već duže vrijeme dolaze razgovarati u Hrvatsku, a i hrvatske u Srbiju. Naravno, ponajprije riječ je o demokratskim pojedincima, partijama i organizacijama. Neki kontakti i razgovori traju još od 1992. godine. Privrednici u zadnje vrijeme pritišću vlast i tamo i ovdje da se otvore putovi suradnje. Nedavno sam govorio na jednom skupu političkih ličnosti i privrednika u Sloveniji, jer oni, kao i mi, očekuju da se odnosi sa Srbijom poprave nakon promjene vlasti. Tada sam konstatirao da mi sa Slovenijom nismo imali veliki rat, ali je njihova elita u cjelini imala veliki otklon ne samo prema vlasti u Srbiji, što bi bilo razumljivo, nego i prema srpskim demokratskim snagama. Tamo se tada mislio da više nikad neće biti su-

be. To se sa demokratskim snagama u Hrvatskoj nije dogodilo. One su našle snage još dok je trajao rat da u Zagreb na razgovor pozovu veći broj javnih osoba iz Srbije. Ta gesta se povjerenja ne može se zaboraviti.

Egzekutori su tu

Je li kod Slovenaca pitanje privrednih razloga s jedne, a strah od Balkana s druge strane?

– Mislim da su Slovenci previše očekivali od europskog tržišta, a sad su se uvjerali da se tamo teško prodaje. A Srbija i Jugoslavija su za Sloveniju ipak jedno veliko i uzajamno poznato tržište. Straha od Balkana nema, postojao je samo strah od jedne imperijalne i nedemokratske vlasti.

Jesu li moralna pitanja i teme još uvijek rijetki ili izostaju i zato što u njima ne sudjeluju oni koji su ih proizveli ili, kako vi kažete, elite? Hoće li i oni, tj. političari jedan dan o tome progovoriti javno i sudjelovati u takvim razgovorima?

– Sumnjam da se stvari mogu srediti samo progonom zločinaca na Haaškom tribunalu, iako je i to neophodno. Egzekutori su tu. Ali oni koji su osmislili sukobe nisu samo političari, već su to ponajprije brojni predstavnici kulture, pa i vjerske elite i oni neće doći pod udar Tribunalu jer je teško utvrditi njihov poguban učinak u krivičnom pravu. Oni nisu nastupali otvoreno, nego su mržnju stvarali sofisticirano i neizravno na "znanstvenoj" osnovi. Mislim da će do pomirenja doći tek kad u svim sredinama prevladaju prave demokratske snage, a oni koji su stvarali sukob budu potisnuti na margine javnog života. Nažalost, trebat će za to mnogo vremena.

Nedavno je objavljeno da je u zadnjih šest mjeseci David Owen nacrtao još dvije karte ovih prostora. Mislite li da to još može imati politički značaj? Kako u tom kontekstu vidite sudbinu Bosne?

– U nekim krugovima u Beogradu i u Srbiji koji misle politički dugoćono vlada uvjerenje da kompozicija granica zemalja bivše Jugoslavije još nije konačna. To znači da su pomicanja još moguća, ali ne zato što bi to mogao biti rezultat nekih novih ratova nego zato što nisu konačno riješena mnoga pitanja. Nije riješeno albansko pitanje, u dijelu Crne Gore postoji raspoloženje za odvajanjem, Makedonija je u velikim teškoćama zbog puškaranja s kosovskom gerilom i sve to pokazuje da je moguće da još bude prekravanja granica. To se ne priželjkuje, ali se i ne isključuje.

Mislite li da će to biti moguće riješiti razgovorima?

– Morat će se riješiti razgovori-

ma, jer novih ratova neće biti. Snage NATO-a su u Bosni i na Kosovu i novi sukobi neće biti dopušteni. Vjerojatnija je neka međunarodna konferencija o svim tim pitanjima.

Čini li se danas da su predsjednici s ovih prostora, ponajprije Milošević i Tuđman bili itekako kontrolirani, a da su sami zanemarili tu činjenicu?

– Oni su bili kontrolirani, ali su bili i poticani. Postojale su velike sile koje su podržavale cjelinu Bosne i Hercegovine, ali su neke podržavale i njezinu podjelu. Tuđman i Milošević su se, svakako, oslanjali na druge...

Može li netko od njih zbog toga jednom biti prozvan?

– A tko da ih prozove? S koje strane? Nije to stvar pojedinaca ili samo jedne zemlje. To su stvari koje su postojale između velikih sila, koje imaju mnogo zajedničkih interesa da bi ih kvarili zbog Balkana. Tek sad izbilo je na vidjelo da su oko jugoslavenske krize stavovi transatlanskih saveznika bili različiti. Zbog toga je među njima nastao veliki nesporazum, najveći u posljednjih pedeset godina. Kod nas je izgledalo da je međunarodna zajednica čvrsta i složna skupina, a to jednostavno nije istina. Zasada je sve završilo prevladavajućom ulogom Amerike, ali da nije bilo jedne i jedinstvene politike prema ovim prostorima, to je nesumnjivo.

Uredovanje po Balkanu

Što preostaje zemljama s ovog prostora u odnosu na međunarodnu zajednicu? Mogu li one biti partneri za razgovor?

– Partneri da, ali ne posve ravnopravni. S velikim silama nismo bili ravnopravni ni u velikoj Jugoslaviji, a kamo li danas kao male osiromašene zemlje. Svi smo danas jako zavisni od tzv. međunarodne zajednice i mislim da ćemo to biti još dugo. Sve zemlje biše Jugoslavije su izgubile na svom značaju i u okviru našeg šireg okruženja. Zabludu o svojoj značajnoj ulozi imala je Srbija, pa joj se činilo da je čimbenik koji može "uredovati" po Balkanu i stvarati i rastakati države. Pokazalo se na kraju da ne samo da to nije moguće, nego je ispalo fatalno i za nju samu. Tuđmanova Hrvatska je, također, slično postupila u Bosni i Hercegovini.

Što smatrate bitnim temama malih osiromašenih država?

– Mislim da je najvažnija stvar privatizacija, potpora iz inozemstva i razvoj demokracije. Bez privatnog vlasništva nema demokracije. Za sada, dok se to ne ostvari postoji jedan paradoks. Velike sile od nas očekuju da budemo istodobno demokratska društva i da se razvijamo, i još da naše nove, demokratski izabrane vlasti povlače nepopularne poteze. Ma kako bilo poželjno, to često nije moguće. Demokracija nikad nije došla paralelno s razvojem. Najprije je bio razvoj, a onda je stizala demokracija. Tako je bilo u svim zemljama. Potreba za demokracijom nameće se s bogatstvom. Isto tako od novih demokratskih vlasti se opravdano očekuje da bezrezervno surađuju s Haaškim tribunalom. Međutim, ne pokazuje se dovoljno razumijevanja da smo mi smo do jučer – mislim svaka sredina od svoje elite – bili indoktrinirani da smo u pravu, da su vodili pravednu junačku i časnu borbu i sad se odjednom nova demokratska vlast mora suprotstaviti takvom mišljenju. To je zaista teško. Jer, ako prenašli, onda ta nova vlast teško može biti (re)izabrana. Dakle, riječ je o problemima koje političari moraju rješavati veoma pažljivo.

ODGOVORNOST**ZAPOVJEDNIKA**

Kako tumačite da su se na ovim prostorima kod svih skladno razvili moralna erozija i kriminal?

– Mislim da je to ponajprije posljedica rata i neredovite opskrbe, nedovoljno uređenih država, pitanje carina – sve ono što je davno rečeno u poslovcima: *Nekom rat, a nekom brat*. A to su uvjeti u kojima najbeskrupulozniji i u određenoj mjeri najhrabriji (jer mnogi ne prezaju ni od uporabe oružja, sile, podmićivanja) uspijevaju drugima pribaviti vitalne potrebe. U Srbiji koja je donedavno imala sankcije trebalo je benzina, rezervnih dijelova, hrane i svega drugog. Ali cijelo vrijeme postojali su oni koji su to uspijevali nabavljati iz inozemstva i prodavati. Ako im je netko pri tome zasmetao, znalo ga se i maknuti. A u deset godina to se raširi.

Luđaci što ratuju umjesto da trguju

Koliko saniranje može trajati?

– Kažu da je u medicini procjena da se bolest liječi onoliko dugo koliko joj treba da nastane. Mislim da je to i u politici.

Kako tumačite pritisak i zabijanje međunarodne zajednice za regionalnom suradnjom?

– Regionalni pristup nije ništa drugo nego nastojanje da na ovim prostorima ponovno proradi naftovod, željeznica, trgovina, promet i da na taj način i mi jedni drugima pomognemo, a ne samo da nam svijet pomaže. Naše sredine nisu ni svjesne toliko koliko je sad ova nova demokratska elita svjesna da se na nas vrši veliki pritisak iz razvijenih zemalja i ovih koji bi trebali biti naši donatori i dati nam potporu. Oni se zalažu za nešto što više ne zovu integracija nego regionalni pristup. Davno sam čuo da su Francuzi u svom Institutu za geostrateška istraživanja zaključili da više nikad neće ratovati s Njemačkom jer u nacionalnom produktu te dvije zemlje jedna od druge zavise deset posto. Za područje bivše Jugoslavije utvrđene su daleko veće ovisnosti: Srbija je od Slovenije i Hrvatske zajedno ovisila trideset posto, a isto toliko su Slovenija i Hrvatska ovisile od Srbije. I zaključak onih koji su to ispitivali bio je: oni na Balkanu su luđaci što ratuju umjesto da trguju. Naravno, zato očekuju našu ekonomsku suradnju, jer u tom slučaju ćemo manje biti upućeni na njihovu pomoć. Ima nostalgijara koji zamišljaju i političku suradnju. Zato mislim da je neophodna naša međusobna ekonomska suradnja i da su takvi pritisci opravdani.

Što biste željeli reći, a da vas nisam pitala?

– Najvažnije bi bilo da se ukinu vize između zemalja bivše Jugoslavije jer bez toga neće biti ne samo privredne suradnje nego ni snošljivih odnosa koji trebaju prerasti u povratak povjerenja među narodima. ☐

Slobodan Vučković, jedan je od osnivača Demokratske stranke 1990. godine koja se zatim podijelila na pet manjih, a u svojoj sadašnjoj stranci Demokratski centar član je predsjedništva i vodi međunarodne odnose (predsjednik stranke je i predsjednik jugoslavenske skupštine Mićunović). Odvjetnik je u Beogradu, potpredsjednik Forumu za međuljudske odnose te voditelj pravnih programa u Fondu Centar za demokratiju. ☐

Međunarodne ustavne dimenzije zapovjedne odgovornosti

Autorizirani izvod iz priopćenja za Okrugli stol Zapovjedna odgovornost

Ivan Padjen

(1.1) Ovaj skup o zapovjednoj odgovornosti, kao i skup Hrvatskoga pravnog centra o Haškom tribunalu za krivični progon osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnoga humanitarnog prava počinjena na području bivše Jugoslavije od 1991. (ICTY) održan 8.–9. svibnja 2000. u Opatiji, ima toliko izgleda za uspjeh koliko će sudionici ovog skupa, a potom i hrvatske te međunarodne javnosti, prihvatiti da je krivična odgovornost za teške prekršaje humanitarnog prava na području bivše Jugoslavije prvenstveno moralni problem. On je prvenstveno moralni problem u dva pogleda.

(a) krajnja je svrha te odgovornosti moralni oporavak političke zajednice u kojoj su se dogodili zločini;

(b) da bi ta svrha mogla biti postignuta, krivični postupak protiv osumnjičenih i kažnjavanje počinilaca mora djelovati kao dio socijalnog poretka, koji je u temelju moralni poredak te uključuje pravo kao minimum javnog morala, s tim što potonje uključuje krivično pravo kao jamstvo temeljnih pravnih vrijednosti.

(1.2) Stajalište koje sam izložio protivno je modernom shvaćanju odnosa prava, morala i politike. Po modernom shvaćanju svrha je politike preživljavanje. Stoga ona prethodi socijalnom poretku te se služi pravom kao moralno neutralnom tehnikom.

(1.3) Iz stajališta koje zastupam slijedi, među ostalim, da:

(a) RH može krivično suditi svojim građanima samo ako je krivični postupak u kojemu su suđeni dio hrvatskoga socijalnog poretka;

(b) međunarodna zajednica može krivično suditi hrvatskim građanima samo ako je krivični postupak u kojemu su suđeni dio u najmanju ruku međunarodnoga socijalnog poretka.

(1.4) Načelo je bilo kojega uobičajenog poimanja praktičkog (tj. moralnog i pravnog) rasuđivanja da je primjena općih praktičkih standarda ili zakona (vrijednosti, normi) na pojedinačni slučaj vezana ili "svinuta" sistemom distributivne pravednosti kojoj zakon pripada (uslijed razloga koje je Aristotel pokazao u analizi odnosa zakonske pravde i pravičnosti te koje su u novijoj literaturi ostavili Lon Fuller, u analizi odnosa policentričnih i monocentričnih regulatornih problema, i Ronald Dworkin, u analizi odnosa načela, odnosno politika, i pravila).

(1.5) Stoga je korisno ispitati neke temeljne, tj. ustavne sastojke hrvatskoga i međunarodnoga socijalnog (tj. moralnog i pravnog) poretka zato da se nađe kako distributivna pravednost svakoga od njih "svija" korektivnu pravednost ustanovljavanu u slučajevima zapovjedne odgovornosti.

NEDOSTACI HRVATSKOG PORETKA

(2.1) U Hrvatskoj do sada nije bilo niti pokušaja da se napravi sistematska bilanca toga što je bilo dobro a što loše u razdoblju 1990.–2000. (Vesna Pusić i Vlado Gotovac, koji su početkom 1998. organizirali skup o potrebi stvaranja II. Republike nakon neuspjeha istoga odustali su od same ideje održavanja takvih skupova; na FPZ-a je napravljen skup "10 godina hrvatske državnosti", ali nije imao gotovo nikakav odjek u javnosti); pogotovo nije napravljena bilanca dva nosiva sastojka hrvatskoga javnog mnijenja, a to su:

Ruth Wedgwood i Ivan Padjen

(a) Nacionalizam, odnosno državotvorstvo. Racionalan odnos spram tih pojmova nužna je pretpostavka za bilo kakvu odgovornost, negativnu i pozitivnu, za zbivanja u proteklom desetljeću. Međutim, hrvatsko javno mnijenje nije došlo niti do toga da nacionalizam, odnosno državotvorstvo implicira rušenje međunarodnog poretka, te da stoga ne mogu sami po sebi biti niti moralno prihvatljivi niti politički pametni. A pogotovo nije došlo do toga da nacionalizam i državotvorstvo Hrvatskoj nisu bili ni za što potrebni, jer se RH po vladajućoj evropskoj doktrini o samoodređenju našla u situaciji nužde, u kojoj je – iznimno – samoodređenje u vlastitu državu međunarodnopravno prihvatljivo, dočim je po nalazu Badinterove komisije ostala postojati u prostoru bez države, jer se SFRJ do osamostaljenja RH već bila raspala.

(b) Uloga političke propagande i medija. Važna je za ustanovljenje ne samo moralne i političke odgovornosti nego i za ocjenu moguće zapovjedne odgovornosti, jer je opravdano držati da su žestoki civilni propagandisti mnogo više pridonijeli počinjanju zločina od prosječnih vojnih zapovjednika čiji su podčinjeni takve zločine bez njihovog znanja počinili.

(2.2) Hrvatska je prožeta općim ozračjem neodgovornosti bilo koga, po bilo kojoj osnovi (moralnoj ili pravnoj) za bilo što. Neki primjeri:

(a) Vlada RH desetak godina kasni s prikupljanjem podataka o razaranju Vukovara i Dubrovnika, nekoliko godina kasni s prikupljanjem podataka važnih za tužbu RH protiv SRJ pred Međunarodnim sudom.

(b) način na koji je saborsko povjerenstvo za istraživanje zločina počinjenih u II. svjetskom ratu i nakon njega prikupljalo i obrađivalo podatke upućuje na to da se radilo o sustavnom pokušaju da se raspoloživi podaci unište te da se tako, prikupljanjem zločina i njihovih počinilaca, postigne tzv. nacionalna pomirba svih Hrvata.

(c) rašireno infantilno uvjerenje da je pravde jedina ili nedvojbeno najviša vri-

jednosti te da je pravdu moguće provesti bez prava.

NEDOSTACI MEĐUNARODNOG PORETKA

(3.1) Struktura suvremene međunarodne zajednice je neprozirna, tako da je nakon zbivanja kao što je intervencija Atlantskog pakta u SR Jugoslaviji (koja je po međunarodnom pravu vjerojatno opravdana, ali ne po međunarodnom pravu kako je ono postavljeno Poveljom UN) opravdano postavljati pitanje: u kakvom to međunarodnom poretku, različitom od onoga proklamiranog Poveljom UN-a, zapravo živimo?

(3.2) Glavne su svrhe suvremenoga međunarodnog poretka mir i sigurnost, a ne pravda. To je vidljivo naročito u ulozi Vijeća sigurnosti UN-a kao svjetskog policajca, a ne svjetskog suca.

(3.3) Međunarodna zajednica je po Povelji UN-a ustanovljena kao hegemonija velikih sila koje su stalne članice Vijeća sigurnosti UN-a. U zbilji, sustav koji je trebao biti ustanovljen Poveljom uspostavljen je i promijenjen u sustav u kojemu postoji najmanje pet ili više vrsta država: 1. SAD; 2. ostale stalne članice Vijeća sigurnosti; 3. članice Atlantskog pakta; 4. ostale važnije države (npr. Japan, Indija, Pakistan, Izrael, Brazil); 5. manje važne države (među kojima je, nakon što je uspjela izbjeći sub poenu Haškog tribunala, RH); 6. međunarodni protektorati poput BiH.

UTJECAJ HRVATSKOG PORETKA (4.1) RH u više od deset godina, sve do uhićenja tzv. gospičke skupine, nije ozbiljno pokrenula, a niti do danas nije pravomoćno okončala, niti jedan (ili najviše jedan) krivični postupak protiv pripadnika hrvatske vojske ili hrvatskih paravojnih snaga zbog ratnih zločina ili većih kršenja međunarodnoga humanitarnog prava počinjenih u ratu od 1990. do 1995.

(4.2) Razne političke skupine – od udruženja dragovoljaca preko nekih političkih stranaka do nekih vodećih osoba u Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj – zalažu se za nastavak desetogodišnje prakse, sve do

toga da traže da se hrvatski vojnici zakonom oslobode krivičnog gonjenja za ratne zločine poput, navodno, pripadnika pobedničkih vojski nakon II. svjetskog rata.

UTJECAJ MEĐUNARODNOG PORETKA

(5.1) Utjecaj prednosti mira nad pravdom:

(a) Na rat u bivšoj SFRJ: međunarodna zajednica bila je u početku i tijekom prvih nekoliko godina rata zaokupljena očuvanjem postojećeg stanja, tj. SFRJ.

(b) Na shizofreničan odnos spram zločina i kazne: inzistira se na kažnjavanju krivaca za etničko čišćenje i individualne zločine koji su bili u funkciji etničkog čišćenja, no rezultati etničkog čišćenja se ne uklanjaju. Primjerice: ne postoje izgledi za povratak hrvatskih i bošnjačkih izbjeglica u Republiku Srpsku; BiH ne postoji niti de jure niti de facto.

(c) Na obustavu UN-ove (Bassiounijeve) istražne komisije za akte barbarstva počinjene u ratu na području bivše Jugoslavije kad je Komisija počela otkapati zloglasno stratište u Ovčari kraj Vukovara? Bez podataka o tome koji su zločini počinjeni tužiteljstvu ICTY-ja nije moguće stvoriti radnu hipotezu o tome tko su glavni krivci koje treba goniti, a bez takve hipoteze ICTY neizbježno ostavlja dojam suda koji sudi po političkim sklonostima ili po metodi slučajnog uzorka a ne po pravnim načelima.

(d) Na daytonski mir, po kojemu su glavni ratni vođe SRJ, RH i BiH izuzeti nadležnosti ICTY-ja? Na tu mogućnost nedavno je u Večernjem listu upozorio Cherif Bassiouni, jedan od inicijatora osnivanja ICTY-ja. Ako je Bassiouni u pravu da je to tajna klauzula daytonskog mira, ICTY je jedna od najciničnijih i najskupljih predstava u povijesti te ga treba odmah raspustiti!

(e) Na zaobilazanje pitanja tko je u ratu bio napadač, a tko žrtva.

(f) Na ICTY, kao organ Vijeća sigurnosti: ne samo u osnivanju (svrha: obaranje vlada koje su poticale kršenje humanitarnog prava) nego i u sastavu (ICTY-ovi suci i tužitelji imenovani su od VS-a na razdoblje od četiri godine, čime se bitno povećava mogućnost utjecaja političkih razloga VS-a na ICTY-ove suce i tužitelje koji žele biti ponovno imenovani) te u izvršavanju odluka ICTY-ja (od strane VS-a, koji pritom poduzima mjere koje ono drži važnima, vodeći računa o ciljevima UN-a i svojoj ulozi).

(g) Na ICTY-ov postupak: ICTY je prihvatilo akuzatorni krivični postupak, uključujući praksu pogađanja tužitelja i okrivljenih, odnosno vlada država iz kojih dolaze okrivljeni. U slučaju Norac ta je praksa otišla tako daleko da se ne samo general Norac nagađao s hrvatskom Vladom da li će se predati, a hrvatska Vlada s haškim tužiteljstvom, nego se i Državno tajništvo SAD-a javno založilo za to da Norcu sudi hrvatsko pravosuđe, a ne ICTY, što je ICTY spremno prihvatio!

(5.2) Utjecaj nejednakosti država:

(a) Na odbijanje SAD-a da prihvati nadležnost ICTY-ja te da prihvati statut Međunarodnoga univerzalnog krivičnog suda. To je potencijalno letalni dugoročni nedostatak, no ne i kratkoročni (Andrassy: velike sile imaju i veću odgovornost – dokaz, angažman SAD-a na Balkanu 1990-ih; ako je uvjet za angažman SAD-a u očuvanju mira u ovom dijelu Evrope, koji je izvan neposredne zone SAD-ova interesa, taj da američki vojnici budu izuzeti od krivične odgovornosti pred Međunarodnim univerzalnim krivičnim sudom, onda je takvo izuzeće još neko vrijeme prihvatljivo).

(b) Na odbijanje SRJ da surađuje s ICTY-jem.

GRANICE ZAPOVJEDNE ODGOVORNOSTI?

(6.1) Načelno: zapovjedna odgovornost u smislu čl. 7. st. 3 Statuta ICTY-a nije odgovornost zapovjednika za zapovjed kojim je podređenom naredio da izvrši neko krivično djelo, odnosno težu povredu međunarodnoga humanitarnog prava,

nego odgovornost zapovjednika – kako onoga koji je časnik tako i onoga koji je civilna osoba – za takvu povredu, odnosno drugo krivično djelo, koje je podređeni izvršio bez zapovijedi zapovjednika, s tim što je zapovjednik to djelo mogao spriječiti, a nije, ili je mogao na njega reagirati, a nije. Dakle, primjerenije bi bilo da se govori o zapovjedničkoj odgovornosti (commander's responsibility), a ne o zapovjednoj odgovornosti (command responsibility). Stoga je središnji problem koji tužitelji, odvjetnici i suci trebaju riješiti koja je zlodjela pojedini zapovjednik pod danim okolnostima mogao spriječiti, odnosno na koja je zlodjela mogao reagirati?

(6.2) Zapovjedniku je moguće pripisati odgovornost za zlodjelo počinjeno od njegovih podčinjenih samo pod uvjetom da zapovjednik ima vlast nad svojim podčinjenima koja mu omogućava da ih u potpunosti usmjerava u određena činjenja i propuštanja, uključujući njihovu odgovornost. Pritom nije opravdano isključivo na proklamiranim pravilima unutarnjega pravnog sistema ili na standardima koji vrijede u razvijenim, dobro uređenim oružanim snagama, pretpostavljati da zapovjednik određene postrojbe ima vlast dovoljnu da ih usmjerava nego treba mogućnosti zapovjednika da usmjerava svoje podčinjene ustavnoviti u svakom pojedinom slučaju u odnosu na konkretne prilike u kojima su se nalazili osumnjičeni za-

ja dualne države, tj. razvila dvije linije institucija za vođenje državnih poslova, naime, jednu liniju uspostavljenu na temelju Ustava i zakona, a drugu na temelju neformalnih i u pravilu tajnih aranžmana jednog dijela vladajuće elite koncentrirane oko šefa države i izvršne vlasti.

(b) Uzme li se u obzir način na koji je nastao rat u RH, hrvatski su državljani imali opravdan razlog da se uključe u obranu svoje zemlje. Usljed za RH krajnje nepovoljnih okolnosti, nikome od njih ne može biti stavljeno na teret da je sudjelovao u dvije vrste situacija, koje su mogle biti češće nego što se to danas čini: da sudjeluju bez da izraze svoje neslaganje u raspravama neformalnih ili formalno neovlaštenih tijela o mjerama što su mogle dovesti do teških prekršaja humanitarnog prava; da prihvate zapovijedanje nad određenim vojnim i sličnim jedinicama iako su imali razloga da posumnjaju da su dijelovi jedinica pod njihovim zapovjedništvom također pod neformalnim zapovjedništvom nekih drugih dužnosnika.

KOLABORACIONIZAM ILI SUICID?

(6.4) Dodatna pitanja u vezi sa zapovjednom odgovornošću hrvatskih i sl. vojnih zapovjednika: ako je objektivna zapovjedna odgovornost primjerena, da li ona seže samo do vrha zapovjedne linije oružanih snaga RH, BiH, SRJ itd. ili također do vrha oružanih snaga država koje su se borile na strani nekih od tih

komentar

Pisma iz liburnijske provincije

Nismo svjesni kako nam je lijepo

Moja je provincija daleko i – pogotovo za nevremena ili zeru više bofora na građevinski optimalno lociranom Masleničkom mostu

Helena Peričić

Dragi Čitatelju!

Pisma su sretan izum: ne vidiš i ne čuješ reakciju onoga kome pišeš, što ti pruža određenu slobodu. Pismo stiže, možda presporo s gledišta globalizacije i moderne komunikacije, ali ipak – stiže. Za razliku od telefonskog poziva, koji može upasti u posve neugodnom trenutku dok se primatelj tušira, djeci čita bajke za laku noć, sjedi na WC-u ili je zaokupljen horizontalnim igrama sa svojim dragim/dragom... pismo uvijek stiže u – pravi čas. Primatelj sam određuje vrijeme koje će pismu posvetiti: odlučuje kada će omotnicu otvoriti, pažljivo raširiti list papira, omirisati ga ako je u njemu nekoliko krhkih cvijetaka ružmarina ili lavande s – u sjećanje na djetinjstvo potisnutog – “juga”, i pročitati ga. Ako ga je, dakako, volja. U slučaju da mu se pismo učini poticajnim i važnim, primatelj će se povući u neki mirni kutak svojeg (ili gazdina) stana, možda se baciti na krevet, doviknuti klicima u drugoj sobi da uključe *playstation* (što će ih definitivno hipnotizirati) i puste ga desetak minuta na miru; ili će – upravo pristigao, iscrpljen i gladan, s posla – sjesti za stol ispred tanjura sinoć skuhanе a netom podgrijane juhe iz vrećice i nezainteresiran za podatak je li juha *alpska*, *francuska* ili *dalmatinska*, priključiti se na slova upravo poprskana žučkastom tekućinom koja pred proljeće neophodnih vitamina, minerala i ostalih makrobiotskih blagodat nikad vidjela nije. Ima li sreće, primatelj će dobiti otipkanu epistolu, a ako je pismo pisano sadistički zahtjevnom i bezobrazno nemarnom rukom umornoga intelektualca, svojom odlukom da ipak pročitа pismo, primatelj/prijatelj potvrdit će onu – da se pravi frend i junak u mucu dokazuju.

Prolegomena ad epistulas

Slat ću pisma iz liburnijske provincije, koja je smještena južno od Velike Gorice (a Velika Gorica je, čini se, zemljopisni međaš jugosmjernih promišljanja mnogih domaćih političara, pa i saborskih zastupnika); javljat ću se iz područja naseljenog davno prije dolaska Hrvata, kad je uostalom jedan od ovdašnjih stanovnika bio i, predaja kaže, Jeronim (biblioprevoditelj).

Moja je provincija daleko i – pogotovo za nevremena ili zeru više bofora na građevinski optimalno lociranom Masleničkom mostu (hoće li itko ikad za tu svinjariju u znak pokore izmoliti barem pet Očenaša?), kad su struja i telefonsko-emajlirane veze u prekidu – Kapitol joj je dosegljiv samo pismom.

Onome tko na Kapitolu kaže da dolazi iz ove provincije, predstavnici raznih kulturnih ustanova od nacionalnog značenja sa smiješkom mješavine sažaljivo-kurtoazne zafrkancije kažu (tapšući ga po ramenu, naravno): “Ta vama je dolje lijepo; imate sunce, divan pogled, uživate u zdravom morskom zraku i mirisima mediteranskog bilja i – ne radite ništa... Niste svjesni kako vas je Bog nagradio!” Mi nismo svjesni.

Srećo moja...

Postoji u Zadru, na početku Poluotoka, u sklopu negdanje vojarne, jedna kućica, skrivena u krošnjama iza žičane ograde. Idilična mala građevina u samom

središtu grada – pomislio bi slučajni namjernik. Tu kućicu većina zove jednostavnim imenom – Centar. Tamo hodočaste kolone mladića i djevojaka. U najvećem broju ponedjeljkom i četvrtkom poslijepodne i navečer. Oni dolaze sami, ponekad u pratnji svojih prijatelja, često majki, rijetko očeva (?), ali ima jedna Davidova izreka koja dovoljno govori o razlici u roditeljskom odnosu prema svojoj “izgubljenjoj” djeci). Neki su od *njih* razdragani i veseli, grozničavo hodaju tamo-amom po zavojitom prostoru čekaonice ne znajući kamo bi s rukama; neki su pak omamljeni, polusklopljenih očiju glavljaju, žicaju cigaretu, pitaju koliko je sati forsirajući kakav-takav razgovor, o bilo čemu. O bilo čemu... Među *njima* ima mojih studenata. Ima i znanaca. Ima susjeda srednjoškolaca koji nemaju snage pritisnuti dugme u liftu, a kasnije ih možeš čuti/podnositi kako do sitnih noćnih sati *pilaju* po zavijajućim žicama električne gitare.

U Centru radi jedna žena, plavokosa, plavooka. Belinda, Linda, Lili. Majka troje izuzetne djece. Najmlađe među njima očekuje plavokosu da se vrati kući oko sedam. Ali, ona se kući nikad ne vraća oko sedam. Jer: ima *njih* još toliko u čekaonici, čekaju s brojem (ili bez njega, uskačući preko reda), nemirni su ili nasilni ili shrvani. Plavokosa ih sluša. Jednog za drugim. Sluša mumljanje, jadanje, plač, viku, svade, buncanje, okrivljavanje, odšaptane ispovijesti: potvrde o strahu, nemoći, slabosti. Sluša pomno, prijateljski, sućutno, iz razgovora u razgovor sve iscrpljenija od silne količine upijenih tuđih riječi ili – tude šutnje. Plavokosa-plavooka odslušane priče popratni kucanjem izvještaja na starom pisačem stroju: napiše sve što je bitno o pojedinom “slučaju”. Potom daje savjet koji redovito započinje umirujućim: *Srećo moja...* Nisam sigurna opažaju li oni kojima je upućeno to *Srećo moja* sve što stoji iza tih riječi. Što bi *oni* bez plavokose?

Plavokosa

Plavokosa je zapravo jedini liječnik u našoj provinciji koji se bavi tim poslom; a ovdje, kaže statistika koja zbog prirode stvari nikad ne može biti objektivna i potpuno pouzdana, *njih* ima više od osamstodvadeset (820) na “teškim”. To su oni evidentirani. A što je s onima koji nisu? Koji svoga stanja još nisu svjesni, ili, ako jesu, koji to nisu priznali roditeljima, ili čiji roditelji nisu priznali sebi, susjedima, rodbini... *Raj je lijep, ali u paklu je ekipa* – kaže jedan grafit.

Plavokosa liječi posljedice; do psihouzroka težak je i mukotrpan put. Možda je još mukotrpniji do onih uzroka kojima smo svakodnevno izloženi, koje je zbog ionako tugaljivog tona priče nepreporučljivo spominjati a mogli bi se svesti pod zajednički nazivnik “jednosmjerna karta za Novi Zeland”!

Plavokosa se ni večeras ne vraća kući oko sedam. Kasno je. Sama, pod neonskim svjetlom pali cigaretu, bogzna koju toga dana, i ispuhuje dim. Vani je mrak, možda je i blizu deset. Kad stigne kući, istuširat će se i baciti u krevet. Sutra je čeka dežurstvo u bolnici, a u četvrtak poslijepodne opet u Centar. Pa u ponedjeljak... Uvijek ispočetka: slušanje, uvjeravanje, ohrabivanje, podrška. Danas je bilo dobro. Jednom je devetnaestogodišnjaku (ocu sasma male-nog sinčića) uspjela čak kazati: *Srećo moja, bit ćeš ti meni ko nov!* ☑

Matias Hellman, Kai Ambos, Orhideja Martinović i Ivan Padjen

povjednik i oružane postrojbe kojima je zapovjedao u vrijeme kad se dogodilo zlodjelo koje mu se stavlja u odgovornost zbog toga što je bio zapovjednik.

(6.3) Utjecaj elemenata dualne države u RH na zapovjednu odgovornost hrvatskih vojnih zapovjednika:

(a) RH se branila u krajnje nepovoljnim okolnostima. Razlozi međunarodnog mira i sigurnosti, onako kako su ih na početku sukoba protumačili diplomati velikih sila (a kasnije ih protumačili drugačije) utjecali na to da je RH tijekom prvih godina rata bila u izrazito nepovoljnom međunarodnom položaju: prvo, međunarodno priznanje je kasnilo (kasniji razvoj događaja pokazao je da bi ranije diplomatsko priznanje nekadašnjih jugoslavenskih republika vjerojatno minimaliziralo oružane sukobe i civilne žrtve na području bivše SFRJ); drugo, RH se branila u situaciji u kojoj je svim zaraćenim stranama bio od UN-a zabranjen uvoz oružja, a ta mjera pogađala je prvenstveno RH i RBiH, koje nisu imale vlastitu proizvodnju ili zalihe oružja, a nije pogađala, te je u stvari pogodovala, SFRJ, koja je imala i velike zalihe i veliku proizvodnju oružja. Da bi se RH u takvoj situaciji uopće mogla obraniti, bilo je nužno da se uz Ustavom i zakonima proklamirane institucije upravljanja državom uvedu i usporedne, neformalne ili barem neproklamirane institucije upravljanja državom. Nadalje, takav međunarodni položaj RH sam je po sebi pogodio rastu ekstremnog nacionalizma u hrvatskoj javnosti te napredovanju osoba i skupina koje su njegovale takvu ideologiju u državnim i paradržavnim institucijama. Tako je RH u godinama rata početkom 1990-ih, prvenstveno uslijed svoga nepovoljnoga i nezastuženoga međunarodnog položaja, dobila neka obiljež-

država, naime, vrha oružanih snaga nekoliko država NATO-a, koje su se dosta očitо angažirale u operacijama Bljesak i Oluja na strani snaga RH te potom na strani oružanih snaga Federacije BiH?

(6.5) Najvažnije za ustanovljavanje zapovjedne odgovornosti vojnih i civilnih zapovjednika vojnih snaga RH jest da se ustanove pravi kanali zapovijedanja u RH 1990. –1996. Uzme li se u obzir ta potreba, Vlada RH je loše postupila kad je donijela odluku da se pismohrana pokojnog predsjednika Tuđmana sprema u Hrvatski državni arhiv te da tamo ostane nedostupna javnosti 30 godina. Ne treba očekivati da će u pismohrani pokojnog predsjednika biti nađeni važni podaci o usporednoj liniji, odnosno usporednim linijama zapovijedanja, ako je takvih bilo. Upravo zbog toga ne treba očekivati niti to da će istraživatelji ICTY-ja u pismohrani naći dovoljno podataka za rekonstrukciju usprednih linija. Međutim, domaći istraživatelji, koji mnogo bolje od službenika ICTY-ja razumiju domaće prilike, mogli bi naći važne indicije, koje bi mogle biti od koristi i istraživateljima ICTY-ja i hrvatskim organima krivičnog progona. Naravno, ako je Vlada RH donijela odluku o arhiviranju Tuđmanove pismohrane zato da prikrije činjenicu da većinu sadašnje elite vlasti u RH, uključujući i većinu članova same Vlade RH, čine ljudi koji su bili kolaboracionisti HDZ-ovog nacionalističkog režima, koji su moralno pristali na šutnju što je pogodovala ratu u BiH etničkom čišćenju, stotinama ubojstava i pljački, bunkeriranje Tuđmanovog arhiva (i drugih tragova vladavine do i iza 1990.) za članove Vlade i elite koju štiti koristan je potez, makar kratkoročno. Inače je suicidalna glupost. ☑

Reagiranj

Uz tekstove Jedan ili dva pravopisa Zlatka Vidulića, Zarez broj 51, i Tradicionalna prisila Antuna Pinterovića, Zarez broj 52

Neven Jovanović

Gospoda Vidulić i Pinterović kritiziraju me jer sam napisao da promjene u petom izdanju Babićeva, Finikina i Moguševa *Hrvatskog pravopisa* "asociraju javnost prvenstveno na 'korienski' pravopis i NDH," da "ovu zajednicu trenutačno živih hrvatskih građana podsjećaju na Antu Pavelića, a ne na Ivana Broza i Tomu Maretića." Ukori gospode Vidulića i Pinterovića opravdani su. Zaista, pripisati ovakve asocijacije *javnosti* re-torički je efektno, ali neprecizno i neznanstveno; ovakav postupak zavrtio je krug mitskog mišljenja, potaknuo npr. Pinterovića da odgovori podjednako nepreciznom i neznanstvenom teorijom o načinu onečišćavanja hrvatskog jezika (*srpski uzus* ulazio je "u hrvatsku upotrebu preko srpskih medija i preko hrvatskih vojnih ročnika u JNA").

Da ne bismo zagazili u močvaru nedokazivosti i gađanja dojmovima, izostavljam javno mnijenje i izjavljujem u *vlastito ime*: nove pravopisne promjene podsjećaju mene na NDH i Antu Pavelića. Imam i neke argumente. Marko Samardžija (*Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 1993, s. 31-32) procjenjuje *Ministarsku naredbu o hrvatskom pravopisu* od 23. lipnja 1941, po kojoj se hrvatski pravopis "ima provesti na načelu etimološkom," i zaključuje:

Međutim, "etimološko načelo" iz ove ministarske naredbe proteglo se samo na ove slučajeve: (...) b) da se u pisanju imeničkih dočeta -tak, -dak, -tac i -dac uvijek pišu t i d (zadatak > zadatci, ne zadaci; redak > redci, ne reci; mlatac > mlatci, ne mlaci; mladac > mladci, ne mlaci)

Uspoređujem to s argumentom M. Moguša (*Vjesnik*, 9. 2. 2001): "buka [se] diže kad predlažemo d ili t uz c ako želimo znati radi li se o množini riječi *mladac* (*mlatci*) ili *mlatac* (*mlatci*);" i s argumentom S. Babića (*Jutarnji list*, 27. 1. 2001, preneseno u *Zarezu* 49): "Svaku će biti jasno da je bolje mladci, mlatci nego za oboje pisati mlaci..." Sorry, slič.

Međutim, smetaju me još neki aspekti najnovijeg pravopisnog inženjeringa.

Pinterović nas u dobar hip podsjeća na Babićev i Brozovićev prijedlog da se ponovo uspostavi korijenska grafija tipa *biele mlieko*. Ta je politička provokacija ipak

imala jednu dobru stranu: pristojnu, demokratsku proceduru. Prvo je iznesen *prijedlog*, potom je uslijedila rasprava te napokon *plod* interakcije ideje s javnošću. Za razliku od *ie*-inicijative, peto izdanje *Hrvatskog pravopisa* stavilo nas je pred *gotov čin*. Pravopisnim inovatorima nije bilo do rasprava ni do javnosti; nisu željeli *objaviti* saznanja koja su ih navela da *upravo peto izdanje* ne bude više "prijelazno", tj. da ukinu dotad dopuštane dvostrukosti.

Pazite: ne vjerujem opravdanju autora da su htjeli *poboljšati* svoju knjigu. Ne vjerujem zbog njihove programatske izjave u *Napomenama o ovome rječniku* (*Hrvatski pravopis*, 3. izd, s. 157-158):

[dva ili tri lika riječi unesena su] zato da se uklone zaprieke koje su zbog političkih neprilika onemogućavale hrvatskomu pravopisu da se normalno razvija i standardizira. Zbog toga se zasad mnoge dvostrukosti i trostrukosti mogu smatrati podjednako dobrima dok praksa ne pokaže čemu će dati prednost. Kako su nove dvostrukosti unesene s opravdanim razlozima, to se može očekivati da će one imati prednost.

Gdje ja, kao zainteresirani laik, mogu naći rezultate lingvističkih i sociometrijskih istraživanja koja su pokazala čemu je "praksa" dala prednost? I zašto me Babić, Moguš i Brozović jednostavno ne upute na te rezultate? Njihovo mi prešućivanje govori: zato što ta istraživanja nisu provedli. Spomenuti jezikoslovci postupaju po istom *osjećaju* kao i ja kad povezujem *pogrješku* s NDH.

Vidulić me upozorava da sam novine tipa *neću* i *pogrješka* proglasio opsegom sitnima – pa kako to da zbog njih postaje manje pismena ogromna većina živih duša u Hrvatskoj? Vidulićevo je upozorenje na mjestu: pogriješio sam. Sakrio sam pred čitaocima *Zareza* jezičnu pojavu koja snažno utječe na stvaranje pravopisnih navika. Ta je pojava *učestalost* riječi. Naime, izmjene *neću* i *pogrješka* mogu zahvaćati mali broj rječničkih jedinica, ali treba znati i koja je *učestalost* tih malobrojnih jedinica u korpusu hrvatskog jezika; koliko ćemo (statistički) često biti u prilici da te jedinice pišemo ili čitamo. Upućujem na *Hrvatski čestotni rječnik* M. Moguša, M. Bratanić i M. Tadića (Zagreb, 1999). Prema *Čestotnom rječniku*, u korpusu od milijun riječi hrvatskoga jezika (tzv. Moguševu milijunskom korpusu) razni oblici *neću* javljaju se 794 puta, te bi na ljestvici učestalosti *neću* zauzelo visoko 120. mjesto; oblike *neću* pisat ćemo češće od riječi *srce*, *da*, *danas*, *mjesto*, *kakav*, *kada*, *mali* i još oko 999 870 njih. Nakon promjene, učestalost *neću* znači i učestalost prilike da budemo u nedoumici, čak i da pogriješimo; to znači da ćemo biti nepismeniji.

Vidulić je naćeo i jednu škakljivu temu.

Kaže: "rijetko se čulo, a pogotovo rijetko pisalo npr. bezgrješan, bezgrešnost (!)"; (pod uvjetom da misli *bezgrješnost*) kako to potvrđuje Babićev stav da pravopisno neuobičajeni jekavski likovi pripadaju "i današnjem govoru" (*Jutarnji list*, ibid.), da se "tako često govori" (*Hrvatski pravopis*, s. 45)? Vidulićevu nagovještaju dodajem osobno, izolirano svjedočanstvo: nikad nisam čuo ostvarenja *pogrješka*, *zaprijeke*, *strijelica*, *vrjedniji*, kao ni *metci*, *zadatci*, *napitci*. Predlažem čitaocima koji su, poput mene, izvorni govornici hrvatskog jezika, da sami provjere koliko je njihov govorni aparat navikao na takve pothvate; onda neka Babić znanstveno, argumentirano i kvantificirano javnosti *dokaže* da su takvi izgovori "normalna težnja hrvatskoga književnoga jezika."

Pinterović se ne slaže s tvrdnjom da pravopis služi olakšavanju pisane komunikacije; argumentira to poetskom funkcijom jezika. No, gdje počinje poezija, tamo pravopis završava! Pravopis je pjesnicima i književnicima – a i Tanji Torbarini – samo humus za stilske figure, on je norma od koje oni *po vlastitom izboru* odskaču ili ne. Pravopis je potreban kad se želimo koristiti *konvencionalnom verzijom književnog jezika*, tipiziranim jezikom izdavaštva, gdje se tekstovi pravopisno, gramatički i konvencionalno *ujednačuju*. To je verzija koja se dobiva *ispravljanjem* tekstova i kakva se djelomično predočuje u školi (usp. V. Anić, *O koncepciji rječnika, Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb 1991, s. 885). Konvencionalni književni jezik teži za "prozirnošću", za "nultim stupnjem" obilježnosti; konvencionalni književni jezik bolje će funkcionirati ako ga podržavaju uvriježene rutine i navike (ispravljanje je mehanički proces); u taj će sustav nered ući upravo zbog loše motiviranih *promjena*.

Na kraju, o jeziku i identitetu. Pinterović proturječi samom sebi. Prvo kaže: "Nikom se identitet ne može 'određivati'. Nikoga se ne može 'učiniti hrvatskijim.'" Malo dalje, međutim: "jezik imade (...) i dijakroničnu (povijesnu) [dimenziju], koja današnje potrošače jezika povezuje s njihovim prethodnicima u istu kulturnu zajednicu, a koja baš time i stvara osjećaj kontinuiteta zajedničkoga izvanvremenskoga kulturnog identiteta." Još malo dalje govori o pokušajima "nije-kanja hrvatskog jezičnog identiteta."

Jezik utječe na stvaranje identiteta. Jezik podliježe propisivanju. Dakle, propisivanje utječe na stvaranje identiteta. Onaj tko želi hrvatski jezik učiniti hrvatskijim (po Pinteroviću, zloslutno, *ispravnijim*, "jer upravo ta ispravnost 'olakšava komunikaciju'") – taj želi i identitet govornika hrvatskog jezika učiniti hrvatskijim, *htjeti to govornici ili ne*.

Možda je Pinterović htio reći da *osobni* identitet postoji odjelito od *nacionalnog* identiteta? Ali on kaže: "Narodni identitet je stvar *osjećaja* pripadnosti jednoj narodnoj zajednici..." Mislim da osjećaj pripadnosti mogu imati samo Hrvati, ne i hrvatski narod.

Možda je Pinterović mislio da je po pitanju identiteta moguće samo stanje 1 i 0 – ili jesi Hrvat, ili nisi, a ako, dakle, jesi (ili, da bi bio) – moraš prihvatiti sve što ide u paketu?

Odustajem od nagađanja. Evo što za mene znači "činiti identitet hrvatskijim." Prvo, to znači da – nakon deset godina sudjelovanja u Republici Hrvatskoj – još uvijek nismo *dovoljno* nacionalno svjesni: ne prihvaćamo sve iz paketa, nismo voljni praštati "našim" osumnjičenima *prije* sudskog postupka, niti smo voljni prihvaćati nedovoljno znanstvene, nelogične, autoritarno obrazložene naputke pod izlikom "povratka tradiciji."

Drugo, ako identitet postoji u kontrastu, u razlikovnosti, "hrvatskiji" znači – kako Pinterović potvrđuje – da su taj kontrast i razlikovnost za "pravog Hrvata" mogući *samo i jedino u odnosu na srpski i Srbe*. Za Pinterovića hrvatski identitet i hrvatski jezik nisu mogući kao *autonomni, nezavisni* fenomeni; uvijek su *prikopčani* uz Crnoga *Doppelgängera*. E pa, na to ne pristajem. Moj hrvatski jest jednostavno jezik koji svakodnevno slušam i čitam, koji govorim i pišem, s kojim se igram, kojim radim, u kojem živim; slično je i s mojim identitetom. U tom jeziku i tom identitetu moj *drugi*, moj kontrast nisu Srbi – nego (podjednako) Pinterović i Vidulić, moji prijatelji i moja obitelj, Babić i Moguš, moji nadređeni i moji podređeni, *Novi list* i *Op. A*, žene i muškarci, Marko Marulić, Vladimir Anić, Anka Žagar, Viktor Ivančić. Moj drugi jesu svi oni koji *hrvatski* govore i pišu na drugačiji način od mene, svi oni koji su dionici *hrvatske nacije* na drugačiji način od mene.

Hrvatski čestotni rječnik razrješuje i zagonetku komičnog "jednostavnog i zapamtljivog pravila" Stjepana Babića (prema *Jutarnjem listu* od 27. 1. i *Zarezu* 49): "kad se glasovi d i t u oblicima riječi na -tak -dak, -tac, -dac i -tka nađu ispred c, tada se u otac, sudac i svetac gube, u ostalima ostaju." Zašto baš *otac*, *sudac* i *svetac* imaju povlašten status? U milijunskom korpusu *otac* je na 133, sudac na 484, svetac na 520 mjestu.

metak 530
napitak 565
podatak 370
zadatak 292

-nesustavnost popisa u pravopisu ☒

skupovi

Što donosi nova kulturalna paradigma

U Dubrovniku je od 29. do 31. ožujka održana Ministarska konferencija *Kultura i konflikt* u kojoj je sudjelovalo sedamdesetak predstavnika iz 28 zemalja i nekoliko institucija – od UNESCO-a i Vijeća Europe do Mreže kulturnih politika

Andrea Zlatar

Svjedoci smo, kroz europsku povijest, da kultura može biti izvor sukoba, ali istodobno i *sredstvo* pomirenja, kao jedan od načina prevencije sukoba. Tako bi se moglo sažeti dvodnevne diskusije koje su u Dubrovniku vodili europski ministri za kulturu i visoki predstavnici različitih međunarodnih kulturnih institucija. U ime načelne rasprave vođene idejom zajedničke europske kulturne politike ostavljena je, ovoga puta, po strani ideja kako je kultura “konfliktna sama u sebi”, kako su njoj provokativnost i osporavanje postojećih normi inherentni momenti. Naglasak je bio stavljen na načine kojima se s pomoću kulture mogu spriječiti oni oblici kulture što proizvode “nekreativne konflikte”, gdje kultura postaje ideološki supstrat za političke, a možda i ratne sukobe. Nasuprot tome, autonomnost kulture trebala bi jamčiti da ona neće biti zloupotrebljavana u političke svrhe, naglasio je ministar Vujić u početnom izlaganju.

Prioritet projektima, a ne institucijama

Ključno izlaganje prvoga dana podnio je Raymond Weber, zadužen za područje kulture i kulturne i prirodne baštine pri Vijeću Europe, pod nazivom *Prema novoj kulturalnoj paradigmi*. Započinjući svoja razmatranja redefinicijom pojma kulture kakav je određen u UNESCO-vim dokumentima još 1982. godine, Weber je pokušao ocrtati promjene u shvaćanju kulture koje su se u Europi zbivale u posljednjih tridesetak godina. Dok su sedamdesete stvorile koncepte “demokratizacije kulture”, i “kulture za sve”, osamdesete su bile pragmatičnije: ekonomska kriza s jedne, a profesionalizacija kulturnog sektora s druge strane, stavile su težište na pitanje *kako* u kulturnoj politici. Devedesete su godine, pak, obilježene padom Berlinskog zida i implozijom komunističkog sustava. Posljedice na samorazumijevanje Europe nisu bile male, na drugi se način postavilo pitanje problema kulturalnih identiteta i nacionalnih ili vjerskih manjina. Ako su osamdesete bile označene pojačanom vezom eko-

nomije i kulture, devedesete su kulturu označile kao ključni moment socijalne kohezije. Transformacije postojećih sus-

la prihvaćana ne samo kao ravnopravan već kao izuzetno zanimljiv partner, oslobođen tereta prošlosti. Ono najbolje što

tava vrijednosti i načina simboličkog predstavljanja društva nastavljaju se i danas: po Weberovu mišljenju iz perspektive 2001. godine demokratizacija kulture ustupa mjesto *kulturalnoj demokraciji*, koncept društvene kulture zamijenjen je idejom *kulturnog razvitka*, a umjesto spomenika i historijskih mjesta točnije je upotrebljavati pojmove kulturnog nasljeđa i kulturnog krajolika. U načinu funkcioniranja kulturnog pogona prioritet se daje projektima a ne institucijama, a sam proces proizvodnje zanimljiviji je od konkretnoga cilja. U konačnom izvodu, kultura nije više samo pitanje javnog djelovanja, već inherentna dimenzija javne politike.

Oslobođeni tereta prošlosti

Popodnevne radionice bile su posvećene dvjema temama: kulturnim politikama i odnosu paralelnih procesa globalizacije i uspostavljanja regionalne suradnje. Jedan od dokumenata koji su bili predstavljeni na drugoj radionici zove se *Le processus Sarajevo – Vienne*: u njemu se uobličuje plan zajedničkih djelatnosti za jugoistočnu Europu u području kulturne suradnje. Njegova je svrha ujediniti europske i međunarodne organizacije, nevladine organizacije, umjetničke i intelektualne udruge, različite privatne fondacije “da regrupiraju i potaknu umjetničke i kulturne snage koje postoje u regiji”, da pomognu suradnju “preko granica”, multilateralne projekte, i da osnaže veze ove regije s Europom i svijetom. Svaka kultura je u svojoj biti multikulturalna, smatraju nositelji projekta, a interkulturalna perspektiva treba zamijeniti logiku monokulturalizma. Ne samo zato da bi se prepoznala različitost drugih, već da bi dijalog i interakcija između pojedinaca i društva bili prepoznati kao stvarni nositelji promjena.

Iako je projekt *Sarajevo – Beč* zasad formuliran samo na razini načelnih pretpostavki, u njegovu prvu fazu realizacije ide osnivanje regionalnoga fonda, koji bi povezivao sferu ekonomije, civilnoga društva i kulture. Hrvatska je za rasprava bi-

možemo reći za konferenciju *Kultura i konflikt* jest da se ona mogla ostvariti – ovakva kakva je bila – u bilo kojoj europskoj zemlji, i to zato što rad konferencije nije ni u čemu bio opterećen našim svakodnevnim frustracijama i političkim kombinacijama.

Nezainteresiranost i neprofesionalnost medija

Naposljetku, ne može se zanemariti činjenica krajnje nezadovoljavajućeg načina na koji su veliki mediji pratili rad ove ministarske konferencije. To prvenstveno govori o nepostojanju ikakvog vrijednosnog sustava koji bi služio hijerarhiji važnosti vijesti. Ni u jednom mediju nije, primjerice, bilo naglašeno da je konferencija *Kultura i konflikt* prva ministarska konferencija organizirana u Hrvatskoj – što jednostavno znači da su mediji posve promašili *međunarodnu važnost* tog događaja. Dakako da je belgijska televizija napravila više priloga o *Kulturi i konfliktu*, a da je naša uspjela propustiti cijeli niz neobično zanimljivih osoba koje su sudjelovale u radu dubrovačke konferencije. Nije li se, na primjer, mogao napraviti jednosatni razgovor u kojemu bi sudjelovale ministricе kulture iz Makedonije, Albanije i Slovenije? Nije li direktorica UNESCO-ova Odjela za kulturne politike “zaslužila” cijelu stranicu, ako ništa drugo, na temu budućeg djelovanja UNESCO-a i mjestu Dubrovnika u mediteranskoj regiji? Ili, je li se rumunjskog ministra Theodorescu moglo zamoliti da izloži svoju viziju “euromediteranske asocijacije”, u odnosu na “euroatlantsku”, koja je dosad dominirala? I tako dalje.... Ne usudim se ni spominjati važnost, primjerice, gospodina Raymondona Webera, predsjednika za kulturno područje u Vijeću Europe ili gospodina Stephana Rüdigera, koji je generalni tajnik krovne europske ustanove za nevladine udruge u kulturi. Baltički predstavnici mogli su opisati svoj model suradnje, koji se tako često nudi kao poželjan model za “uređivanje” odnosa u jugoistočnoj Europi.

Nezainteresiranost medija za dubrovačku konferenciju govori o njihovoj neprofesionalnosti i posvemašnjoj utopljenosti u dnevopolitičke i politikantske zadjevice. Što je domaće novinare ipak zanimalo? Je li ministar Vujić smijenio ili potvrdio Mihočevića, znade li se repertoar ljetnih igara – to su bila pitanja na konferenciji za novinare poslije završenoga skupa. U jednim je novinama čak pisalo da je to bio skup “europskih bonvivana”, što nije smiješno nego jednostavno glupo – ne prepoznati razinu konferencije i njezinu važnost, kako se to uvijek govorilo, “za Hrvatsku”. ☒

razgovor

Stephan Rüdiger, predsjednik Europske kulturne fondacije

Kultura pripada svakome

Bit Europe nije nešto zauvijek fiksirano i nepromjenljivo. Riječ je o dijalektici razmišljanja, u čemu se neprestano u igri nalaze procesi potvrđivanja i osporavanja

Andrea Zlatar

Stephan Rüdiger, predsjednik Europske kulturne fondacije, održao je na Ministarskoj konferenciji *Kultura i konflikt* u Dubrovniku predavanje o temi političkih i kulturnih granica u Europi. Polazna je točka njegova izlaganja bilo razlikovanje triju shvaćanja granica: granice kao mjesto konflikta, istodobna određenost i nesigurnost granica, granice kao otvoreni i nedovršeni proces.

Redefinicija granica

Gledajući danas na Europu, koje je značenje granica prevladavajuće, jesu li one izvor sukoba i ogorčenja ili prostor susreta i komunikacije?

– Mislim da moramo zadržati pravo da o granicama u suvremenoj Europi danas ne govorimo na isključiv način, nego imajući u svijesti različite procese koji su istodobno u toku. Na prvome mjestu, uočljiva je činjenica *nestanka* granica u užoj Europi, u Europskoj uniji, barem kada govorimo o ekonomskoj sferi i slobodnom protoku roba i novca. Svakako mi se čini važnim naglasiti da je uvijek riječ o procesu, o prijelazu u novo, o procesu koji načelno ne može biti dovršen. U devedesetim je godinama ključan događaj bio stvaranje nove, ujedinjene Europe, koja još ima mnogo posla u uspostavljanju odnosa između bivših blokova *zapadne* i *istočne* Europe. Ali pad Berlinskog zida svakako je bio presudan događaj za devedesete i on je Europu prisilio da redefinira kako svoje *vanjske*, tako i svoje *unutarnje* granice.

Koliko vam se čini točnom slika Europe kao niza koncentričnih kružnica, gdje se neprestano sama bit ili središte mijenjaju u odnosu na svoje rubove?

– Od svih teorijskih definicija granica na koje sam naišao najviše mi se svidjela definicija Paula Hazarda, pisca i sveučilišnog profesora, koji granice određuje kao “misao koja se nikada ne može zadovoljiti”. Zato više i ne govorimo o tome što je *navlastito* u Europi, ne mislimo da je *bit* Europe nešto što je zauvijek fiksirano i nepromjenljivo. Riječ je o dijalektici razmišljanja u čemu se neprestano u igri nalaze procesi potvrđivanja i osporavanja, uspostavljanja i dovođenja u pitanje.

Redefinicija kulture

Komunikacija “preko granica”, odnosno “bez granica” neka je vrsta europskoga cilja. Kako će

Kad govorimo o “regijama”, onda nije riječ o geopolitički ili povijesno zatvorenim konstruktima, već o prostorima mogućih kontakata i susreta

izgledati ta Europa od tridesetak zemalja?

– To je, da tako kažem, i praktično pitanje i pitanje vizije. Znam da zvuči futuristički govoriti o Europi bez granica, kad danas postoji nekoliko konfliktnih žarišta, od kojih je jedno – granica Makedonije – sada i aktivno, u lošem smislu te riječi. “Ujedinjena Europa” je za neke zemlje i političko pitanje, ali mislim da treba govoriti o samome konceptu, koji za osvoje ostvarenje pretpostavlja dug put. Na nama je stvaranje modela, s pomoću kojih se može lakše, u što kraćem vremenu, pridružiti druge zemlje.

Koja je uloga kulture u tom procesu pridruživanja, u procesu “unaprijedne adaptacije” i jedne i druge strane?

– Prije svega, riječ je o redefiniciji samoga pojma kulture, o napuštanju ideje da je kultura vlasništvo samo jedne grupe, pa bila to i nacija. Na razini političkog odlučivanja mora biti prihvaćeno da je kultura cjelina, da je inherentna, iznutra pripadna svemu, svim aspektima društva i ljudskosti. I, ako baš hoćete, upravo na taj način – ako je kultura interentna svemu – može se izbjeći njezina izolacija i moguća politička manipulacija. Institucija na čelu koje djelujem, Europska kulturna fondacija, zalaže se za

takvo shvaćanje kulture. Jednim od najvažnijih programa naše fondacije smatram stoga program poticanja društvene participacije kroz umjetničke i kulturne djelatnosti. Umjetničko izražavanje u velikoj mjeri u ljudima osnažuje osjećaj samopouzdanja i može biti vodeća snaga u pomaganju drugima da razviju svoje osobnosti i dobiju društveno priznanje, da nađu svoje mjesto u društvu, da imaju osjećaj kvalitetne uključenosti.

Prevenција konflikata

Vratimo se još jednom temi granica. Jedna od radionica na ovoj konferenciji bila je nazvana Globalizacija i regionalna suradnja. Kako vi vidite položaj Hrvatske u regionalnoj konstelaciji? Srednja Europa, Balkan, Mediteran, jugoistočna Europa, euromeditranska horizontala – sve su te oznake bile istodobno u optjecaju.

– Ne mislim ništa dobro o tim pojmovima, neki su od njih zastarjeli, a svi su proizvod političkog označavanja i političkog načina mišljenja. Kad govorimo o regijama, onda nije riječ o geopolitički ili povijesno zatvorenim konstruktima, već o prostorima mogućih kontakata i susreta. Regija se sama određuje stupnjem aktiviteta, komunikacijskih napora koji, naposljetku, zapravo određuju i njezinu participaciju u Europi. Za mene je ključan pojam dijaloga, kontinuiranog interkulturalnoga dijaloga koji je osnova za uspostavljanje odnosa. To je naročito važno u zemljama u kojima ljudi još nisu pripremljeni za multikulturalno društvo i u kojima ne postoje sredstva koja bi mogla služiti za prevenciju konflikata. U tom sam smislu i razumio naziv naše konferencije: kultura kao sredstvo prevencije konflikata, a ne izvor konflikata. Ne volim više upotrebljavati ni pojam *kulturnog identiteta*, i on mi se čini sporan kad je riječ o nacionalnom kulturnom identitetu kao mogućem izvoru sukoba. Radije govorim o *osjećaju pripadnosti* određenoj kulturi ili kulturnom krugu. Kultura presudno može utjecati na naš način percepcije Drugoga, ona itekako može pomoći u stvaranju povjerenja, ili – u prostorima gdje su bili recentni sukobi – kao sredstvo pomirenja. Mislim da je poznavanje Drugoga pretpostavka za njegovo prihvaćanje, a upoznavanje drugih se najbolje obavlja u kulturi. Zbog toga su u našoj fondaciji posebno važni projekti “mobilnosti”, pokretljivosti umjetnika, koji omogućavaju upoznavanje različitih kultura.

Kreacija i cirkulacija ideja

Kolika je i kakva uloga kulture u adaptiranju, u pripremi i jedne i druge strane na procese promjene?

– Mogu nastaviti odgovor na prethodno pitanje: upravo su pojedinci ti koji u kulturi postaju posrednici, oni koji prenose ono

što je novo u nekoj drugoj kulturi i čini da njihova kultura, postupno, to “drugo” razumije, a onda i prihvati, usvoji. U svemu tome je najvažnije temeljno shvaćanje kulture, a to je da kultura nije vlasništvo jedne grupe, ni onda kad je mišljena kao nacija, nego je vlasništvo sviju, točnije, svih pojedinaca. Kultura, osim toga, nije izolirani prostor umjetnosti i njezine mogućnosti su jasne kad shvatimo da je kultura inherentna svim društvenim elementima. Ona je jednostavno svuda i pripada svakome. Upravo u toj njezinoj osobini vidim snagu kulture da se odupre političkoj instrumentalizaciji, da pripada nekoj grupi ili politici.

U izlaganju ste naglasili i potrebu stvaranja zajedničkog europskog javnog prostora. O čemu je zapravo riječ, koji su mehanizmi uspostavljanja takvoga prostora kulturne komunikacije?

– Takav je prostor – zajednički europski kulturni javni prostor – projekcija naših želja. Ostvariti pravo na javni glas, to je konačni cilj. Dva su ključna pojma za njegovo razumijevanje: kreacija i cirkulacija ideja, umjetnička proizvodnja i nesmetan protok kulturnih dobara. Namjerno neću reći proizvoda nego *dobara* jer se javni prostor ne može svesti na ideju tržišta. Zasad imamo nekoliko dobrih ali izoliranih primjera kulturalne komunikacije, kao što je trilateralna suradnja u takozvanom *weimarskom trokutu*, gdje sudjeluju Francuska, Njemačka i Poljska. Drugi zanimljiv primjer je umjetnički televizijski kanal Arte. On ima priličnu gledanost, ali moram naglasiti da pripada kulturnim programima koji su sufinancirani od strane države. Ne vidim u toj činjenici ništa loše, političari ionako moraju presati samo “govoriti o kulturi”. ☒

The European Cultural Foundation

www.eurocult.org
eurocult@eurocult.org

Europska kulturna fondacija nezavisna je nevladina i neprofitna organizacija koja promovira kulturnu suradnju u Europi. Njezin cilj je otvorena i ujedinjena Europa u kojoj se razvija kulturna različitost. Postojeći konflikt između kulturalne *različitosti* i *pripadnosti* određenom i ograničenom identitetu osnovni je pokretač rada u Fondaciji. *Europska kulturna fondacija* osnovana je 1954. godine u Ženevi, na poticaj švicarskoga pisca i filozofa Denisa de Rougemonta, koji je zacrtao kulturnu i humanu dimenziju projekta.

Od 1960. EKF je smješten u Amsterdamu, odakle organizira svoje programe, od pojedinačnih umjetničkih grantova, do kongresa i konferencija. Tri su prioriteta u programu EKF-a: jačanje i poticanje interkulturalnog dijaloga, poticanje društvene participacije putem umjetničkih djelatnosti i jačanje kulturnog sektora u cjelini.

Poseban program pod nazivom *Kultura Nova* namijenjen je jugoistočnoj Europi za jačanje kulturnih institucija, dok je iznimno zanimljiv mobilni program namijenjen prevoditeljima u tim zemljama – *In Transitum*. ☒

razgovor

Rudy Demotte, ministar kulture u valonskoj zajednici Belgije

Kulture postoje samo u množini

Ne postoji univerzalna kultura, koja objedinjuje sve kulture, niti se pojedinačne kulture smiju postaviti kao univerzalni modeli za druge

Andrea Zlatar

U čemu je posebnost valonske regije, odnosno vaše funkcije ministra kulture u valonskom dijelu Belgije?

– Moram na to pitanje odgovoriti na neki način dvosmisleno: ono što je specifično u valonskoj kulturi Belgije jest ono što ona dijeli zajedničko s francuskom kulturom. U tom je odgovoru, očito, riječ o definiranju kulture putem jezika. Jezik je sredstvo kojim se uspostavlja kultura, kojim se, istodobno, označuju njezine granice. Jednostavno bi bilo reći da valonska kultura dijeli zajedničku kulturnu, nadasve književnu baštinu, s francuskom. Ali belgijska kultura u cjelini je oduvijek bila mjesto susreta, možemo reći i ukrštavanja dviju kultura, latinske i germanske, njihovo presjecište.

S druge strane, mi možemo govoriti o načinu na koji se institucionalno uspostavljaju te različitosti ili ta zajedništva. Institucionalne konstrukcije uvijek imaju jaku simboličnu moć. Zbog toga je Belgija zajednička konstrukcija Flamanaca i Valonaca, a Bruxelles je mjesto njihova dodira. Jasno je da je kultura, naročito ako je sagledavamo u dijakronijskoj perspektivi kao tradiciju, snažan činilac kohezije. U Belgiji imamo, dakle, supostavljena dva jezika, dvije kulture. Njihov odnos danas nije odnos nasilja, mi smo, nasuprot tome, izabrali pozitivnu opciju. To znači da želimo posredovati naše kulturalne različitosti.

Različitost kao izvor opasnosti

U izlaganju na jednom ste mjestu spomenuli mogućnost da se različitosti izvrgnu u izvor opasnosti, sukoba. Na što ste točno mislili?

– Imao sam na umu one grupe koje koriste govor o razlikama da bi na temelju njih uspostavile vlastiti identitet i zatim dogradile teoriju o svojoj superiornosti. U konačnici, tu je riječ o opasnostima fašističke teorije, koja koristi različitost kao temelj svoje nadmoćnosti drugim narodima i rasama.

Vaša knjiga se zove Culture(s). Očito poimate kulturu kao množinu. Za jednu od misli vodilja odabrali ste rečenicu Julie Kristeve da je kultura spona s množinom.

– Za mene je to presudna formulacija. Ne mislim da postoji univerzalna kultura, koja objedinjuje sve kulture, niti da se pojedinačne kulture smiju postaviti kao univerzalni modeli za druge. Upravo je to bitno: postoje pojedinačne kulture koje

stvaraju univerzum kultura. Ot-kriče različitosti i ispitivanje različitosti profinjuju razumijevanje nas samih i naših razlika u

njenice rušenja Staroga mosta u Mostaru do brojke od 90.801 kulturnog spomenika i 350 povijesnih mjesta koji su razoreni

ili oštećeni u Hrvatskoj do 1993. godine.

Politika malih koraka

Vi ste istodobno ministar kulture i ministar financija i proračuna. Kako spajate te dvije funkcije jer obično izgleda da se one međusobno sukobljavaju? Jesmo li se odmaknuli od predrasude da kultura samo troši novac, a ne proizvodi ništa korisno?

– Za mene je ta pozicija često vrlo shizofrena. Moram pred kolegama braniti financijske odluke i kao ministar kulture i kao “čuvar državnog novca”. Ali mene upravo ta pozicija i raduje, omogućuje mi da izravnim političkim jezikom, onim jezikom koji svi razumiju, govorim o kulturi i postavljam zahtjeve. U Europi nerijetko ministri kulture izbjegavaju govoriti o proračunu, financijama, politici. Mislim da je to pogrešno, to im samo smanjuje izgleda da postignu ono što su zamislili. Jer, naravno, nije problem u zamislima, one su skoro uvijek jako dobre, samo ih treba znati ostvariti. Zalažem se za politiku malih koraka, za postupno ostvarivanje manjih projekata koji nas vode nekom željenom cilju. Smatram da su sada dvije točke vrlo važne: povezivanje edukacije i kulture, od osnovnih škola

odnosu prema drugima. Ja ne zagovaram puko supostojanje različitih kultura jednih pored drugih, a da je pritom svaka zatvorena u svoj geto, ma kako to pluralistički i demokratski izgledalo. Spoznavanje različitosti uključuje i otvaranje prema Drugome, upravo na terenu kulture. Tu nije riječ o procesu mondijalizacije, unifikacije svijeta putem kulture.

Mislim da politička Europa ne može više biti zadovoljna samo ekonomskim tipom integracije. Zagovaram kvalitativni napredak društva, u smislu otvaranja Europske unije prema jednom kulturalnom projektu. Ideja Europe ne temelji se samo na zajedničkoj prošlosti, na kulturnim korijenima, moramo promatrati naše europske kulture u perspektivi budućnosti. Što bismo mi, zapravo, željeli podijeliti u budućnosti? Vrlo često se služim slikom o tome da Europa nije samo veletržnica, nego djelo duha, umjetničko djelo. U tome nalazim izvor za zajednički projekt kulturne budućnosti Europe.

Kulture kao temeljno ljudsko pravo

Na ovome skupu često se govorilo o kulturi kao o temeljnom ljudskom pravu.

– Ako gledamo s pravničke točke, onda je doista dugo vremena trebalo čekati da se pravo na kulturu definira kao jedno od temeljnih ljudskih prava. I sada vrlo često kultura ispada iz okvira različitih, pa i vrlo važnih, europskih dokumenata. Kultura, i o tome smo u Dubrovniku često diskutirali, nije uvrštena u osnovna područja i zadaće Pakta o stabilnosti. Jedan od naših zadataka je inzistiranje na postizanju institucionalnoga i pravnčkog okvira, kao što je i jedno od naših dostignuća to što je “zločin protiv kulture” uvršten u popis zločina protiv čovječnosti. Ne moram ponavljati ono što znate bolje od mene, od čiji

do visokoga školstva te zatim, omogućavanje ljudima treće dobi da imaju pristup kulturnim projektima i kao primatelji i kao stvaratelji. Znam da to nekom može izgledati nevažno, možda čak svjesno, ali taj je problem – dostupnost kulture “trećoj dobi” – jedan od dobrih primjera politike malih koraka. I tu se, u ostvarenju konkretnog projekta, mogu pozvati na načela o zaštiti ljudskih prava: svaki čovjek ima pravo slobodno sudjelovati u kulturnom životu, baviti se umjetnošću i sudjelovati u znanstvenom progresu te uživati u dobrima koja iz toga proizlaze. Vidite kako načela mogu biti sasvim pragmatična. ☒

Kako to stoji sa socijalizmom i komunizmom danas?

Nigdje u svijetu, pa prema tome ni u bivšoj Jugoslaviji, pa dakle ni u Hrvatskoj, nije bilo ni socijalizma, ni komunizma!

Milan Kangrga

Posljednjih desetak godina nacionalističko-tuđmanovske vladavine postalo je gotovo pomodno pisati i govoriti o socijalizmu i komunizmu u Hrvatskoj tako da se ta plitka propaganda svela na najobičnije pljuvanje, a u blažem obliku na nevjerojatno brbljanje na svim stranama. Budući pak da se sve to skupa – čak, nažalost, i u tzv. intelektualnim krugovima, pa i onim kvazilijevog “pedigrea” – svelo na vrlo nizak nivo, tako da se svaki iole ozbiljan čovjek ove sredine mora postidjeti nad tim, potrebno je bar ukratko pozabaviti se čitavom lepezom tog složena problema.

Velika opasnost

Valja stoga prije svega ukazati na jedan upravo *epohalan fenomen*, što se u idejno-ideologijskim borbama kroz cijelo 20. stoljeće provlači kao “crvena krpa” globalne propagande na svim (političkim, ali i mnogo više od toga) stranama. Riječ je prije svega o *borbi za svjetsku prevlast* dviju velisila, nastalih u toku dvadesetog stoljeća nakon Ruske oktobarske revolucije 1917. godine i kasnija uspostava i održanje (što se na Zapadu tada nije očekivalo) – Sovjetskog Saveza. On je otpočetak, a kasnije sve više, postajao opasni, prije svega *ideologijski* protivnik (neprijatelj) zapadnim kapitalističkim silama, među koje se vrlo brzo i sve jače umiješala Amerika (SAD). Sovjetski je Savez postao *velika opasnost* zemljama s kapitalističkim poretom Zapada, prije svega svojom *komunističkom ideologijskom propagandom*, i to naročito nakon Prvog svjetskog rata u Europi, koja je nakon ratnog komešanja i pustošenja, i u vezi s tim osiromašenja najvećeg dijela pauperizirana stanovništva i proletarijata u svim europskim zemljama. Zavodljivost komunističkih *egalitarističkih* parola zaljuljala je velike mase na svim stranama, a to je bila neposredna opasnost za postojeći građansko-kapitalistički poredak zapadnih, ali i istočnoeuropskih zemalja, poznatih po siromaštvu i nerazvijenosti.

Ostavimo sad po strani sve moguće pokušaje zapadnih zemalja da oružanom intervencijom pomognu tadašnje procarski orijentirane i druge snage u Rusiji jer ta intervencija jednostavno *nije uspjela*. Zanimljivije je za ovaj problem ono što je u Rusiji dovelo do svega toga.

Revolucionarni pokret od Kongresa tadašnje Socijaldemokratske Rusije, održanog 1903. u inozemstvu pa sve do Lenjinove smrti nazivao se *boljševizam* (što dolazi od ruske riječi *boljšoj*, što znači velik jer je Lenjinova struja

u toj i takvoj partiji, *tada još ne komunističkoj*, izvojevala pobjedu na tom kongresu svojim revolucionarnim programom, tj. pro-

je sve do propasti Sovjetskog Saveza 1989. godine, iako je Staljin umro 1953. A staljinizam – da se kaže za ove brbljavce na svim

stranama – *menjševika* (koji su ostali u manjini).

Gorljivi komunisti

Za sve bivše i sadašnje (prije svega *naše*) *brbljavce* koji bi nešto *kritički* željeli laprdati o *bolševizmu* (i komunizmu, naravno, koji je za njih istovjetan s boljševizmom!), valja još jednom ponoviti, jer sam o tome pisao već u nekoliko navrata, ono što oni ne znaju: naime, ti *gorljivi antikomunisti* (sa staljinističkim pedigreeom), koji su do prije desetak godina bili isto tako *gorljivi komunisti* (tj. članovi Partije), sada će vjerojatno opet postati pravi *esdepeovci*, nakon njihove isto tako *jako gorljive hadezeovske ere* pod Tuđmanom kao vođom. Tako već sada *kameleon univerzalnog tipa* Dušan Bilandžić proglašava Račana genijalnim političarom, ali takvi nikada ništa niti čitaju, niti znaju. Tako ne znaju da taj po njima prežvakavani boljševizam završava, ako ne prije, a ono svakako Lenjinovom smrću 1924.g. Staljin je lukavo ostavio kasnije ono SKP (b) – tj. boljševika – kako bi naglasio “lenjinski kontinuitet” svoje politike. Poslije toga nikakva boljševizma više nema jer je taj revolucionarni Lenjinov koncept i politička platforma oblikovana i njime realizirana revolucijom 1917.g. god. Nakon revolucije i sam je Lenjin došao do spoznaje kako se ne može preko noći preskočiti čitava jedna epoha (kapitalizma), pa je zato uveo NER, tj. “novu ekonomsku politiku”, a to je zapravo značilo učiniti ustupke “starom”, tj. ne nekim oblicima kapitalističkog načina proizvodnje i upravljanja, zbog čega je naišao na otpor u svojim vlastitim redovima, pa i na oštru kritiku. No, to je trajalo vrlo kratko. Lenjin je ubrzo nakon toga umro (uz Staljinovu “svesrdnu pomoć” jer su ga “liječili” Staljinovi poslušni liječnici, pa iza toga 1929. godine – nakon što je Staljin protjerao iz Rusije svog najopasnijeg konkurenta u borbi za vlast – Lava Trockoga, počinje, sada već čuvena – staljinistička era, koja tra-

stranama – nije ni po čemu više bio – boljševizam.

Lenjinizam protiv partijske birokracije

Međutim, da bi pitanje staljinizma i socijalizma bilo transparentnije i jasnije, valja ovdje ukazati na onu osnovu na koju je kasnije i sam Staljin mogao “dosljedno” nastaviti, tj. na ono što je on nazvao *lenjinizmom*. Naime, u martu 1921. godine došlo je upravo za održavanja X. kongresa SKPb-a pod vodstvom samoga Lenjina do tzv. *Kronštatskih pobuna* u Petrogradu. Pobuna nekih radničkih vođa i mornara izbila je *protiv partijske birokracije* (prije svega u Moskvi i u vrhu Partije), te su pobunjenici *zahtijevali dosljedno nastavljanje i utemeljenje sistema sovjeta*, što je zapravo bila opća socijalno-politička, dakle revolucionarno-socijalistička platforma, deklarirana 1917. godine u revolucionarnom događanju Oktobra, a isto tako Ustavom potvrđena kao sama srž upravo tako imenovana – *Sovjetskog Saveza*. I što se sada događa zbog tih “normalnih” zahtijeva pobunjenika?

Lenjin uz opća slaganja X. kongresa Partije donosi odluku da se najodlučnije i oružjem mora slomiti ta (sovjetsko-socijalistički inspirirana) pobuna radnika i mornara-revolucionara i obračunati s pobunjenicima. Tada je što pobijeno, što u Finsku prebjeglo, oko 50.000 ljudi. Tih je dana – *dakle zauvijek* u samom zametku – *umrla* ne samo Oktobarska revolucija, nego i sam državno-društveni sistem – *sovjeta* (tj. savjeta kao osnove socijalističkog uređenja). No, time je i sa svjetske pozornice nestao ne samo sovjetski, nego *socijalizam kao takav*. Otada Staljin kao samodržac i staljinizam kao despotizam i krvavi terorizam – mogu slobodno započeti svoj krvavi ples uništavanjem milijuna ljudi, dakako u ime – *socijalizma* (ili *realnog socijalizma*, koji je bio zaista – *vrlo realan na svim stranama*).

Staljinizam u teoriji

Staljinizam u teoriji (jer Staljin je želio biti jedini i neprikosnoveni marksist, filozof, socio-

log, ekonomist, estetičar, lingvist itd.) te je njegov spis “o dijalektičkom i historijskom materijalizmu” u tzv. *Četvrtolj glavi* Historije SKPb-a postao biblijom za sve marksiste 20. stoljeća na Istoku i Zapadu, Europi i Aziji, i u praksi je zacrtao i obilježio cijelu epohu, pa danas govoriti o boljševizmu (izvan navedena razdoblja od 1903. do 1924.) mogu samo *bezveznjaci i politikantski brbljavci* u “našem” slučaju svojom šupljom “promičbom” nacionalističko-ustaškog tipa. Riječ je, dakle, o – *staljinizmu*. Tko pak želi nešto govoriti o tom staljinizmu, mora se potruditi (ako ga nije sam doživio na svojim vlastitim leđima) da bar nešto dokuči, o čemu je to bilo i još je riječ! Dakako, prije svega *ne miješajući* ga s boljševizmom. No, tek sada počinje “prava stvar”! Znalo se je ipak vrlo dobro što je taj staljinizam, kada se radilo o – *propagandi*! Znalo se za sve, i ekonomske, i političke, i kulturne, i općeduhovne teškoće, neprilike, represije, siromaštvo, bijedu, pa i za prave strahote tog staljinističkog poretka, a prije svega o staljinskim čistkama još prije Drugog svjetskog rata (Krljezin razgovor s Titom u Zagrebu – Šestinama 1939.!), a prije svega o tzv. *Gulagu*, o kojem je prvi dojmljivo pisao Solženjicin u svojim romanima, i sve se to znalo. Ali nije bilo dovoljno to jednostavno – *znati*. I ne samo to: nije bilo dovoljno znati da je riječ upravo o – *staljinizmu*! Jer što to znači? Ništa ili gotovo ništa! Bio je to jedan od (državno-kapitalističkih i birokratskih) sistema, kakvih bi se našlo i na Zapadu koliko hoćeš! I upravo zato i tada stupa na svjetsku pozornicu prava političko-politikantska i propagandistička – *perversizija prvog reda*, prava ideologijski dobro smišljena *smicalica*, koja je zaokružila svijetom kao *prvoklasna ideologijska udica*: nije se više ili uopće govorilo o – *staljinizmu*, sa svim njegovim prepoznatim i dobro znanim karakteristikama nego se taj staljinizam pod “čarobnim štapićem” hokus-pokus propagande pretvorio upravo u – *socijalizam*, štoviše, kako bi bolje “zvučalo”, u – *komunizam*! Time je jedna, i to *zapadna* strana, bila – kompletirana.

Staljinizam pod maskom socijalizma

Međutim, ta preverzija ima i svoje *naličje* ili svoju *drugu stranu*. Naime, nisu ni Staljin, ni njegovi “teoretičari” bili toliko “luđi” da bi taj svoj poredak ili to društveno-političko uređenje nazvali – staljinizmom, iako je Staljin bio jedini tvorac, teoretičar i tumač toga stanja u Sovjetskom Savezu. Oni su ga naravno nazvali *socijalizmom*, a da sve bude uvjerljivije i konkretnije, to se imenovalo *realnim socijalizmom* (što se moglo svakako i shvatiti i interpretirati, čak i kao *skromno određenje*: – “A, čujte, to je što je, a što se tu može, ali realno jest, zar ne?”!). I sad su svi *imali pravo*: Sovjeti, koji to što imaju kao staljinizam nazvali – socijalizmom (pa već i komunizmom, jer je tako proklamirano: sada idemo u komunizam!), a ovima na Zapadu to je olakšalo stvar pa su svoju propagandu jed-

nostavno usmjerili na tu stranu i svojim narodima i svima drugima – koji bi možda “poželjeli taj komunizam i socijalizam” jednostavno su pokazali na Sovjetski Savez i njegov tzv. istočno-europski *socijalistički tabor* i rekli: “Evo vam tog socijalizma i komunizma, pa si ga uzmite!” Tako je perversizija kompletirana *na kvadrat*. Samo što je *ipak ostalo otvoreno pitanje*, koje onda nitko više ne postavlja jer bi u tom slučaju pala u vodu ta dobro smišljena antikomunistička i antisocijalistička propaganda, a o tome upravo i jest riječ! *Što je napokon s tim - socijalizmom?* Da se ne govori o tom *bauk-komunizmu*, kojim pojmom Marx počinje svoj čuveni *Komunistički manifest* 1847. godine.

Da ne duljimo: Nigdje u svijetu, pa prema tome ni u bivšoj Jugoslaviji, pa dakle ni u Hrvatskoj, nije bilo ni socijalizma, ni komunizma! Tu ne pali štos nazivanja staljinizma ili tzv. realnog socijalizma sovjetskog tipa – *socijalizmom*! To neka svi ti tzv. antipropagandisti stave sebi *za uho ili za šesir*! A najmanje neka sami sebe ne zavaravaju time kako je *ideja socijalizma jednom za svagda mrtva*, pa i marksizam i samoga Marxa nazivaju – mrtvim! Tu će se grдно previriti jer će im taj (Marxov) socijalizam – kao što sam im to već napisao prije dosta godina – *doći pod prozor*, ako već i nije, ubrzo. Jer socijalizam po svojim osnovnim zahtjevima smjera na uređenje *osnovnog socijalnog odnosa*, a to je *klasni odnos*, a ne kao što se to htjelo naivno i posve šeptrljivo prošvercati ovom društvu tzv. *stališkom teorijom*, kako bi se upravo taj gorući problem klasne stratifikacije zamaglio i *prevukao* tim stališkim u biti feudalno-fašističkim bojama. To ne drži vodi ni jednog dana pa je to u tu nacionalističko-ustašku hrvatsku vodu odmah i pala zajedno s pokojnikom (pa se par mjeseci poslije ni ne zna da je uopće postojao. Čudno, zar ne?!). Pitanje odnosa rada i kapitala tek sada, na pretpostavkama uvođenja kapitalizma u Hrvatsku (a i to će malo još počekat!), počinje igrati svoju pravu igru.

Historijska nezaobilaznost kapitalizma

A kapitalizam je danas u Hrvatskoj i za Hrvatsku *historijski nezaobilazno* razdoblje, koje se ne da samo *preskočiti* (kao što se to htjelo i s *dobrom namjerom* pokušalo i snivalo pomoću socijalizma, a ispalo je: pomoću staljinizma), pa je u tom smislu – kako god se okrene – samo *nužno zlo*, ali svakako manje od bilo kojeg nacionalističkog poretka ili ustaštva hrvatskog tipa. A socijalizam se može *roditi* samo u najdubljoj unutrašnjosti dokraja izgrađena i na vlastitim osnovama iscrpljena kapitalizma samoga. A to ide teškom mukom i s mnogo žrtava i potresa. A možda će upravo 21. stoljeće u koje krećemo biti put u razrješenje ključnog pitanja samoga kapitalizma (i demokracije, koja mu zapravo najdublje proturiječi, iako se čini obratno!), tj. pitanja odnosa kapitala i rada, dakle osnovnog klasnog pitanja ove naše novovjekovne epohe?! Dakako, najprije u najrazvijenijim zemljama kapitalističkog Zapada.

Što se pak nacionalizma tiče (a već smo naglasili kako taj hrvatski nacionalizam u svojoj bitnoj konzekvenciji nužno završava u ustaštvu jer mu *ideologij-*

ski *sukus* leži upravo u tome. Ovdje treba jasno i razgovijetno naglasiti:

Ili demokracija, ili nacionalizam (ustaštvo) – *tertium non datur*! Pa, ako se to ne shvati ili ne želi shvatiti, nego se namjera-va spojiti u nekakvoj miksturi *nacionalističke demokracije*, kao da bi demokracija mogla biti čak neki – *hrvatski specifikum*, onda ćemo uvijek imati više onoga *naci*, nego *demo*-kracije, to jest samo *contradictio in adiecto*, poput drvenog željeza.

A ono bitno u toj razlici – koja je upravo epohalna razlika dvaju svjetova: dograđanskog i građanskog novovjekovlja – le-ži, kao što je rečeno, u sljedećem: dok nacionalizam inzistira na *kolektivitetu* (država, nacija, nacionalno-plemenska pripadnost, nacionalno biće, zemljak, krv i tlo) demokracija se temelji na *građaninu pojedincu*, koji je

ujedno osnova svake moderne *suverenosti* građanskog-demokratskog poretka (parlamentarna demokracija). Autonomni građanin-pojedinac sa svojim zakonski zaštićenim *slobodama i pravima*, i *ujedno dužnostima* kao državljanina, nasuprot nacionalnom kolektivnom biću, koje ne priznaje nikakva prava, ni zaštite za pripadnika druge nacionalnosti, vjeroispovijesti ili manjine (on je zapravo – naš neprijatelj!) – tu leži odluka na određenu kvalitetu života današnjeg Hrvata.

Komunizam i postkomunizam

U slijedu navedena problema valja na kraju naglasiti još i ovo: kada takozvani običan čovjek sa svojim takozvanim zdravim razumom (koji je, kao što bi rekao Hegel, toliko zdrav da će se raspuknuti od zdravlja, jer je svagda samo *zvučnik* svega onoga što mu okolina *sufli*ra, i time ga neprekidno indoktriniraju i ideologijski bombardiraju sa svih strana) – govori o *komunizmu* (svagda s gnušanjem, naravno!) i o tim *komunjarama* (kako su mu to na *hrvatski* preveli nacionalistički ideolozi), onda je to po prirodi same stvari još nekako *shvatljivo*. On siromah *ništa ne zna*, osim onoga što mu sa strane kažu – na primjer s televizije ili točnije HRT-a, koji poput pljuvačke truje sve oko se-

be na najbezočniji hadezeovski način, tako da ljudi dobivaju – kako kažu – *grčeve u želucu* (pa sve je to nekako razumljivo, jer je to *hrvatska televizija*!)

No, kad čitate ili čujete da o *komunizmu i postkomunizmu* (kao kad čovjek popije čašu vode!) *teorijski* deklamiraju sveučilišni profesori, pa još k tome i oni kojima je tzv. struka filozofija politike ili politologija i historija, onda se morate upitati o nivou tog *teorijskog i historijskog* raspravljanja! To je onda zbilja nedopustivo nizak nivo koji jednostavno zapanjuje. Ti bi ljudi, naime, već po svojoj profesiji, a da ne govorimo o njima kao intelektualcima, morali dobro znati da ni toga komunizma, ni toga postkomunizma nigdje u svijetu *nije bilo i nema u realitetu*. A najčudnije pritom jest to da oni *nikada nisu ni čuli za staljinizam* (?), pa smo onda doista ostali na nivou tog *zdravog ljudskog razuma*? Tako da se čovjek mora pobožati da će se i ti filozofi politike, i politolozi, kao i naši *liberalni historičari* američkog tipa, također lako *raspuknuti od zdravog (HTV-ovskog) ljudskog razuma*, nedaj bože! To je obična sramota jer je ovdje riječ ne o nacionalističkim polupismenim *velikim mudracima* hrvatskog tipa nego o akademici-ma i o tzv. lijevim teoretičarima i liberalima. Neka povjeruje tko može! ☒

ukratk

Časopisi

Godine nove, 8/9, 00/01, glavni urednik Predrag Madžarević, izdavač Konzor, suizdavač: Jesenski i Turk

Karlo Nikolić

Godine nove nisu izašle više od godinu dana, pa novi broj tog kult(u)rnog magazina donekle doživljavamo kao prvi. Nekadašnjeg glavnog urednika Roberta Perišića zamijenio je Predrag Madžarević, a Perišić je potpisan samo kao član redakcije. Ostali su: Tatjana Gromača, Zoran Ferić, Dragan Jurak i Krno Lokotar. Broj je gotovo u cijelosti posvećen novom dobu i mijenama koje ono donosi. O famoznom mileniju govore publicisti, teoretičari i medijski aktivisti poput Brucea Sterlinga, Erica Davisa, Katherine Hayles i drugih. Mudra narodna izreka *buljiš ko tele u šarena vrata* dobila je posve novu dimenziju s pojavom debeljuškastih hipnotizera naših najmlađih *Teletubbies*a. U najnovijim *Godinama novim* zato možete pročitati informativan članak o *preslatkim* buljookim spodobama i njihovoj povezanosti s raverskom i gay zajednicom. Pažnju privlači i prikaz nove knjige J. G. Ballarda *Super-Cannes* te esej Emira Imamovića o turbo-folku i njegovim *lijepim našim* derivatima. Autor navodi aktualne srpske turbo-folk ikone poput Jelene Karleuše i Sinana Sakića te uspoređujući ih sa zapadnim inačicama Grašom i Doris Dragović zaključuje da bitne razlike nema. Među njima je možda nema, ali čini mi se da između nekadašnje narodnjačke produkcije i ovdašnjeg saharinskog sirtaki-minaret stvaralaštva Tonća Huljića i njegovih pulena ona itekako

postoji. Riječ je o nedostatku duha kod Tončijeve bulumente, a naročito u tekstualnom smislu. Jer, ako ništa, čovjek se barem mogao slatko nasmi-jati poetici jednog Marinka Rokvića i njegovom *Pada kiša, pa se stiša, vetrić piri pa se smiri, a ti čutiš već tri dana svađalice moja mala* dok stihovi poput kardio-narkotičkog *Ti si moga srca šum i za um opijum* ili kardio-botaničkog *U mom srcu ti si korov a ja hibiskus* nisu više ni za plakanje. A da ne

SUTRA!

Jutarnji list
365 puta bolji!

ku volju države” (Hajdeger 1992:117). Hajdegerovi scenski nastupi posle kojih, kako je Karl Levit primetio, slušalac nije znao

ska birokratija je stekla nepodeljenu i sveprožimajuću kontrolu nad akademskim životom. Ceo školski sistem, uključujući i tzv.

vajanja univerziteta može svesti na specifično komunistički model. Dugu istoriju institucionalnog organizovanja i stabilizova-

genizacije i centralizacije rasutih i nekontrolisanih oblika znanja. Njemu je dodeljena uloga vrhovnog arbitra u dugom *procesu disciplinovanja znanja*. Ko se još uopšte seća onih malih, nekorisnih, perifernih, nesvodivih, ‘divljih’ oblika, skoro nestalog znanja, koja je vladajuća racionalnost, ta kako Fuko (Foucault) kaže ‘disciplinarna policija znanja’, rigidno isključila i odlučno uklonila s javne scene! Pored zvanične istorije “univerzitetskog znanja” treba napisati jednu skrivenu, tajnu istoriju ne-akademskog znanja, dakle ne-naučnog, *anti-teorijskog*, nedisciplinovanog, odbačenog i prognanog znanja.

Iskorak izvan univerzitetskih zidina

Pored strategije zatvaranja i isključenja, *reproduktivne* mašine akademskog obrazovanja često su se *otvarale* prema novim, još uvek nepriznatim, sumnjivim formama znanja. Taj *ekspanzivni iskorak* izvan univerzitetskih zidina imao je za cilj da se anti-akademski i (ne)naučni ‘otkrića’ verifikuju, strukovno disciplinuju i institucionalno prisvoje. Poučan je primer frojdovske sholastike, koja, uprkos Frojdu i protiv Frojda, nastoji da svuda (po univerzitetima, institutima, bolnicama i ludnicama) zavede vladavinu patosa akademskog, naučnog, egzaktnog znanja. Upravo ova (ne)kontrolisana mistifikacija stalnog otvaranja i zatvaranja akademske zajednice upućuje na zaključak kako je “Univerzitet kao pretenzija ka univerzalnom znanju uvek već jedna izjalovljena pretenzija... Ili, obrnuto, ova pretenzija se ne izjalovljuje jedino pod uslovima da zna da je uvek već izjalovljena, tj. samo pod uslovom da zna da je organizovana oko vlastitog manjka znanja i istine, da je organizovana kao kretanje kojem znanje ili istina stalno, nužno, po definiciji, izmiče” (Arsić, 1999:400). Nesumnjiv prestiž i veliku slavu moderni evropski univerzitet je stekao upravo na osnovu akademske pretenzije na *prisvajanje celokupnog znanja*. Mandarin su uporno širili iluziju kako je ukupan duhovni život nacije koncentrisan u visokoškolskim institucijama, na univerzitetu!

Napoleonov univerzitet se s uvažavanjem slavi jer je prvi nametnuo nov proces *institucionalne reorganizacije znanja*, disciplinarnu standardizaciju znanja, stavljanje znanja u naučne discipline. Na taj način moderni evropski univerzitet postao je povlašćeno mesto onog akademskog obrazovanja koje se izričito vezuje samo za ‘unutrašnju organizaciju disciplinovanog znanja’, znanja uzetog kao struka i disciplina. U tom svetlu treba preispitati herojski dokument prosvetiteljstva – *Enciklopediju*. “Često imamo običaj da u *Enciklopediji* vidimo samo njenu stranu političke ili ideološke opozicije monarhiji i jednom obliku katolicizma. Njen tehnološki značaj zapravo ne treba staviti na račun nekakvog filozofskog materijalizma, već upravo na račun jedne istovremeno i političke i ekonomske operacije homogenizacije tehnoloških znanja” (Fuko, 1998:220). Iz perspektive akademskih mehanizama unutrašnjeg disciplinovanja znanja, mehanizama koji nisu nikada postali prepreka obnavljanja starih i prikupljanju novih zaliha naučnog znanja, treba ponovo posta-

Da li je univerzitet subjekt znanja?

Donosimo zaključni dio rasprave Obrada Savića o zadacima i mjestu sveučilišta u suvremenom društvu, koji je izvorno objavljen u izdanju *Beogradskog kruga*

Obrad Savić

Heidegger i nacizam

Kratak osvrt na slučaj ‘Hajdeger i nacizam’, koji sledi, ima za cilj da ukaže na višestruko spornu političku zloupotrebu akademskih institucija. Dobro je poznato da je istraživački rad na rekonstrukciji odnosa Hajdegerove filozofske i političke misli (i dela!) u celini obavljen. U osnovi podsećanja na ‘slučaj Hajdeger’ ne stoji inače pogrešna zamisao da se celokupna Hajdegerova filozofija smesti u okvire njegove nacističke prošlosti. Radi se o Hajdegerovoj spremnosti da u *svojstvu* vrhunskog pripadnika nemačkog univerzitetskog staleža, dakle rektora, ‘beznadežno kompromituje’ akademsku profesiju. U govoru održanom prilikom svečanog preuzimanja položaja rektora na Univerzitetu u Frajburgu, 27. maja 1933. godine, Hajdeger je celokupnu nemačku meta-nauku, ovog puta izloženu u zavodljivom sjaju *ontološkog žargona*, stavio u službu ‘vaspitanja vođe i čuvara sudbine nemačke nacije’ i to ‘do poslednjeg daha’. Ratoborni nastupi ‘rektora-vođe’ – *Führerrektor* (‘Niko nas neće sprečiti da to učinimo’, Hajdeger, 1998), nesumnjivo predstavljaju veoma nesrećan pokušaj filozofsko-političke legitimizacije univerzitetskog znanja shvaćenog kao *narodnog znanja*! Jer, ukoliko je ‘biće sudbina nemačkog naroda’, onda je istorijska misija državnog univerziteta da tu sudbinu prepozna, najavi, i naravno, herojski sprovede. Mistični karakter Hajdegerove rektorske promocije – ‘Samo potvrđivanje nemačkog univerziteta’ – bio je dovoljan da u političkom kontekstu nađe koban odjek. Nacističko *podržavljanje* univerzitetskog znanja i akademskog života uopšte imala je u Hajdegeru velikog i značajnog pobornika. “U jednom govoru pred studentima Tübingena, 30. novembra 1933. godine, Hajdeger kaže da se ‘više ne može govoriti o nekakvom odnosu s državom jer je *sam univerzitet postao država*’...”. (Ališ 1990:9). Na delu je bila državno i još gore političko-partijsko poništavanje akademskog znanja: “Sve što smo dosada označavali rečima ‘znanje’ i ‘nauka’ dobilo je drugačije značenje... Znanje istinske nauke u *biti se uopšte ne razlikuje* od znanja seljaka, drvoseče, kopača i rudara, zanatlije... Znanje i posedovanje znanja, onako kako te reči shvata nacionalsocijalizam, ne razdvajaju u klase već drugove-sunarodnike i staleže spajaju i sjedinjuju u jednu veli-

ku li u ruke treba da uzme Dilsove presokratovce ili da se odmah pridruži jurišnim odredima’, sračunati su na odlučnu mobilizaciju *nacionalnog univerziteta*. Preko nadležnih ministarstava Hajdeger je praktično razrađivao, i kao uticajni rektor sprovodio, pokrenuti mehanizam tzv. državnog *glajbšaltovanja* – usklađivanje svih univerzitetskih standarda s normama nacionalsocijalističke ideologije. Hajdeger se doista u politici obreo preko, ali pre svega, i *protiv univerziteta*. Zanesen velikom misijom u okviru novog poretka, Hajdeger rektor bio je mnogo više od ‘produžene ruke dobro smišljene nacističke operacije preuzimanja Frajburškog univerziteta’. Postao je veliki advokat nacističkog prevrata, a u kratkom periodu i revnosni službenik sveopšte nacističke nemačkih univerziteta. Na kraju, još uvek ostaje otvoreno pitanje da li je nacistička okupacija nemačkih univerziteta predstavljala samo *konzervativni prevrat* koji se desio u središtu prosvetiteljskog univerziteta? Drugim rečima, da li je nacistička okupacija nemačkog univerziteta samo jedan nemili incident u uzornoj tradiciji modernog evropskog univerziteta? Da li je nacizam na brutalan način poništio uzurpatorsku pretenziju nemačkog univerziteta da od države preotme ponuđeno pravo na proizvodnju i distribuciju znanja!

Erozija posttotalitarnih sistema

Čak i danas, u periodu erozije post-totalitarnih sistema visokog obrazovanja, većina nekadašnjih istočnoevropskih režima nije dopustila da se univerzitet u potpunosti emancipuje i odvoji od svog osnivača – države. Birokratska (de)legitimizacija univerzitetskih institucija i njihovog akademskog znanja još uvek je ostala pod kontrolom državnog ministarstva za obrazovanje. Treba pažljivije analizirati evropske pravne propise o visokom školstvu koji su ugrađeni, da potsetim, i u osnivački akt prvog univerziteta u Srbiji. Arhivska građa i raspoloživa dokumentacija ukazuje na dvostruku, političko-pravnu i kulturno-prosvetnu, funkciju obrazovnog aparata. U prvom članu prvog Zakona o univerzitetu, (usvojen 27. februara 1905. godine), koji je, «po milosti Božjoj i volji narodnoj» proglasio kralj Srbije Petar I, stoji kako je univerzitet autonomna institucija (‘samoupravno telo’) i istovremeno ustanova pod vlašću države (‘pod vrhovnim nadzorom ministarstva prosvete i crkvenih dela’, Baralić, 1967:177). To znači da je univerzitet u Srbiji nastao pod istim, ili sličnim, *normativnim okvirom*, koji je odredio dug proces strukturalne reorganizacije i što je važnije *državne konsolidacije* evropskih univerziteta. U periodu delovanja socijalističkih univerziteta državno administriranje visokog obrazovanje je prošireno, centralizovano i stabilizovano. Režim-

narodne univerzitete, postao je poligon za uvežbavanje službene ideologije. Režimska verzija marksizma je skoro pola veka funkcionisala kao obavezujući ‘pogled na svet’. Autoritarne crte borniranog marksizma potpuno su izobličile standardnu *formu* akademskog diskursa. Filozofsko učenje ‘klasika marksizma’, etablirano kao školski predmet, uzdignuto je na rang vrhunskog državnog, političkog i partijskog ideala. Univerzitet je postao partijska škola za obrazovanje soci-

Akademski zajednica je izneverila svoj normativni ideal - autonomiju univerziteta, i s njom u vezi, samoregulaciju sistema visokog obrazovanja.

jalističkih narodnih masa koje treba osloboditi od prokletstva tradicije, od demona prošlosti. Utopijski projekt budućnosti sveden je na ogoljenu i veoma ostrašćenu formulu ‘tehnika narodu’. Stoga ne čudi da je u bivšim socijalističkim zemljama lokomotiva bila masovni simbol pučkog koncepta modernizacije. Specifično lokalni univerziteti u Jugoslaviji, kako stoji u jednoj naizgled neobičnoj tvrdnji, formirani su po ugledu na srodne ‘edukativne institucije’ kao što su kasarne, zatvori, bolnice. “Robijašnicu Lepoglavu smo pokušali opisati kao instituciju u kojoj su komunisti stekli najviše obrazovanje prije dolaska na vlast. Lepoglava se može smatrati za *parauniverzitet* po tome što predstavlja mjesto uvođenja moderne tehnologije kao spleta kaznenopopravnih mjera, kao strategije prevaspitanja, a ne samo kažnjavanja” (Vlaisavljević, 1998:49). Komunisti su napustili i ukinuli autonomiju akademskih formi znanja u korist njihovog fundiranja u tehnologiji vlasti/moći. Zgusnuti i koncentrisani mehanizmi administrativne kontrole prodrli su u sve slojeve obrazovnog aparata. Režim je porobio socijalistički univerzitet i mrežu obrazovnih institucija i diskursa koji ga okružuju. Razgranate prakse represivnog disciplinovanja potkopale su svaku liberalnu nadu u akademske slobode; komunistički univerzitet je dugi niz godina funkcionisao kao obezvređeno središte autoritarnih, državno-partijskih snaga. Monopolistička neutralizacija socijalističkih univerziteta bila je ugrožena samo povremeno, u trenucima ekscenog izliva levičarskog radikalizma. Iz ove skraćene i veoma uprošćene dijagnoze ne bi trebalo da se izvede pogrešan zaključak da se *državna dinamika samoos-*

nja državnog monopola na univerzitetima možemo pratiti još od Napoleonovog doba.

Napoleonov univerzitet

‘Napoleonov univerzitet’ predstavlja prvi moderni akademski sistem koji je nastao iz eksplicitnog prosvetiteljskog zahteva za homogenizacijom stručnog i monopolizacijom naučnog znanja. Prva i osnovna funkcija modernog evropskog univerziteta, bez obzira da li je imao središnju ili marginalnu ulogu, nije se toliko odnosila na izbor kadrova koliko na selekciju (institucionalno kontrolisanog) znanja! Univerzitet je preuzeo obavezu da iz mnoštva haotičnog, polimorfnog i rasutog znanja, koje se krajem XVIII i početkom XIX veka nekontrolisano širilo, izoluje samo ono znanje koje je vezano za ‘nauku’, tj. koje ima eksplicitan i povlašten zahtev za ‘istinom’. Prosvetiteljska retorika slobode i samoopredeljenja visokih obrazovnih institucija ekstremno je naglašena u idealističkoj viziji univerziteta, koji, prema Kantu, treba da se temelji na čistoj “ideji uma”. U tom smislu, nastanak modernog akademskog diskursa, ‘veliki i jednolični aparat znanja’ koji se pojavio u borbi znanja protiv neznanja, istine protiv laži, iskustva protiv himera, razuma protiv nerazuma i, konačno, u borbi između uma i bezumlja, i danas se slavi kao napredak prosvetćenosti. Humboldtov model evropskog univerziteta – ‘zajednica raskošnog traganja za istinom’, ‘slobodna i autonomna organizacija nastave, učenja i nauke’ - predstavlja vrhunac prosvetiteljske glorifikacije obrazovnog sistema u Evropi. Jednosmerno naglašavanje emancipatorskih potencijala evropskog univerziteta otežalo je (samo)kritičko preispitivanje konformističke funkcije modernih akademskih institucija. Brojni analitičari pluralističkih sistema obrazovanja sugerisali su da razmišljanje o savremenom Univerzitetu treba osloboditi jednostrane prosvetiteljske paradigme. Neobično snažan napredak akademskog diskursa nije nastao usled ogromne borbe znanja i neznanja, već zbog složenog *suprotstavljanja različitih vrsta znanja*, koja stoje jedna naspram drugih. Taj ubrzani i nekontrolisani proces razvoja znanja, taj mehanizam suprotstavljanja i kruženja mnoštva različitog znanja, dokinut je državnim intervencionizmom, upravo onim birokratskim i administrativnim merama koje su konsenzualno sprovodili evropski univerziteti. U svojstvu državnog namesnika, često i tumača, moderna akademska zajednica preuzela je obavezu da u području znanja zavede neopoziv red. Univerzitetska nauka se smešta u jedno *polje znanja* kako bi se razgraničila od drugih, konkurentnih formi znanja, kako bi zavela sholastički poredak i uspostavila neprikosnoven autoritet. Moderni univerzitet je dovršio proces standardizacije, hijerarhizacije, klasifikacije, homo-

viti pitanje o smislu modernog evropskog, savremenog svetskog univerziteta, njegovom poreklu, njegovoj mogućnosti, svrsi i granicama. Disciplinarno 'bujanje znanja', rasterećeno ambicije da stvori nekakvu 'interdisciplinarnu super-teoriju' (filozofski surogat), odvija se u znaku jedne nove prinude, koja nije prinuda apsolutne istine već prinuda diferencirane nauke, strogog i preciznog kodiranja pojedinačnog znanja. Ideja interdisciplinarnosti pripada epohi delegitimizacije sistemskog znanja i njenom užurbanom empirizmu. Disciplinovani akademski diskurs i obrazovne univerzitetske institucije koje ga okružuju sve manje su mogli da proizvode i neguju kritičko, subverzivno, *anti-državno znanje*. Upravo obrnuto, taj dominantni diskurs nametnuo se kao pravo institucionalno uporište protiv eventualne provale novih oblika ne-naučnog, ne-disciplinovanog, ne-standardizovanog, dakle 'divljeg znanja'. Ovde se neću upuštati u kompleksnu priču o tome kako se moderni evropski univerzitet jednim svojim delom profilirao u prvorazrednu i odlučujuću ustanovu *državnog znanja*. Jedino želim da skrenem pažnju na činjenicu kako su akademske mašine disciplinovanja uticale da se uredi nov način odnosa, kako između istine i znanja, tako i između vlasti/moći i znanja. Moderni univerzitet je uspeo da promeni i delimično liberalizuje političku ekonomiju vlasti, da modifikuje njene brutalne aparate moći tako što je spoljne mehanizme državne prisile u mistifikovanom obliku *humanizovao*! Akademska rigidnost, naučno-teorijska strogost, stoji u osnovi brojnih praksi 'humanističkog disciplinovanja društva'. U prostor modernog evropskog univerziteta usečila se jedna spoljašnja moć, državna vlast, koja će ostati otporna na obnavljen zahtev za autonomijom akademskih institucija i samoregulacijom njenih obrazovnih aparata.

Razmeštanje znanja

Tradicionalna ideja samoodređenja univerziteta, nastala u herojskom periodu ranog građanstva, više nije na dobrom glasu. Akademska zajednica je izneverila svoj normativni ideal - autonomiju univerziteta, i s njom u vezi, samoregulaciju sistema visokog obrazovanja. U taktičkom izmicanju pred nasrtljivim zahtevima osnivača – države, univerzitet se elitistički zatvorio u virtualni prostor *akademskih sloboda*. Sa sve većom demokratizacijom univerziteta, akademska sloboda je konsenzualno prihvaćena kao pouzdan i trajan 'bedem zapadne civilizacije' (R. Dworkin). Čak su i konzervativni kritičari slobodnog univerziteta ('bastion liberalizma'), preuzeli formalno-pravne implikacije akademskih sloboda. Može se pratiti vidljivi kalendar pragmatičke revalorizacije/readaptacije konjunktturnog pojma akademske slobode. Kako primećuje Rorty, (Rorty) koncept akademske slobode je danas oslobođen nametnutog zahteva za filozofskim utemeljenjem i meta-teorijskim opravdanjem: "Za filozofske tvrdnje za koje se kaže da su pretpostavke, ispostavlja se da su pre puki retorički ukrasi prakse nego što su njeni temelji. Mi imamo mnogo više poverenja u datu praksu nego u bilo koju od

njenih mogućih filozofskih opravdanja" (Rorty, 1996:23).

Doista, današnji zahtev za akademskim slobodama deluje umerenije; lišen je prosvetiteljske retorike koja je univerzitet slavila kao *povlašćen prostor* emancipovanog društva budućnosti. Ovaj realistički korak unazad može se tumačiti kao priznanje da moderni evropski univerzitet nije uspeo da institucionalno ovaploti (najavljeni) *uzorni oblik javnog života*. Jer, ono što se od Humbolta nazivalo 'idejom univerziteta', a što je bilo projekt ovaploćenja idealnog oblika života danas se ne može braniti. Možda je ideja jedinstva znanja sa prosvetavljanjem, kako obazrivo primećuje Habermas, bila elitistička po tome što je opteretila autonomiju akademskog diskursa očekivanjem da unutar svojih zidova univerzitet može u mikrokosmičkim razmerama anticipirati društvo slobodnih i jednakih građana. Zahvaljujući svojoj bliskoj vezi sa znanjem, naukom i istinom, moderni evropski univerzitet je prisvojio ekstravagantno pravo na elitistički, pa čak, i *ezoterički* status. Emancipatorske ambicije modernog univerziteta su propale zato što se akademska zajednica - često u strahu od države – *zatvorila* prema citavoj i nepodeljenoj javnosti. Autonomija univerziteta je tumačena u duhu liberalne 'slobode u samoći', one slobode koja pretpostavlja izolaciju od buržoaskog društva i javne političke sfere. Ipak, od početka je ostalo nejasno, i tu se u potpunosti slažem sa Habermasom, 'kako se ova misija prosvetavljanja i emancipacije može usaglasiti sa *uzdržavanjem od politike*, što je bila cena koju je univerzitet morao platiti državi za svoju slobodu'.

Funkcija istine

I na kraju, današnje diskusije u vezi s odbranom akademske slobode kao najpodesnijeg sredstva otkrivanja istine eho je poznate odbrane slobode govora koju nam je ostavio Džon Stjuart Mil i, nešto kasnije, Džon Džui. "Mil dokazuje da istina najbolje izrasta na tržištu ideja sa koga nije isključeno nijedno mišljenje" (Dworkin, 1996:185). U sporu sa svojim fundamentalističkim

oponentima Džui je takođe insistirao na sazajnoj dimenziji visokog obrazovanja: "Funkcija univerziteta jeste funkcija istine, jedina ideja koja je suštinska i inherentna (ideji univerziteta) jeste ideja istine" (Rorty, 1996:35).

Ovom prilikom ne bih ulazio u polarizovani spor oko prioriteta akademske zajednice, koja je inače postala sve liberalnija i sve više kosmopolitska. Pluralistička koncepcija univerziteta, između ostalog, podrazumeva onu obrazovnu praksu unutar koje se akademska zajednica neće jednostrano izjašnjavati za *istinu* ili za *slobodu*. Demokratski univerzitet ne bi smeo da nas samozadovoljno podučava kako smo legitimni naslednici one akademske tradicije koja je u zavidnoj meri ostvarila umno *jedinstvo* istine i slobode. Konačno, konsenzualno pozivanje na akademske slobode može da se prihvati samo pod uslovom da se akademsko *tržište ideja* oslobodi, s jedne strane državne kontrole i, s druge tržišne dominacije! Treba se distancirati od neumesnog divljenja univerzitetu koji je svoj veliki ugled i još veću slavu crpio iz heteronomnih, državnih i finansijskih sila. Ukoliko se unutrašnji proces samodiferenciranja akademskog znanja i samoostvarenja akademske slobode ne demistifikuje, celokupna priča o *autonomiji univerziteta* će delovati kao nekakav vodič unutrašnjeg obrazovanja namenjen spoljnom varvarstvu. Jer, ne bi trebalo da zanemarimo okolnost da je vidljivi napredak nauke, cvetanje disciplina i produbljivanje znanja skopčano sa sve većim izobličenjima modernog sveta. ☒

BIBLIOGRAFIJA

Jacques Derrida, *The Principle of Reason: The University in the Eyes of Its Pupils*, u knjizi, Robert Con Davis and Ronald Scheifer (Eds.), *Contemporary Literary Criticism-Literary and Cultural Studie*, Longman, New York, London, 1994.

Jean-Francois Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Manchester Uni-

versity Press, Manchester, 1987.

Talcott Parsons and Gerald Platt, *The American University*, Cambridge University Press, MA, 1973.

R. Nisbet, *The Degradation of the Academic Dogma: The University in America*, 1945-1970, Heinemann, New York, 1971.

Page Smith, *Killing the Spirit: Higher Education in America*, Viking Book, New York, 1990. U polemičkoj knjizi, Russell-a Jacoby-a, *The Last Intellectuals: American Culture in the Age of Academie*, Basic Books, New York, 1987.

Jürgen Habermas, "The idea of the University: Learning Processes", *The New Conservatism*, The MIT Press, Cambridge, Mass., 1994.

Will Marshall, *Mandate for Change*, Progressive Policy Institute, Berkley, 1993.

Arthur Levine, *How the Academic Profession is Changing*, DAEDALUS, No. 4/1997.

Pegi Kamuf, *The Division of Literature or the University in Deconstruction*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1997.

Branko Despot, (ur.), *Ideja Univerziteta: Kant, Schelling, Nietzsche*, Globus, Zagreb, 1991.

Erwin Hufnagel, *Ideja sveučilišta i funkcija filozofije, Filozofska istraživanja*, br. 3/1996.

Avner Cohen & Marcelo Dascal, eds., *The Institution of Philosophy*, Open Court Publishing Company, La Salle, Illinois, 1991; John Cardinal Newman, *The Idea of a University*, Doubleday and Camp., New York, 1962.

Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, Vintage Books, New York, 1997. Vidi: Uwe Loalm, *Völkisch Origins of Early Nazism-Anti-semitism in Cultura and Politics*, u knjizi, Strauss, *Hostages of Mo-*

dermization. Takođe; John Milfull, ed., *Why Germany? National Socialist Anti-Semitism and the European Context*, Berg Publisher, Providence, 1993.

Martin Hajdeger, *Samopotvrđivanje nemačkog univerziteta*, NOVA SRPSKA POLITIČKA MISAO, br. 1/1998.

Rajner Ališ, *Hajdegerov rektorski govor u kontekstu*, OVDJE, br. 259-260/1990.

Martin Hajdeger, *Nacionalso-cijalizam i znanje*

Dragoljub Baralić, *Zbornik zakona o univerzitetu*, Naučna knjiga, Beograd, 1967.

Ugo Vlaisavljević, *Antropotehnologija*, DIJALOG, Br. 5-6/1998.

Jean-Fransoa Liotar, *Apatija u teoriji*, u knjizi, Obrad Savić, *Filozofsko čitanje Frojda*, IICSSO, Beograd, 1998.

Arsić Branka, *Soba s pogledom*, u knjizi, Pegi Kamuf, *Univerzitet u dekonstrukciji ili podela književnosti*, Beogradski krug, Beograd, 1999.

Mišel Fuko, *Treba braniti društvo*, Svetovi, Novi Sad, 1998.

Richar Rorty, *Does Academic Freedom Have Philosophical Pre-suppositions?* u knjizi, Louis Menand, ed., *The Future of Academic Freedom*, The University of Chicago Press, Chicago, 1996.

Thorstein Veblen, *The Higher Learning in America*, Transaction Publishers, New Brunswick, 1993.

Ronald Dworkin, *We Need a New Interpretation of Academic Freedom*, u knjizi, Louis Menand, *The Future of Academic Freedom*, The University of Chicago Press, Chicago, 1996.

Richar Rorty, *Does Academic Freedom Have Philosophical Pre-suppositions?*, u knjizi, Louis Menand, ed., *The Future of Academic Freedom*, The University of Chicago Press, Chicago, 1996.

N A R U D Ž B E N I C A

Neopozivo naručujem knjigu

FANTASTIČNI BESTIJARIJ HRVATSKE 2

(353,00 kn) po pretplatničkoj cijeni od 280,00 kn.

Pretplatu izvršiti na NISKA d.o.o.,
Kolarova 4, 10 000 Zagreb,
žiro račun: 30105-601-351011
sa naznakom za knjigu
FANTASTIČNI BESTIJARIJ HRVATSKE 2.

Kopiju uplatnice sa točno naznačenom
adresom kupca poslati na adresu:
NISKA d.o.o., Kolarova 4, 10 000 Zagreb

losti igra fantazmatski dodatak zapadnih praksi koloniziranja), pa tako Internet, bez obzira na kontekst – slično Coca-Coli – je-

ostatka, čija funkcija na izrazit način čini prezentnima moduse globalnoga, disperznog kapitalizma.

tehnicistički nivelira a time i povezuje generalne, te specifične socijalne fenomene.

Ne obazirajući se na priču o di-

u sam vrh europske ponude. Neki bi možda uzviknuli *tu felix Austria*, pogotovo što sva zbivanja privlače iznimnu pažnju i financijsku skrb države, a pritom je riječ i o umjetnički katkad poprilično provokativnim događajima (primjerice, prošlogodišnja Schlingensiefova kontejnerska akcija u Beču, u kojoj je simulacija televizijskog showa *Big Brother* izazvala popriličnu iritaciju kod neo-populističke vladajuće garniture). No, gledajući na stvari zlobnije – tako reći bernhardovski – može se s jednakim pravom konstatirati kako ne postoji ništa gore od austrijske provincije i duha koji njome vlada, te da *Ars Electronica* u eufemističkoj priči *strukturnog poticanja* gospodarski posustale regije Linz nije ništa drugo do li još jedno *K & K* operetno populističko događanje.

S druge pak strane – one science-fictiona – *Ars Electronica* je velika i dobro uhodana mašina koncepata i inovativnih praksi, što je minuciozno u svojim izlaganjima i donesenim materijalima prikazao Gerfried Stoecker, jedan od voditelja centra. Tu je doista riječ o toliko evociranom zajedništvu – kako zajedništvu umjetnosti, tehnologije i teorije, tako i o transnacionalnoj kooperaciji. Godišnji proračun centra nezamisliv je za hrvatske pojmove – no kombinacija više različitih segmenata djelatnosti (tradicionalni i uvijek avangardni *Ars Electronica* festival, te više publici okrenut Muzej budućnosti), kao i široko postavljeno, transparentno financiranje projekata, centar u Linzu čine primjerom uspješne i efikasne kulturne politike. Nije stoga čudno da je prijašnji voditelj Peter Weibel osoba koja danas vodi u net.zajednici još prestižniji centar ZKM u Karlsruheu.

Omeđeni uzajamnim dvostrukim kodiranjem i osciliranjem, naši prostori čine se tako različitim, no zajednička fragilnost s obzirom na masivnost socijalno-tehničkih promjena koja resi kako centar *Ars Electronica*, tako i ljubljansku *Ljudmilu* i slične projekte u Hrvatskoj, daje mjesta nadi da su još moguća revidirana kognitivna mapiranja. ■

Između etnografije i science-fictiona

Ars Electronica spada u događaje koji prema van definiraju suvremeni austrijski identitet

U povodu predstavljanja austrijskog centra *Ars Electronica* u net.kulturnom klubu *MaMa*, Zagreb

Petar Milat

Idolazeći s jednog od posljednjih *Ars Electronica* festivala Lev Manovich, možda najvažniji mladi teoretičar novih medija, pokušao je opisati jaz ili rascjep koji je iskusio putujući istočnim dijelom Europe upravo s obzirom na zbivanja u Linzu.

Navodeći vlastite opservacije – čudno prljavi i sivi gradovi, na sasvim određen način neprimjereno odjeveni ljudi itd. – Manovich završava deskripcijom *media.laba* u koji je bio pozvan. I za divno čudo: za razliku od okoline, koju se jednoznačno može geografski locirati (barem prema socio-kulturalnim kriterijama), mjesto produkcije umjetnosti novih medija sasvim je bezlično, tj. identično odjevene osobe sjede za istim onim *Silicon Graphics* mašinama kao i na Zapadu, bez imalo distinktivnih obilježja.

Što je relevantno u digitalnoj podjeli?

Manovicha to navodi na zaključak da slično drugim masovnim medijima moderne, novi mediji – a Internet napose – u većoj mjeri služe istodobno kao sredstvo i kao metafora socijalne modernizacije. Opisujući tako nove oblike komuniciranja i produkcije u generalni *narativ moderniziranja*, Manovich elegantno izbjegava i odviše zavodljiv karakterološki diskurs (u kojem slijedom Istočna Europa u cijelo-

Istočna Europa postaje (sublimnim) šiboletom ili šifrom jedne drukčije i sjenovite moderne, koju dominantni zapadnjački teoretski pogon neuspješno nastoji integrirati u vlastitu priču konstrukcije socijalne realnosti.

st gotovo neutralan agens kulturalne inovativnosti modernizma. No, izjednačujući efekte novih i drukčijih mreža u širem prostoru s efektima prijašnjih komunikativnih praksi Manovich, čini se, otupljuje oštricu tuđosti i hostilnosti, koju *locus* Istočne Europe ima u kolektivnom imaginariju barem posljednjih nekoliko desetljeća, završno s raspadom višenacionalnih država u devedesetima.

Dalo bi se, naime, i drukčije argumentirati (a tu mislim podjednako na posve dispartne autore kao što su Groys ili Žižek) da je generalno stanje Istočne Europe neka vrsta *neprobavljivog*

Bilo kao dvostruka negacija (pri čemu u žižekijanskom konstrukt tranzicija jest stanje najčišćeg i najbrutalnijeg izrabljivačkoga kapitalizma, kao i korumpirana te mafiji slična administracija *istočnog tipa*, ili kao muzealizirani pejzaž, koji je prije postmoderne već unaprijed odigrao svoje vlastito nepredstavljivo raspadanje i nestajanje (Groys), Istočna Europa postaje (sublimnim) šiboletom ili šifrom jedne drukčije i sjenovite moderne, koju dominantni zapadnjački teoretski pogon neuspješno nastoji integrirati u vlastitu priču konstrukcije socijalne realnosti. Inherentna slabost takva pristupa, koliko god inspirativan i mobilizirajući on bio, leži u svojevrsnoj

fetišizaciji geografskog toposa i indiferentnosti spram suptilnosti tehničkog razvoja.

Imajući na umu predložene suprotstavljene modele interpretacije, moglo bi se reći da artikulacija genuino istočnoeuropske kondicije u kontekstu novih medija oscilira između hostile sablasnosti – koja svako malo pohodi zapadnjački diskurs a koju se možda još samo određenom vrstom etnografski priučenog pogleda može i percipirati – te egalitarnosti science-fictiona koji

gitalnoj podjeli svijeta (tzv. *digital divide*) koja je i odviše popularna, pitanje je kako u europskom prostoru koji je na takav način određen u socijalnom polju prezentirati, reflektirati i producirati nešto doista relevantno za prakse novih komunikacijskih formi?

K & K Kultura ili inovacija?

Predstavljanje centra *Ars Electronica* u net. kulturnom klubu *MAMA* u tome smislu je bilo poučno, to više što bi se spomenuto osciliranje koje vrijedi za refleksiju Istočne Europe moglo aplicirati i na taj austrijski festival.

Tako se u određenom kontekstu dade primijetiti da *Ars Elec-*

Ne obazirajući se na priču o digitalnoj podjeli svijeta (tzv. digital divide) koja je i odviše popularna, pitanje je kako u europskom prostoru koji je na takav način određen u socijalnom polju prezentirati, reflektirati i producirati nešto doista relevantno za prakse novih komunikacijskih formi?

tronica spada u ona zbivanja koja prema van definiraju suvremeni austrijski identitet. Mislim tu ponajprije na događanja kao što su salzburški festival, *Stajerske jeseni* u Grazu ili bečke *Festwochen*, koje u svojim žanrovima spadaju

Proces kao djelo

Dok se ovim diskursima Zapad bavio sredinom devedesetih, mi smo uspjeli izbjeći važniju refleksiju birajući između ignoriranja nove tehnologije kao većina državnih institucija ili pak prigrblivši tehnologiju kroz dnevne nužnosti komunikacijskih tehnologija

Željko Blaće

Karizmatična figura prve postave kolumnista časopisa *Wired*, osnivač MIT Media Laba, Nicholas Negroponte u zbirci optimistično-euforičnih tekstova *Being Digital* (1996.) problematizira svakod-

nevicu osuđenu na atome fizičkog svijeta kroz praktične probleme sučelja, automatizacije, arhiviranja, distribucije, potrošačke elektronike i sl. Za idealnu digitalnu realnost on sugerira rješenja digitalnih kućanskih aparata i uređaja (*gadget*), čija će upotreba integrirati naše tijelo u mrežni okoliš bez nespretnih grafičkih sučelja Microsoftovih Windowsa ili MacOs-a.

Digitalna umjetnost nastala u takvom okolišu svojom strukturom (pokrenutim elektronima) utjelovljuje modernističke ideje i *fluxusovske* postavke o autorstvu, distribuciji, promjenjivosti/nedovršenosti i procesu kao djelu. Koliko je ovaj stav zasnovan na cyberoptimizmu zapadne obale, proisteklom iz ideologije potrošačkoga društva, možda ponajbolje komentira Richard Barbrook, optužujući za konzumerizam i izostanak socijalne angažiranosti cijeli sloj zapad-

noameričkih ikona koji izbjegavaju pitanja digitalne podjele svijeta bježeći u zippyjevske stavove. Dok se ovim diskursima Zapad bavio sredinom devedesetih, mi smo uspjeli izbjeći važniju refleksiju birajući između ignoriranja nove tehnologije kao većina državnih institucija (nominalno ili ne) ili pak prigrblivši tehnologiju kroz dnevne nužnosti komunikacijskih tehnologija (te tako upravo slavimo petu godišnjicu *tople vode* s nacionalnim monopolistom telekomunikacijskih resursa).

Ako je za Negropontea 1996. samorazumljivo govoriti u sadašnjem vremenu o onome što hrvatskom društvu tek predstoji, onda je jasno zašto *Being digital* u Hrvatskoj ima tek potencijal cilja.

Serijom predavanja, prezentacija i radionica *Becoming Digital* Multimedijalni institut u Zagrebu uzeo je za cilj upoznavanje ši-

re javnosti (i uske stručne publike) sa specifičnostima digitalnih medija kroz predstavljanje produkcija, pojedinaca i ustanova koje na tom području djeluju. U živom dodiru sa protagonistima medijske scene, tehnološki vid digitalne produkcije često se uspijeva demistificirati, a umjetničke ideje približava širem krugu zainteresiranih.

U siječnju je u *MAMA* net. kulturnom centru predstavljen izdavački projekt *videodokument* (Igor Španjol, kustos Moderne galerije), koji sumira slovensku umjetničku video i TV produkciju u obliku kataloga, knjige eseja i CD-ROM-a. Kao dio sustavnog predstavljanja ključnih ustanova iz ovog područja tj. ENCArt (European Network of Cyber ART) mreže predstavljena je *Ars Electronica* (centar, festival, muzej i medijski laboratorij). Ostale tri članice institucije C3 - Budimpešta, V2 - Rotterdam i ZKM - Karlsruhe, bit će predstavljene u nastavku ciklusa. Sažeti pregled povijesti, djelovanja i ustrojstva predstavljenih ustanova, praćen ključnim informacijama kao i teorijskim tek-

stovima koji se osvrću na posebnosti pojedine ustanove, pojavit će se u tiskanom obliku kao zaključni dio projekta.

Dana 11. veljače 2001. *Becoming Digital* predstavlja umjetnički par Thomson i Craighead, medijske umjetnike koji se bave netom i zvukom te su nedavno izlagali u projektima londonske galerije Tate i MOMA-e – San Francisco. Tijekom gostovanja u Hrvatskoj (Zagreb, Rijeka, Split, Dubrovnik) održat će i praktične radionice u Zagrebu i Splitu.

Među skorim gostima možemo najaviti Alexa Gallowaya (s Markom Tribeom pokrenuo je Rhizome.org) i Keiko Sei, japansku videokustosicu koja već cijelo desetljeće živi u Europi baveći se proučavanjem istočnoeuropske produkcije.

Program *Becoming Digital* realiziraju Željko Blaće i Teodor Celakoski, a ostvaruje se uz potporu Austrijskog kulturnog instituta, Britanskog savjeta, *Culture and Arts* programa Instituta Otvoreno društvo i Ministarstva kulture Republike Hrvatske te uz suradnju Galerije PM. ■

“I ovo je Hrvatska”

Poslije zatvaranja i progona bošnjačkog stanovništva, hadezeovske su vlasti u posve mirnodopskim uvjetima provele sustavno uništavanje sveukupne orijentalne arhitekture u stolačkom kraju

Ivo Banac

Stolac! Za njega smo gotovo svi prvi put čuli iz Mažuranićeva Čengić-age, u vrijeme kad se najvažniji spjev Preporoda još čitao. Posjedujem zagrebačko izdanje iz 1922. godine, ilustrirano pobudljivim orijentalističko-secesijskim grafikama Joze Kljakovića. Na naslovnoj je stranici prikazan opaki Turčin obrijane glave, s malim perčinom na zatiljku, koji bičuje golog i sputanoga kršćanskog zarobljenika. Prošlo je mnogo vremena dok sam shvatio da Smail-aga, gatačko-pivski muslim, nije imao nikakve veze sa Stocem, a nije bio ni neki naročiti tiranin.

Stolac – nekoć prelijepi gradić, smješten između aluvijskih polja istočne Hercegovine i doline Neretve i njenih močvarnih pritoka, bio je središtem antičke i srednjovjekovne civilizacije. Na njegovu neposrednom arealu nalazi se gradina heleniziranih Daorsa (kod sela Ošanjići), kao i niz važnih rimskih nalazišta, povezanih s obližnjom kolonijom Naron. Vidoški grad, pod kojim je rasla stolačka kasaba, podigao je bosanski dinast Sandalj Hrančić, iz roda Kosača, nedaleko od veličanstvene vlaške nekropole Radimlja. Plemenita titula njegova nećaka, Stjepana Vukčića Kosače, hercega od sv. Save, dao je ime Hercegovini (1448).

Povijesna previranja

Bio je to posljednji naraštaj bosanskih kršćanskih velikaša. Sin hercega Stjepana, mlađi Stjepan (r. 1459), uzdignuo se od otomanskog taoca do samog vrha novog poretka pod imenom Ahmed-paša Herseg-zāde (Hercegović). Poslije 1466, kad su otomanski Turci zauzeli Hercegovinu, Stolac je postao jednim od centara otomanske islamske civilizacije. Od sredine sedamnaestog stoljeća bio je središtem kadiluka. S opadanjem otomanske imperije u Kandijskom i Morejskom ratu postao je središtem kapetanije, dakle granične obrambene zone, u kojoj su činovi, uključujući onaj kapetana, bili uglavnom nasljedni. U prvoj polovini osamnaestog stoljeća kapetani su bili iz loze Šarića, a potom, do raspuštanja kapetanija 1833. godine, iz loze Rizvanbegovića.

U velikoj borbi za bosansku autonomiju pod Husein-kapetanom Gradaševićem 1831. godine, kad je bošnjačka posebnost prvi put postala političkim programom, Ali-paša Rizvanbegović stao je na stranu Porte. Unatoč Rizvanbegovićevoj odanosti otomanskom domu, on je ipak težio nekoj vrsti hercegovačke autonomije. Tijekom 1850-ih godina, za represivnog režima Omer-paše Latasa, koji je u ime Porte lomio vlast bosanskih ajana, Ali-paša je svrgnut, zatvoren i napokon ubijen “od zalutalog zrna”.

Unatoč znatnom otporu, Stolac je 1878. godine zauzela austrijska vojska, koja je po odluci Berlinskoga kongresa okupirala Bosnu i Hercegovinu. Ipak, modernizacijske mjere austro-ugarske – a potom i jugoslavenske – uprave, ostavile su manje traga u stolačkom kraju od traume Drugog svjetskog rata. U tom je razdoblju, uz formalnu ustašku vlast i stvarnu okupacijsku upravu, najviše traga ostavio niz pokolja nad pripadnicima svih nacionalnovjerskih zajednica, s tim što je srpsko stanovništvo bilo posebno pogodeno. Poslije rata, uz izrazitu represiju novih komunističkih vlasti u drugoj polovici

1940-ih godina, Stolac je slijedio sve procese tipične za širu bosansko-hercegovačku republičku zajednicu. Netipično je bilo samo to da je dao natprosječan broj vodećih bosanskih intelektualaca i javnih radnika. Iz Stoca je i Mehmedalija Mak Dizdar, najveći moderni bosanski pjesnik. Po popisu stanovništva iz 1991. godine u stolačkoj je općini bilo 18.545 stanovnika, od toga 44 posto Muslimana (Bošnjaka), 33 posto Hrvata i 22 posto Srba.

Etničko čišćenje i uništavanje spomenika

Stolac sam prvi put posjetio jedne sunčane nedjelje u kolovozu 1971. Ne svojom voljom. Vozio sam makadamskom cestom iz Bileće prema Mostaru kad je oštar kamen probušio korito motora na mojim kolima. Ulje je iscurilo i jedva sam uspio stići do gradskog centra, gdje sam dobar dio poslijepodneva proveo u traganju za mehaničarom. Pronašao ga je jedini taksi vozač i uspio privoliti da napusti teferić uz Bregavu, slikovitu rječicu što juri kroz središte Stoca. Još pamtim ime mehaničara, koji se predstavio kao “maher za kartere”. Nisam mogao ni pretpostaviti da ću za njega ponovno čuti četvrt stoljeća kasnije, ali ovaj put kao jednog od brojnih stolačkih izbjeglica, smještenim blizu Mostara.

Stolac je mjesto jednog od većih zločina za agresije na Bosnu i Hercegovinu. Srpnja 1993. godine bošnjačko stanovništvo Stoca i drugih predjela pod hrvatskom kontrolom protjerano je iz svojih domova i podvrgnuto “etničkom čišćenju”. (Srbi su, uz snage JNA i crnogorskih rezervista, napustili Stolac ljeta 1992, pred ulazak HV-a.) U ovoj su operaciji, uz postrojbe HVO-a, pomagali i pripadnici HV-a. Muškarci su prebačeni u logore na desnoj obali Neretve, u Gabelu i Dretelj kod Čapljine, u rodočki Heliodrom kod Mostara, kao i u niz manjih zatvora. Žene i djeca protjerani su prema Blagaju i drugim predjelima pod kontrolom Armije BiH. Mnoge su žene mučene u stolačkoj Koščanoj bolnici, a neke i silovane. Procjenjuje se da je oko pedeset Bošnjaka iz stolačkog kraja ubijeno ili nestalo u racijama HVO-a ili podleglo torturi u zatvorima i logorima.

No ni to nije kraj zločina. Poslije zatvaranja i progona bošnjačkog stanovništva, hadezeovske su vlasti u posve mirno-

dopskim uvjetima provele sustavno uništavanje svih džamija i otomanskih spomenika, zapravo sveukupne orijentalne arhitekture u stolačkom kraju, uključujući i niz modernih zgrada u istočnjačkom stilu. Potpuno je uništena Sultan Selimova (Careva) džamija, jedna od najstarijih u Bosni i Hercegovini (1519), a razorene su i Hadži-Salih Burina (Podgradska) džamija (1732), Hadži-Alija Hadžisalihovićeve džamija (1736), Ismail-kapetan Šarićeve džamija (1741) te sedam seoskih džamija u neposrednoj okolici. Također je minirana stolačka pravoslavna crkva, kao i ona u Trijebnju. Od svjetovne arhitekture uništena je Begovina Rizvanbegovića, kao i čitav niz vrijednih obiteljskih i javnih zdanja. Također je uništen sav inventar islamskih sakralnih biblioteka, kao i gotovo sve privatne zbirke rukopisa, umjetnina i dokumenata. Važno je napomenuti da su pojedine zbirke jednostavno opljačkane te da su se rekviziti iz privatnih kolekcija pojavili na izložbama u Širokom Brijegu i drugdje.

Apartheid politika

U skladu s nakaradnim Tuđmanovim zamislima o preseljavanju Hrvata iz srednje Bosne u “etnički očišćenu” Hercegovinu, HDZ je stolački kraj naseljavao Hrvatima iz Kraljeve Sutjeske, Kaknja, Ilijaša i drugih krajeva. Poslije Daytonskog dogovora sustavno je ometan povratak Bošnjaka, a oni koji su se odvažili na takav korak bili su izloženi teror i bombaškim napadima, koji traju do danas. (Samo u razdoblju od studenoga 1995. do veljače 1996. minirano je ili zapaljeno oko devedeset bošnjačkih kuća u okolici Stoca.) Koliko god je povratak odnedavna postao nešto učestaliji, još je na snazi apartheid politika koja onemogućava suživot traumatiziranih stanovnika. Pritom su snage SFOR-a, međunarodne policije i Ureda visokog predstavnika bile sve osim učinkovite. Može se tvrditi da je poslije Daytona Stolac postao jednim od važnijih punktova balkanske mafije, koja je prijelaz između entiteta u dolini Bregave koristila u vrlo razvijenim krijumčarskim operacijama. Stolac je jedno vrijeme bio i jedina povoljna točka u nekontroliranom tranzitu između SRJ i Hrvatske. Politika nacionalne represije bila je zapravo maska običnoj grabežljivosti.

Na stolačku se tragediju može gledati na razne načine. Za mene je važno hrvatsko motrište. Dekadencija našeg suvremenog javnog života očituje se i u prenatrpanom smislu za vlastita stradanja, a da se pritom izbjegava svaka rasprava o zločini-

STOLAC- PARADIGME BIH

ma počinjenim u ime Hrvatske i hrvatstva. Zato razni šarlatani i danas mogu tvrditi da se o Stocu i Dretelju zna sve što treba znati, da su sve poduzimali kad je trebalo i da i nismo tako crna obraza. Nisu ništa bolji iskazi onih koji obeshrabruju poseban osjećaj odgovornosti prema Bosni – onih koji tvrde da sad treba gledati svoja posla, a Bosnu prepustiti Bosancima.

Takav pristup bio bi krajnje pogrešan. Ne samo da je svijest o hrvatskim zločinima u Bosni i Hercegovini posve nerazvijena, nego je upravo sada potrebna hrvatska intervencija u Bosni i Hercegovini, ali ovaj put u pozitivnom smislu. Umjesto da se nastavi s raznim prikrivenim načinima financiranja onih koji su uništili Stolac i živote njegovih stanovnika, Hrvatska (ona službena i ona neslužbena) bi morala osmisliti programe za obnovu Stoca, povratak stolačkih izbjeglica i poticanje stvarne suradnje između stolačke općine i Hrvatske. No, da bi se to dogodilo, mi moramo znati svaku pojedinost o stolačkoj tragediji.

Pri ulazu u Stolac iz pravca Dubrava, na žutoj kući iz austrijskog razdoblja, ispisana je velika bijela parola: “I ovo je Hrvatska...” ☒

Dekadencija našeg suvremenog javnog života očituje se i u prenatrpanom smislu za vlastita stradanja, a da se pritom izbjegava svaka rasprava o zločinima počinjenim u ime Hrvatske i hrvatstva

Politika nacionalne represije bila je zapravo maska običnoj grabežljivosti

Temat priredile: Katarina Luketić i Maja Lovrenović

Dubravko Lovrenović, povjesničar

Deratizacija historiografije

Živimo recidive nedovršene povijesti, nesposobni da sami konstruktivno odlučujemo o vlastitoj budućnosti

Katarina Luketić

Komentirajući aktualno stanje u Bosni i Hercegovini za Glas Amerike izjavili ste da se "demokracija izmetnula u demokraciju" te da su "nacionalni osjećaji prerasli u paranoični etnonacionalizam". Na koji se način po vašem mišljenju – i kao povjesničara i kao političara (s obzirom da ste nedavno postali doministar u Vladi Federacije) – takvo stanje može prevladati?

– Za koji se god pristup opredijelili, moramo znati da ćemo se još dugo vremena baviti posljedicama. Brza, efikasna rješenja, prokockana su.

Demokracija i paranoični etnonacionalizam logičan su rezultat nelogičnog stanja u koje su političke i intelektualne pseudoelite uvele BiH početkom posljednje decenije 20. stoljeća. Odgovor na pitanje kako se to moglo desiti, kao i odgovor na pitanje kako se takvo stanje može prevladati, nudi naša povijest koja u posljednjih 150 godina nije ništa drugo nego sinonim za smjenu autoritarnih ideoloških režima. Nismo navikli da se rađamo i da živimo kao slobodni ljudi, i to je s vremenom postao naš bazični (robovski) identitet. Jedno od najdinamičnijih razdoblja europske povijesti BiH pa i čitav Balkan proveli su kao *statisti*, izolirani od modernih procesa odlučujućih u uspostavi civilnoga društva i tržišne ekonomije – društva kojim vladaju institucije a ne tribalni patrijarsi. Zato imamo institucije bez sadržaja, i feudalne etno-konfesije umjesto nacija. U golemom smo zaostatku s "građovinom", u *magaretoj klupi povijesti*.

Živimo recidive *nedovršene povijesti*, nesposobni da sami konstruktivno odlučujemo o vlastitoj budućnosti, fokusirani više na "neprobavljenu" prošlost nego na sadašnjost i budućnost. Istina je i to da postoji pozitivna politička energija, ali da bi se ona oslobodila i oblikovala našu stvarnost u ovom je trenutku potreban najmanje četverostruki politički konsenzus:

1. Unutarbosanski: srpsko-hrvatsko-bošnjački
2. Unutारेuropski: englesko-francusko-njemački
3. Europsko-američki
4. Europsko-američko-islamski (država Islamske konferencije)

Dubravko Lovrenović rođen je u Jajcu 30. kolovoza 1956. godine. Docent je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Odsjek za povijest, gdje predaje Opću povijest srednjeg vijeka. Specijalist je za povijest srednjovjekovne Bosne, a doktorirao je na temi *Ugarska i Bosna (1387.-1463.)*. Osim u stručnim časopisima, objavljuje publicističke tekstove s povijesnom pozadinom, najviše u sarajevskom magazinu *Dani*. Voditelj je Centra za istraživanje historije pri Međunarodnom forumu Bosna iz Sarajeva. Nedavno je imenovan za ministra u Vladi Federacije BiH.

Tezgarenje sa znanošću

– Nastavlja se prastara priča o Balkanu kao oglednom polju suprotnosti europskih politika, gdje svako vuče na svoju stranu, gdje stari kolonijalni antagonizmi još nisu rekli posljednju riječ. Moja je teza sljedeća: ujedinjenje Europe, prevladavanje njezinih rivaliteta i antagonizama čiji korijeni sežu u daleku prošlost, neće biti moguće sve dok se europske politike na Balkanu ne preobrazu u europsku politiku. Sve rasprave – a raspravljati se može unedogled – svedive su na izjavu Christiana Schwarzschilda prilikom podnošenja ostavke na mjesto saveznog ministra 1993. u znak protesta protiv nedjelotvornosti zapadnih politika: "Katastrofa na Balkanu sa svojim posljedicama za Europu i svijet bit će najteže opterećenje Europe, koje je stvoreno našom krivicom, i bit će predano 21. stoljeću kao hipoteka". Kod nas je to već postalo "normalno", ali je očito da ni među europskim političarima nema vizionara. Vraća li se Europa u doba srednjovjekovne konfesionalizacije?

Kada govorimo o nacifikaciji teritorija BiH, čini se, da su na drugoj razini, ne direktno dnevno-političkoj, još vrlo živi pokušaji falsificiranja povijesti i kreiranja novih mitova. Tako prenošenjem posmrtnih ostataka pjesnika Jovana Dučića u Trebinje dio srpskog rukovodstva i Pravoslavne crkve ponovno nastoji obilježiti jedan teritorij Bosne. Svojatanjem dijela srednjovjekovne povijesti i događajima oko prenošenja kostiju kralja Stjepana Tomaševića neki hrvatski političari i također dio Crkve nastoje utemeljiti ideju o Bosni kao "nekadašnjoj hrvatskoj državi". Primjera ima mnogo i to na sve "tri strane". Kako komentirate te slučajeve? Mislite li da se proces mitologizacije prošlosti postupno obustavlja ili pak on poprma neke druge di-

Crkvena hijerarhija zaigrala je na pogrešnu kartu unitarnog hrvatstva - jedne forme "nereligioznog kršćanstva"

menzije?

– Dozvolite, najprije, da primijetim ogromnu razliku između dva događaja koji se – premda oba podjednako egzotična – po svojim osnovnim porukama ne mogu izjednačavati. "Priredba" s Jovanom Dučićem u "glavnoj" ulozi imala je puno elemenata etno-šovinističke farse već samim tim – drugo da se ne spominje – što se odvijala u gradu etnički potpuno očišćenom od Bošnjaka i pripadnika drugih naroda. Prijenos posmrtnih ostataka kralja Stjepana Tomaševića iz Splita u Jajce, međutim, od samih organizatora bosanskih franjevaca – ni po čemu nije bio politiziran i imao je sasvim drukčije – eminentno bosanske etičke – poruke. To što je dan ranije HDZ BiH uz asistenciju nekih opskurnih tipova iz Hrvatske u Jajcu upriličio etno-nacionalistički "dernek" od stoljeća sedmog priča je za sebe i ne pripada onom dijelu ceremonije u kojem sam i ja sudjelovao. Sredstva javnog informiranja dobro su uočila tu razliku.

Proces mitologizacije prošlosti, međutim, nastavlja se punom parom, a tezgarenje sa znanošću već je odavno prešlo zadnju granicu društvene patologije. Primjera je bezbroj, ali mjesto *šampiona* u proizvodnji šovinističkih mitova i ideologema, barem u onom dijelu BiH koji se naziva Federacijom, posljednjih godina čvrsto i nepokolebljivo drži profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu dr. Enver Imamović. U jednom od zadnjih brojeva magazina *Dani* ponovno sam na to upozorio, ali potpuno svjestan da je to samo udaranje štapom po vodi. Komentar je, u suštini, jednostavan: bosanskohercegovačka inteligen-

cija stasala je pod skutima ideologije i politike, a taj morbidni "brak" između političara i znanstvenika – izuzimajući malobrojne pojedince (čitaj društvene marginalce) – i danas određuje javni diskurs. Drugim riječima: misliti svojom glavom, okrenuti leđa stereotipima, ovdje znači svjesno pristajati na poziciju autsajdera. Takvih pojedinaca ima, i to na svim stranama, a hrvatska intelektualna elita u BiH – uzevši u cjelini – imala je i ima najkonzistentnije držanje.

Hrvatsko svetosavlje

U nekoliko ste navrata vrlo o{tro kritizirali Katoličku crkvu u BiH i Hrvatskoj, a poznata je i vaša polemika sa Živkom Kustićem. Među ostalim, jednom ste kazali da Katolička crkva drži "ključeve hrvatstva u BiH". Što ste pod time mislili? Kako ocjenjujete ponašanje Katoličke crkve u vezi s odlukama na nedavnom Hrvatskom saboru, proglašenjem hrvatske samouprave i uopće Jelavićevom politikom?

– Kritizirao sam, prije svega, crkvenu hijerarhiju koja do dana današnjeg ne samo što nije našla primjeren model djelovanja u novim političkim okolnostima, nego se nije ni potrudila da ga pronađe. Ostajući odana unitarnom katoličkom hrvatstvu ona je, zapravo, još jednom ovjerila vlastiti nesporek s poviješću, pokazujući da ne razumijeva pitanje napetoga dualizma između države i nacije koje nije jednom zauvijek riješeno, nego problem koji uvijek iznova treba postavljati i primjeren povijesnim okolnostima rješavati. Takvim feudalnim konceptom nacije bosanskohercegovačkim Hrvatima već je u samom startu oduzeta svaka mogućnost političke realizacije unutar državnog okvira Bosne i Hercegovine. Zato su naše nacionalne "ikone" – jer ima ih svaka nacija – izmještene izvan BiH, dok po kulturnom blagu neprocjenjive vrijednosti bosanskoga imena i prezimena, tu, na dohvat ruke, pada prašina zaborava. Posvađani smo i gledamo se poprijeke s vlastitom poviješću, umjesto da je razumijemo i nešto od nje naučimo, uporno je i naivno nastojimo prevariti. Ako je Sartre bio u pravu rekavši da možemo birati svoju povijest, onda smo mi svoju odavno izabrali. Amputirali joj ruke i noge, preko očiju stavili povez, na usta flaster.

Crkvena hijerarhija zaigrala je na pogrešnu kartu unitarnog hrvatstva - jedne forme "nereligioznog kršćanstva" – a ovo "hrvatsko svetosavlje" (dr. fra Špiro Marasović) – jasno je to već i slijepcu – i nju i narod vodi iz tragedije u tragediju. Budući da je taj isti narod – stjecajem realnih povijesnih okolnosti – politički zapušten i neobrazovan, na odgovornost se može pozvati samo crkveno vodstvo. Ako Crkva uistinu želi biti ono što proklamativno zastupa – duhovna snaga i orijentir naroda – onda će njezini poglavari na dnevni red hitno morati staviti pitanje integracije vlastite povijesti, tj. morat će se pozabaviti raskolom koji nju samu iznutra razara i degradira već više od jednoga stoljeća.

Neuralgično pitanje povijesti Crkve u BiH jest pitanje njezine biskupije, pitanje koje još od pradaвне dislokacije bosanske biskupije u Đakovo sredinom 13. stoljeća nije izgubilo na aktualnosti. Od tada do danas – uvažavajući sve promjene koje su se u međuvremenu dogodile – (vrh)bosanska biskupija ostala je "posvađana" sa svojom matičnom drža-

STOLAC- PARADIGME BIH

vom. Kada se oktroiranjem Beča 1881. godine – šest i više stoljeća nakon što je biskup napustio Bosnu – njegov "nasljednik" vratio svome stadi – problem ne samo da nije riješen, nego je i dodatno zakompliciran. Čudim se, i načuditi se ne mogu, da crkveni oci ne pokazuju ni minimalnu spremnost za otvorenu raspravu o ovom pitanju nego – jer je to, tobože, nešto jako komplicirano – stvari prepuštaju stihiji a goruće probleme guraju pod tepih. Kad neko kritički progovori, onda u pravilu iz kuloara (!) dobije etiketu da nije dobar Hrvat i katolik. To samo potvrđuje da mi živimo jedan oblik *degeneriranog srednjovjekovlja* i da nismo izišli iz staleško-hijerarhijskih i ušli u funkcionalne strukture. Tako je to s *pozadincima povijesti*, njezinu originalnu sliku vlastitim očima oni nikad nisu vidjeli.

Zato upravo crkvena hijerarhija drži ključeve hrvatstva u BiH i, ma koliko se trudila dokazati suprotno, stvarnost je na svakom koraku demantira. Računi neprestano pristižu, glavnica duga Bogu i narodu vrtoglavo se povećava. Otići na Jelavićevo populističko-stranačko-interesno saborovanje u Novi Travnik, što je učinio kardinal Puljić, podržati Jelavića, što je učinila Biskupska konferencija BiH, jasni su indikatori o tome kako razmišlja crkvena hijerarhija i kakva rješenja zagovara. U ovoj koncepciji individualno mišljenje je ekskomunicirano, ali patrijarhalni kolektivism ne treba brinuti za budućnost. Pri tome se često naglašava da su Hrvati sekularizirana nacija, a Bošnjaci kao muslimani nisu. Najnoviji dokaz sekularne svijesti nacije daje udruga boraca domovinskog rata iz središnje Bosne koja hrvatskom članu Predsjedništva BiH Jozi Križanoviću odriče hrvatstvo zato što je oženjen muslimankom.

Na početku mise, u katoličkim se crkvama moli: "Braćo i sestre, priznajmo svoje grijehe da dostojno mognemo proslaviti ova sveta otajstva". Dakle, braćo i sestre, priznajmo grijehe, a ne kao što se to moglo čuti na jednom nedavnom crkveno-političkom skupu u Zenici, kada su poslije mise zapaljivim političkim govorima – nije nedostajalo ni ono tipično hrvatski: "Ako treba, ići ćemo i u zatvor" – tercirale ustaške pjesme i gange-rugalice Mesiću. Ustašija i katoličanstvo ne mogu se rimovati.

Politika šestorke – šminkanje mrtvaca

Vrlo ste kritični i prema povjesničarima te uopće načinu uspostavljanja historiografskog diskursa na ovim prostorima posljednjih godina. Koliko su i danas u BiH političke odluke potpomognute raznim (kvazi)historiografskim tezama?

Juriš na civilizaciju

O devastaciji srednjovjekovne nekropole stećaka Radimlje i “Slučaju Stolac”

Sredinom 1999. godine uz sam lokalitet nekropole Radimlje Ante Raguž (inače brat Martina Raguža, najbližeg suradnika Ante Jelavića) počeo je graditi skladište, proglasivši prethodno to područje industrijskom zonom. Vlada BiH tada je uništavanje Radimlje stavila na dnevni red svoje sjednice te osnovala posebnu komisiju za ispitivanje razine devastacije. Što je utvrdila ta komisija, kojoj ste i vi bili član? Kakvo je danas stanje na lokalitetu?

– Komisija, koja je radila više od pola godine, jednoglasno je zaključila da se u radijusu od dva kilometra od centra nekropole isključuje svaka građevinska i druga intervencija. Sticajem okolnosti – jer je gospoda Marian Wenzel iz Londona, koja je ispred grupe trebala to pojasniti na sjednici tadašnje Vlade, bila odsutna – ta je uloga pripala meni. Tako sam morao slušati nesuvisla objašnjenja tadašnjih hrvatskih članova Vlade, koji su dovodili u pitanje zaključke Komisije. Bošnjački dio Vlade zaključke je usvojio, hrvatski odbacio, gradnja se nastavlja: to je rezime. Kakvo je danas stanje nekropole, ne mogu reći jer sam pored nje prošao još novembra 1999., kada je Komisija išla na razgovor s tadašnjim gradonačelnikom Stoca Perom Pažinom. Primio nas je cijelu minutu, tek toliko da nam kaže da nas ne može primiti. Nakon dva dana gospodin Petritch ga je smijenio.

To što je izvjesni Ante Raguž područje unikatne nekropole čija kulturna vrijednost daleko nadrasta Stolac i BiH proglasio industrijskom zonom, ne treba čuditi. Sljedeći njegovu tajkunsku logiku, danas cijelu BiH možemo proglasiti industrijskom zonom; cijela je ova zemlja jedno veliko groblje (nekropole) civilizacije. Istok i Zapad ponovno se – i opet preko naših leđa – ovdje hvataju za vratove. U međuvremenu se podižu skladišta uza sama groblja. O Hrvatima se govori kao o drevnim kršćanima. Raguž mora da je pripadnik neke nekršćanske sekte jer koliko se ja razumijem u kršćanstvo, ono to ne dopušta. Dok ideolozi kroje svijet fikcija i utvara, naša stvarnost je stravična. Kršćanstvo posrće pod teretom profita i mamonizma. Dok demonstranti u Njemačkoj tijelima zaprečavaju prolazak vlaka s nuklearnim otpadom, kod nas se područje nekropole proglašava industrijskom zonom. Barbarstvo je, izgleda, neuništivo. Stoljećima smo već s druge strane limesa civilizacije. Zato mi s civilizacijom ne možemo voditi dijalog, mi jurišamo na nju jer je shvaćamo kao neprijatelja.

Epska historijska svijest

Zna li se što je s ostalim srednjovjekovnim nekropolama stećaka na tom području, posebice u Boljunima?

– Konkretno informacije zasad nemam – ali imat ću ih uskoro. Međutim, ne treba imati ilu-

zija o tome da je situacija mnogo bolja. Kada to kažem u vidu imam stanje nekropole u bližjoj okolini Kraljeve Sutjeske – potpuno zapuštenim, prepuštenim nebrizi i propadanju. Sve je to, u prvom redu, ogledalo vlasti koja je po logici stvari morala nešto učiniti. Naša sirotinja jest neko opravdanje, ali mnogo teže i dugoročno pogubnije od sirotinje pomanjkanje je svijesti da se nešto učini. Na sjednici Vlade (29. 3. 2001.) usvojen je program zaštite jedne nekropole, s tim što je prihvaćen moj prijedlog da se tim pitanjima Vlada kontinuirano bavi. I naravno: da provodi svoje zaključke.

Po nekima devastacija Radim-

Stolac je samo jedan slučaj, ali takav da vjerno odražava princip. A princip je sljedeći: ako su to učinili “naši”, onda je zločin a priori “zaštićen” i nije poželjno o njemu govoriti. Ali o onome što nisu uradili “naši”, o tome je i te kako poželjno trubiti na sve strane

lje nije sasvim spriječena ponajprije zbog političkih razloga. Kako to komentirate?

– Dijelom sam već odgovorio na to pitanje. U prijašnjem sazivu Vlade svi su resori bili etnički strogo podijeljeni i nitko se nikom nije miješao u područje. Istine radi, treba reći da se u ovom slučaju nije radilo o namjernoj devastaciji Radimlje, nego o građevinskim radovima koji ugrožavaju prirodni ambijent nekropole i njezin integritet. Nešto slično je bilo urađeno kod Rimskog mosta na Ilidži, ali je objekt srušen i most zaštićen.

Danas u BiH postoji više zakona o zaštiti spomenika, gotovo da svaki kanton ima svoj zakon, a primjerice u Mostaru postoje i dva Zavoda za zaštitu – hrvatski i bošnjački. Po mnogima zaštita i obnova spomenika odvijaju se također prema nacionalnom ključu triju različitih entiteta, kao uostalom i mnogo toga drugoga. Slažete li se s time?

– Apsurdno je da postoji nekoliko legislativnih razina o zaštiti spomenika, a da se spomenici i dalje sustavno uništavaju i prepuštaju stihiji. Volio bih reći da se zaštita spomenika odvija bar po nacionalnom ključu, međutim, bojim se da zaštita – pa ni ta “nacionalna” – uopće ne postoji. Ilustrirat ću to jednim primjerom. Već nekoliko godina upozoravam vlasti grada Jajca na kritično stanje tornja Sv. Luke – je-

dinog crkvenog tornja u BiH iz srednjeg vijeka – ali na njegovoj zaštiti nije urađeno ništa. To je još jedan u nedoglednoj koloni primjera koji govori o našoj *epskoj historijskoj svijesti*. Upravo ovih dana, u suradnji s Društvom za zaštitu kulturne baštine u međuvremenu osnovanim u Jajcu, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta poduzima mjere na sanaciji i zaštiti tornja Sv. Luke.

Na šavu povijesti

Osim današnje devastacije Radimlje, jedno od najvećih razaranja u ratu u Bosni pretrpio je grad Stolac, i to nakon što je 1993. HVO ušao u grad. Većina muslimanskih stanovnika odvedena je u logore; srušene su gotovo sve džamije, redom prvorazredni spomenici kulture; razorena begovina, stari dio grada itd. O razaranjima Stoca se tada kao i danas malo i nedovoljno govorilo. Koji je po vama uzrok takvoj šutnji? Postoje li s hrvatske strane bilo kakvi pomaci u osvješćavanju i istraživanju onoga što se tamo dogodilo?

– Stolac je samo jedan slučaj, ali takav da vjerno odražava princip. A princip je sljedeći: ako su to učinili “naši”, onda je zločin a priori “zaštićen” i nije poželjno o njemu govoriti. Ali o onome što nisu uradili “naši”, o tome je i te kako poželjno trubiti na sve strane. Tako to vidi i o tome sudi epska svijest, svijest plemena. Ne mislim da s hrvatske strane postoje važniji pomaci u osvješćavanju i istraživanju onoga što se tamo dogodilo. Naravno, to ne funkcionira izdvojeno iz opće sheme prisutne na svim stranama, srpskoj ponajprije.

Povjesničar Ivo Banac smatra da je Stolac na neki način “paradigma Bosne i Hercegovine” – njezina povijesnog suživotu i kulturne isprepletenosti te izrazite urbanizacije malih sredina. Stolac je nažalost postao i paradigma onoga što se u ovome ratu događalo – političkih manipulacija, lažiranja povijesti, plasiranja teza o nekom navodno vjekovnom “sukoba civilizacija”...

– Dijelim mišljenje profesora Banca, jednog od iznimnih pojedinaца iz političkog miljea Hrvatske koji ima konzistentan i izoštren stav o ratu u BiH. Rat za čista etnička područja bio je rat protiv BiH i njezine povijesti koja, uostalom kao i svaka druga, jest bremenita brojnim balastima, među ostalim i pokušajima njezine idealizacije. Bosanskohercegovačko multikulturno društvo – onakvo kakvim ga je zatekao rat – nije nastajalo i nastalo kao odraz svjesnog političkog koncepta. Bosanci nikad nisu bili subjekt nego prije objekt povijesti. U suštini BiH je povijesni epifenomen – zemlja na šavu povijesti, kako se precizno izrazio Srećko M. Džaja – neka vrsta stalnog uloga u borbi za prevlast između velikih sila. Prvi put u svojoj povijesti ona se našla pred izborom puta u budućnost i taj je izbor, uz asistenciju izvana, zemlju odveo u tragediju. S druge strane, neporeciva je činjenica da su njezini ljudi, usprkos svim razlikama, oscilacijama i objektivnim zaprekama, između sebe ipak razvili jedan zavidan stupanj komunikacije – kulturu zajedničkog življenja – koji ne zaslužuje da bude zaboravljen i surovo maknut u stranu. To jest vrijednost i zato što je ta vrijednost ciljano i zločinački razarana, o zločinima se mora govoriti a zločincima moraju biti kažnjeni. ☒

– “Salonska” historiografija odavno je postala opće mjesto političkih planova i govora, naravno, i onih u Crkvi. Ovdje više nije potrebno izučavati povijest, prije toga nužna je *deratizacija* historiografije. Treba se, za ilustraciju, prisjetiti akcije koja se na sve tri strane odvijala u ratu, dok se još prolijevala krv. Akcija nosi radni naslov: *mijenjanje imena ulica i institucija*. U nju je, naravno, bio uključen velik broj dvorskih historičara, koji su svojim akademskim titulama davali ozbiljnost ovoj psihologiji podzemlja. Koliko je u to ugrađeno elementarnog neznanja – o etičkoj strani suviše – i razmišljati – najbolje govori novokomponirani naziv Hrvatskoga doma u Mostaru: *Stjepan Vukčić Kosača*. Ličnost je to koju je sam rimski papa svojodobno ekskomunicirao, koja je u svoju hercegsku titulu ugradila ime najvećeg srpsko-pravoslavnog svetitelja Save Nemanjića. Danas on slovi kao zaštitni znak etno-konfesionalnog hrvatstva u BiH. Ili se možda varam, pa bi o hrvatskoj kulturi trebalo govoriti kao o otvorenoj, kozmopolitskoj vrijednosti? Iстина je i to da kandidata za ekskomunikaciju ovdje ni danas ne manjka. Neki kontinuitet ipak postoji. Kakav je, takav je, naš je: hrvatski. Spajanje ničeg s ničim, uz poziv na Boga kao na fusnotu.

Zbog svoje izjave da je Hrvatska bila agresor u BiH, Vesna Pusić nedavno je žestoko kritizirana u Hrvatskom saboru, i to kako od HDZ-ove opozicije, tako i od svojih stranačkih kolega. Kako ocjenjujete politiku šestorke prema BiH i koliko je nova hrvatska vlast spremna istražiti i procesuirati ono što je Tuđmanov režim u BiH napravio?

– Ne čude me reakcije na izjavu Vesne Pusić, pa ni one od strane njezinih stranačkih kolega. Generalno govoreći, odnos Republike Hrvatske prema BiH, prema ovdašnjim Hrvatima posebno, još nije daleko od katastrofalnoga. Iznimke tipa predsjednika Stipe Mesića to samo potvrđuju. Politika šestorke prema BiH – usprkos vidljivim promjenama – još ne zaslužuje prolaznu ocjenu – sve je to ipak samo šminkanje mrtvaca – a to se među ostalim ogleda i u nespornosti da se istraži i procesuirano što je uradio Tuđmanov režim. Nedavno, ne znam da li više nes(p)retno ili karikaturalno, vršljanje Zdravka Tomca po BiH i pokušaj pružanja logističke podrške HDZ-u upozorava da ni nova politička garnitura u Hrvatskoj nije mnogo naučila iz katastrofe koju je režirao Tuđman. Ohrabruje izjava gospodina Mesića – a kada će to shvatiti drugi, ostaje da se vidi – da se iz Hrvatske ovdašnjim Hrvatima može pomoći na najbolji način tako da izgrađuju institucije države BiH, a paralelno s njima i svoj autentični politički i državni identitet. Izgleda, zapravo, da i nove političke strukture Republike Hrvatske prati smiješna predrasuda o ovdašnjim Hrvatima kao “turskim” katolicima koje, tobože, treba nacionalno osvijestiti i voditi brigu o njima. Ako će se ta briga i pomoć iskazati kao do sada, onda molim da mi se više ne pomaže. Ne znam kako ću se oporaviti i od ove dosadašnje pomoći. Međutim, bilo kako bilo, kockice se slažu: dok mi vodimo ovaj razgovor (1. travnja 2001.) iz Beograda stiže vijest o hapšenju Slobodana Miloševića. Izgleda da *povijesti političkog džeparenja* na

Balkanu ističe vrijeme. Iz svega bi trebalo naučiti sljedeću lekciju: u svjetskoj političkoj areni malim narodima preostaje jedino voditi transparentnu, a etičkim normama zasnovanu politiku. Luksuz zločina nije za male narode jer ih vodi u propast.

Evolucija unatrag

Posljedica Tuđmanove politike i raznorodnih manipulacija od strane političara, dijela Crkve, intelektualaca... u BiH jest da je unutar hrvatskoga dijela stanovništva stvorena kolektivna predodžba da oni ne mogu ostvariti svoje političke interese i građanska prava unutar jedinstvene Bosne i Hercegovine. Koliko neke druge političke opcije danas, osim one HDZ-a i Ante Jelavića, imaju izgleda da pridobiju glasove hrvatskoga dijela stanovništva i na koji se način može promijeniti takva pogubna, ali trenutačno dominantna psihologija?

– Dio odgovora na to pitanje pruža nedavno objavljen dokument tzv. Krizne grupe, koji govori o načinima integracije Hrvata u Bosnu i Hercegovinu. Mala je utjeha da se glavne teze tog dokumenta u cjelini poklapaju s tezama koje i sam zagovaram već nekoliko godina. Sve je već rečeno, i sve je uglavnom napisano. Ostaje još samo to da crkveni poglavari svome narodu kažu punu istinu i da sami shvate da je vrijeme unitarnog hrvatskog sna odavno prošlo. To je naš najbolji i, bojim se, na dulje, jedini politički program. Konačno se probuditi i vidjeti da ne živimo u 19., već na početku 21. stoljeća. Povijest nas, kao ni dosad, neće čekati i vući za rukav. A sama činjenica da se Krizna grupa bavi upravo Hrvatima – samoproglašenim europejcima, dionicama zapadnoeuropske civilizacije – o našoj civiliziranosti i kompatibilnosti s europskim standardima govori dovoljno. “Usamljenost je, izgleda, cijena koju treba platiti za spoznaju zbilje”, kaže J. Ludin. Još nismo stigli ni do *predsoblja povijesti*. Ima li danas ikog među crkvenim očima da ponovi misao Adelarda iz Batha, strasnog prevodioca arapskih znanstvenih djela, koji je godine 1100. tvrdio da “treba vjerovati ljudskoj spoznaji donle dokle je doprla; samo onda kada je nemoguća treba se obratiti Bogu”. Sukobi između razuma i vjere ne mogu se riješiti piljarskim politikanstvom. Nekad je Crkva ispivala indulgencije, tko međutim da ih danas ispiše Crkvi?

Ante Jelavić je prilikom vašeg ulaska u Vladu Federacije izjavio da “vas uvažava kao Hrvata, ali ne i kao predstavnika hrvatskog naroda u BiH”. Kako to komentirate?

– Već sam to prokomentirao na stranicama magazina *Dani*. Potporučnička pamet – *na desno ravnajs’* – školovana iz brošura bivše JNA određuje tko jest a tko nije dobar Hrvat – Hrvat s garancijom na rok upotrebe. Ne treba bolji dokaz o tome dokle smo stigli: sve mjere i svi orijentiri (ako su ikad i postojali) obezvrijeđeni su i zato polupismena partijska soldateska – pri tome obilno profitirajući – istupa kao glasnogovornik nacije. Sve to, zapravo, govori koliko je cijela naša povijest ništa više od posljedice one povijesti koju su stvarali i nametali drugi, moćniji. Bili smo i ostali *potrošni materijal povijesti*. Od Ante do Ante promijenilo se nije ništa ni za milimetar. Ili, možda ipak jest: *evolucija unatrag*. ☒

Hadži-Salih Burina (Podgradska) džamija(iz 1732.)

Mjesto na kojem se nalazila Hadži-Salih Burina (Podgradska) džamija srušena u kolovozu 1993.

Kuća Ismail - kapetan Šarića iz 1734-35.

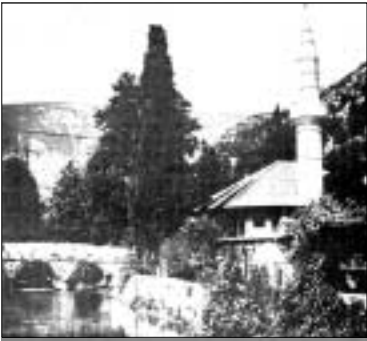
Mjesto na kojemu se nalazila kuća Ismail - kapetana Šarića, srpanj 1993.

Kuća obitelji Turković

Kuća obitelji Turković, srpanj 1993.

Hadži-Alije Hadžisalihovića džamija iz 1736.

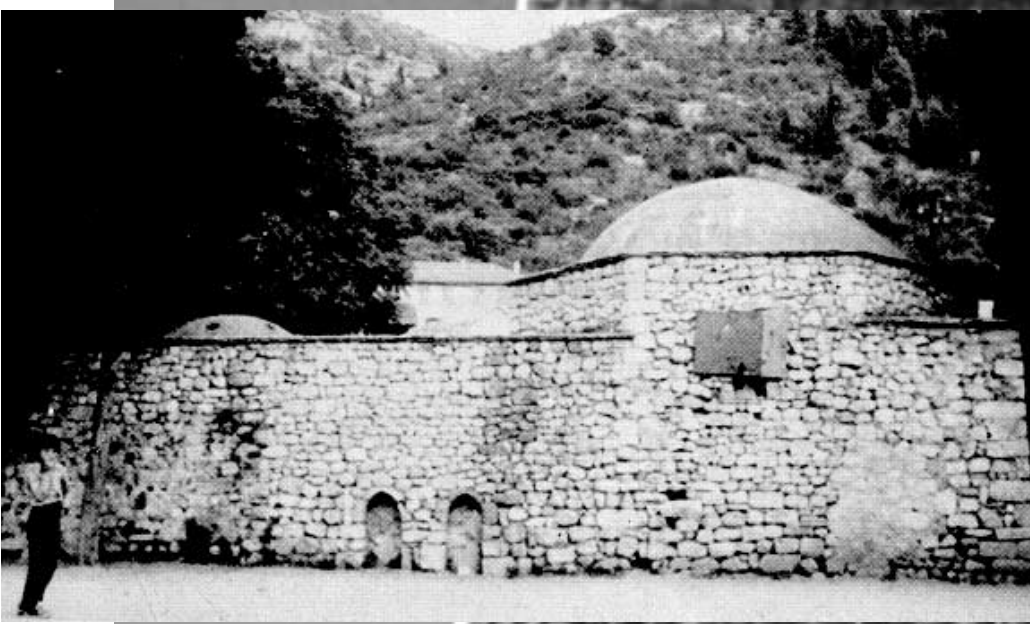
Mjesto na kojem se nalazila Hadži-Alije Hadžisalihovića džamija, nakon rušenja, kolovoz 1993.

Sultan Selimova džamija iz 1519.

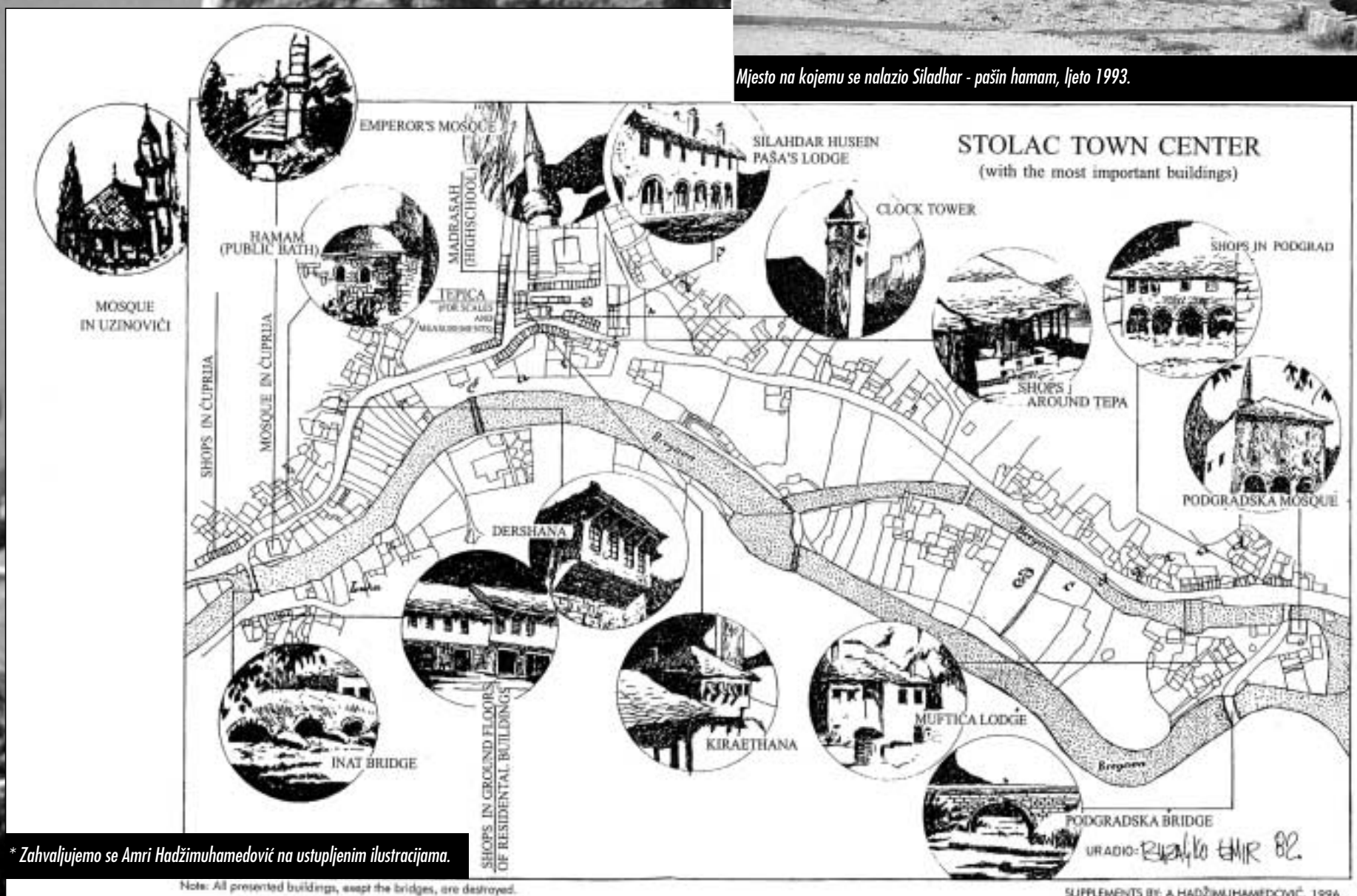
Ruševine Sultan Selimove džamije, ljeto 1993.

Silahdar - pašin hamam iz 17. stoljeća.

Mjesto na kojemu se nalazio Silahdar - pašin hamam, ljeto 1993.

* Zahvaljujemo se Amri Hadžimuhamedović na ustupljenim ilustracijama.

Note: All presented buildings, except the bridges, are destroyed.

SUPPLEMENTS BY: A. HADŽIMUHAMEDOVIĆ, 1996.

Graditeljsko naslijeđe Stoca i njegovo razaranje

Sustavno, planski i temeljito, kao u zastrašujućim pričama iz svetih predanja, uništavani su slika, oblik i struktura grada

Amra Hadžimuhamedović

Važnost historijskih gradova

Brojna su historijska gradska područja u Bosni i Hercegovini koja svojim međusobnim odnosima tvore cjelovit sustav ukupnog urbanog naslijeđa Bosne i Hercegovine, u kome se uvijek najjasnije oslikavaju osobitosti u odnosu na naslijeđe bilo koje druge zajednice. U čvrstom kristalu bosanske kulture i historije nije moguće utvrditi gdje počinje i gdje prestaje jedan kulturni iskaz. Oni se sučeljavaju, prepleću, dopunjavaju i stapaju. Ne postoji mogućnost da se neki od historijskih slojeva jednostavno uništi, a da to istodobno ne znači razaranje ukupnosti naslijeđa Bosne i Hercegovine.

Velik broj najvrednijih historijskih gradskih područja u Bosni i Hercegovini bio je izložen osvajačkim pohodima i s Istoka i sa Zapada u ratu od 1992. do 1995. godine, pri čemu su oni sustavno razarani. Primjeri historijskih gradskih područja neusporedive važnosti koja su uništena su Jajce, Foča, Stolac, Počitelj, Banja Luka, Zvornik, Trebinje, Mostar. Temeljitošću kojom su počinitelji zločina rušenja pristupili uništavanju bosanskohercegovačkih gradova još je jedan od brojnih dokaza vrijednosti grada i graditeljskog naslijeđa u ukupnosti određenja društvenih vrijednosti. Čini se da ponekad to značenje biva jasnija rušiteljima nego graditeljima i čuvarima.

Priče o rušenju drevnih gradova prisutne su u historiji, predajama svih naroda i u svim svetim knjigama. U srušenom gradu sigurna je potpunost uništenja i njegovih pojedinačnih izgrađenih vrijednosti. Među biblijskim prijetnjama najgore su one rušenjem grada.

Srušiti grad znači izreći najveću kaznu njegovim stanovnicima: uništiti ih i izbrišati sjećanje o njima i njihovoj historiji. Srušeni grad simbolizira nepovratnost kulture na kojoj je utemeljen.

Stolac je prostor s najduljom i najraskošnijom poviješću gradskog života u Bosni i Hercegovini, a spada u malu skupinu balkanskih prostora na kojima su sačuvana materijalna svjedočenja o urbanim oblicima života kroz razdoblje dugo preko tri i pol tisuće godina, koliko su stari posljednji poznati nalazi ilirskog grada Daorsona. Kontinuitet prisutnosti ljudske zajednice na prostoru Stoca seže šesnaest tisuća godina u prošlost. Njegov početak predstavlja nalaz dijela paleolitskog crteža konja u pripečku Badanj, na brdu koje se izdiže iznad rijeke Bregave, u dijelu gdje ona istječe iz stolačke kotline.

Taj grad je istodobno jedan od nekoliko evropskih prostora na kojima su provedena najstrašnija razaranja graditeljskog naslijeđa u dvadesetom stoljeću. Razoren je u toku nekoliko mjeseci 1993. godine.

Historijska slojevitost - Paleolit i srednjovjekovlje

U nepotpuno istraženim slojevima pećine Badanj i prostora oko nje brojni nalazi ukazuju na jaku prisutnost gornjopaleolitske i epipaleolitske nastambe, koja taj prostor povezuje s prostorima južne Italije i Francuske, čini ga i usporedivim sa nalazima u Španiji, i otvara nove dublje slojeve u povijesnom utemeljenju civilizacije na Mediteranu. To su dokazi najstarije umjetnosti u jugoistočnoj Evropi.

Jedinstvo izgrađenoga i prirodnog u Stocu čine osobitost prvog od tri određena grada – njegove slike. Smješten u dolini bistro i brze rijeke Bregave, u potpunoj

Nekropola Radimlja

kotlini, okružen stjenovitim i visokim brdima, koja na horizontu tvore oštru zakrivljenu ljubičastu granicu prema jasno plavom nebu, svojom strukturom i oblikom grad je slijedio tu granicu i *razlio se* niz brda, zgušnjavajući izgrađene oblike u dolini uz rijeku. Prvi put se u poznatim pisanim izvorima spominje 18. veljače 1444. godine kao Vidošić ili župa Vidovo polje. Bregava, čiji je naziv izveden od riječi *br-jeg* ili *metatezom* od riječi *greb*, nekada nazivana Vidoštica, jedno je od dva prirodna strukturna određenja Stoca. Drugo određenje su visoka brda, koja se sa svih strana spuštaju u kotlinu, što poput zdjele otvorene za tragove ljudskih života, *rizniči* poznate i nepoznate slojeve drevnih kultura. Najveći broj toponima u gradu vezan je za rijeku ili za brdo: Čuprija, Ada, Luka, Podgrad, Propa, Lukavac, Podine, Pogleđe, Uzinovići itd.

Neolitsko naselje Čairi, smješteno u polju uz Bregavu, predstavlja dragocjen arheološki nalaz, koji nažalost do danas nije detaljnije istražen. U njemu su, također, pronađeni dokazi sloja o karolinškoj prisutnosti.

Na zaravnim brda Ošanići, iznad strme litice, smješten je ilirski grad Daorson, sjedište plemena Daorsa. Kiklopske zidine, nađeni novčići, koji su kovani u samom gradu, te ostaci visoko razvijene kovnice nakita, fragmenti keramike i osnove dijelova grada ukazuju na nesporna graditeljska i umjetnička dostignuća, ali i na državnu organiziranost tog mjesta. Utemeljenjem Daorsona počinje urbana historija stolačkoga kraja, koja svoj dalji slijed ima u historijskom sloju grada iz antičkog razdoblja.

Ostaci rimskih kuća, mauzoleja, kupališta i malenog hrama kod tvrđave Vidoštaka predstavljaju materijalne tragove postojanja antičkoga grada Diluntuma. Rasokošni mozaici kojima su bili urešeni podovi zdanja iz razdoblja kada je Stolac bio dio Rimskog Carstva, čuvaju se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Iz tog vremena je utvrđeni grad Koštur iznad Dabrice u historijskom području Stoca.

U trajućem slijedu smjena historijskih zbivanja i prepletanja utjecaja dolazećega i snage zatečenoga u strukturi Stoca posebno važnu ulogu ima srednjovjekovlje. To je razdoblje snaženja bosanskog feudalizma i državnosti, doba izražene prisutnosti Slavena i pokršćavanja. Osobitost učenja i djelovanja bosanskih krstjana odrazile su se u grobljima sa stećcima, među kojima

Stolac je prostor s najduljom i najraskošnijom poviješću gradskog života u Bosni i Hercegovini

su najveća i najvrednija smještena u Stocu i njegovoj okolini. Simbolika likovnoga i jezičnoga iskazana na stolačkim stećcima svjedoči koliko o neprolaznosti simbola, toliko i o razvoju samosvojnog izraza. Najčešći oblik stećka, razvijen iz arhetipa kuće, kubus na koji se nastavlja prizma, s uresima simboličkog značenja, predstavlja izvorište za utvrđivanje kontinuiteta razvoja oblika bosanskohercegovačke kuće. Produljenje tog oblika s brojnim pojedinostima moguće je pratiti na stambenom graditeljstvu koje se u Stocu razvija od 15. do 18. stoljeća. Groblje Radimlja se kroz stoljeća zadržalo na ulazu u sami grad, kao prepoznatljiva najava života i njegove trajnosti, oslikane u graditeljskom naslijeđu Stoca.

Iz istog razdoblja su i sudačke stolice na Ošanićima iznad Stoca, izdubljene u dva komada kamena, i srednjovjekovni dio Vidoškoga grada, stolačke utvrde, koja će biti kasnije izložena brojnim promjenama.

Džamije, ćuprije, bašće...

Na tkivu navedenih historijskih i graditeljskih slojeva, na strukturi nastaloj preklapanjem i prožimanjem oblika kroz protekle milenije, ubrzo nakon 1465. godine počinje se oblikovati današnja struktura grada. Razdoblje nakon što je ovo područje postalo dio kozmopolitskoga osmanskog sultanata, u ukupnoj slici Stoca ima presudnu ulogu. Godine 1519. sagrađen je prvi mesdžid u Stocu, poznat pod imenom Sultan Selimova ili Careva, a u narodu nazivan Čaršijska džamija. Smještena na mjestu gdje se susreću putevi iz tri smjera, na mjestu srednjovjekovnog trga, koji je prije gradnje bio musala (mjesto zajedničkoga klanjanja), ta džamija je označila postavljanje središta gradu, u kome će važnosti i sadržaji nakon njezine gradnje biti oblikovani i strukturirani u odnosu na nju. Prva jezgra čaršije, carska čaršija ili *suk sultani* razvila se oko džamije. Potom se čaršija širila i dobila neuobičajenu izduženu organizaciju s tri dodatna čvorišna mjesta. Osim središnjega dijela, uz

Carevu džamiju, u kasnijim stoljećima nastale su takozvane male čaršije Pod gradom i na Čupriji i u Uzinovićima, oko mesdžida koji su tamo sagrađeni. Od 15. do 19. stoljeća u Stocu je podignuto pet

džamija, sedam mekteba, jedna ruždija, jedna medresa, tri hana i više konaka, jedna sahat-kula, jedan hamam, 150–200 dućana, više mlinica, stupa, više od tristo pedeset kuća i deset mezarja.

Stolac je tad poprimio trokraku osnovu, razvijenu uz obale Bregave, ispod padina Ošanića i Hrguda i između Komanja brda i Križevca. Trokraka osnova grada nije rijetka u Bosni. Imaju je Foča i Prusac, na primjer. Posebnu važnost u slici grada ima voda i građevine na vodi. Četiri šadrvana u avlijama džamija i cijeli sustav kanala i *havuza* (malih bazena s vodom iz kojih su se zalijevali bašče ili uzimao abdest) u avlijama stolačkih kuća učinili su vodu jednim od oblikovnih sredstava arhitekture. Najljepše stolačke kuće smještene su uza samu rijeku. U avlijama nekoliko stolačkih kuća bili su sagrađeni bazeni, od kojih je najljepši bio natkriven bazen kvadratične osnove uz Šarića ljetnikovac. Bregava, koja se dva puta kroz grad razdvaja na dva rukavca i opet spaja, premošćena je s više kamenih mostova, od kojih su najpoznatiji most u Begovini, Kreševački most, Inat-ćuprija, Podgradska ćuprija, a preko brze i bistro vode sagrađeno je i više objekata – mostova. To su stolačke stupe i mlinice, od kojih je osamnaest mlinica i pet stupa bilo zaklada stolačkih dobrotvora za opće namjene. Prirodni vodopadi na Bregavi jedna su od posebnosti slike grada, koja je pojačavana gradnjom umjetnih pregrada preko kojih se voda rijeke u slapovima slijeva (mali i veliki bent). Stolac je, u obliku, iskazivao jedinstvo mediteranskih utjecaja, naslijeđa načina oblikovanja na tom prostoru, uvjetovanog podnebljem i materijalom, i osmanskih utjecaja. Na osobitost slike grada utjecala je i prisutnost za tako malu sredinu velikog broja pisaca i obrazovanih ljudi, kao i velikog broja knjižnica u kojima su bili pohranjeni različiti rukopisi na arapskom, turskom, latinskom i drugim jezicima.

Jedinstvenost oblika i organizacije stambenih kuća i stambenih cjelina koje su u Stocu sagrađene u razdoblju od 15. do 19. stoljeća korišteno je u tipološkim i kronološkim studijama prof. Džemala Čelića, koji je poseban tip u identificiranju bosanskohercegovačke kuće nazvao *stolačka kuća*. Stolačka kuća građena je uvijek kao cjelina više zasebnih građevina od kamena, najčešće dvovodnoga krova, sa zabatom glavne zgrade na romanički način okrenutom prema ulici, pokrivena kamenim ravnim pločama, s mnoštvom

STOLAC- PARADIGME BIH

oblikovnih i konstruktivnih pojedinosti proisteklih iz susreta romaničko-gotičkih manira građenja, srednjovjekovnih običaja, istočnjačkih utjecaja i islamskih zakona. Kuća je otvorena prema dvorištu. Kada je imala kulu sa četverovodnim krovom, predstavljala je u gradsko okruženje transponirane srednjovjekovne feudalne dvore. U kuće se ulazilo najčešće sa zapadne strane, a ukupnost usmjerenja prostora u kući bila je utvrđena načinom života u islamu.

Kraj 19. i početak 20. stoljeća obilježeni su smjenom vlasti u Stocu i promjenom društvenih i političkih odnosa. U tom razdoblju Stolac će ostati u prikrajku Austro-Ugarske Monarhije, kao što će kasnije biti na margini zanimanja Jugoslavije. Ništa u tom razdoblju, osim nekih značajnijih rušenja (Sahat-kula i sl.) nije bitno pridonijelo izmjeni ukupne slike grada.

Razaranje historijskog područja Stoca

Najveća prekretnica u historiji grada dogodila se u proljeće 1992. godine, a njen vrhunac bio je u ljeto 1993. godine. Iz grada je protjerana većina stanovnika. Muškarci, među njima i dječaci i starci, odvođeni su iz svojih kuća, u rano jutro, u pidžamama i papučama, u koncentracijske logore Heliodrom, Dretelj i Gabelu. Žene i djeca kamionima su deportirani iz grada u naselja sjeverno od Stoca na istočnoj obali Neretve. Nakon toga je počelo uništavanje. Naoružana, dobro opremljena, organizirana vojska imala je naspram sebe pust grad, pet stoljeća stare trgovce i džamije, višestoljetne stambene cjeline, knjižnice s rijetkim rukopisima, zbirke slika, stare vezeve i umjetničke predmete... Eksplozivom i zapaljivim sredstvima pretvarano je stolačko blago u bezlične gomile, koje su potom kamionima odvožene na smetlišta ili bacane u rijeku. Sustavno, planski i temeljito, kao u zastrašujućim pričama iz

svetih predaja, uništavani su slika, oblik i struktura grada. Srušene su sve najvrednije građevine koje su nastale u razdoblju od 15. do 18. stoljeća, najprije mesdžidi – čvorišne važnosti, potom han, hamam, kuće – potka gradskog tkiva. Prostori na kojima su bile javne građevine očišćeni su od ruševina i poravnani, a u razvalinama kuća starih stolačkih porodica gnijezde se pacovi i raste korov. Rušenjem Stoca nestali su tragovi i o graditeljskim djelima korčulanskih, dubrovačkih i inih majstora, koji su u kamen, vađen u majdanima oko Stoca, urezivali neponovljivost sažetog iskustva svojih predanja, bosansko-hercegovačkog srednjovjekovlja i osmanskih utjecaja i islamskih pravila građenja. Namjera rušitelja bila je promijeniti karakter grada. Umjesto toga, grad je uništen. U historijskom gradskom području Stoca srušena su ili teško oštećena trideset i tri pojedinačna spomenika i vrijedne graditeljske cjeline. U sklopu srušenih cjelina

Srušiti grad znači izreći najveću kaznu njegovim stanovnicima: uništiti ih i izbrisati sjećanje o njima i njihovoj historiji

uništeno je nekoliko stotina stambenih i gospodarskih građevina, starih između jednog i pet stoljeća.

Najvažnije građevine i cjeline koje su uništene su Sultan Selimova džamija (Čaršijska džamija, sagrađena 1519. godine i jedna od najstarijih džamija u Bosni i Hercegovini), džamija hadži-Saliha Bure, kasnije nazivana džamija Ali-paše Rizvanbegovića (Podgradska džamija) iz 1664. godine, džamija na Čupriji sagrađena 1736. godine, raškošno oslikana džamija Ismail-kapetana Šarića (džamija u Uzinovićima) iz 1741. godine, devet seoskih džamija među kojima je i džamija u selu Dabrici s munarom četverokutnog presjeka, stambena cjelina Serdarevina s kraja 17. i početka 18. stoljeća, kula i dvori porodice Mahmutćehajić s početka 18. stoljeća, Repkovina, stambena cjelina s početka 18. stoljeća, Žujevina, stambena cjelina iz 18. stoljeća, Žunovina, stambena cjelina iz 18. stoljeća, stambena cjelina Behmenluk, nastajala od početka 18. do sredine 19. stoljeća, stambena cjelina Ada, sačinjena od bašči, kuća, dvorišta i gospodarskih objekata porodica Jašarbegović i Ljubović, sagrađenih uglavnom u 18. stoljeću, kuća Ismail-kapetana Šarića, sagrađena 1734./35. godine, Turkovića kuća u mahali Zagrad, kuća Ajiše Rizvanbegović, smještena u gradskoj cjelini Čuprija, sag-

rađena u 18. stoljeću, Žujina (Šarića) kuća, sagrađena krajem 18. stoljeća, stambena cjelina Muftićevina iz 18. stoljeća, kula i dvori porodice Hrle iz 17. stoljeća, kula i dvori porodice Hromić iz 18. stoljeća, Begovina, prigradska stambena cjelina porodice Rizvanbegović iz sredine 19. stoljeća, Đul-hanumin konak u Stocu (Mustajbegov konak) iz 1835. godine, mahala Uzinovići, nastala krajem 17. i početkom 18. stoljeća, gradska cjelina Čuprija, nastala i razvijana oko džamije na Čupriji, s izraženom historijskom slojevitošću, nastalom u razdoblju od tri stoljeća, gradska cjelina Podgrad nastala i razvijana oko Podgradske džamije, nazivana često i Mala čaršija, ili Mejdan, gradska cjelina Zagrad, mahala nastala na južnoj padini brda, ispod srednjovjekovne utvrde Vidoškoga grada, s brojnim građevinama ambijentalne važnosti, stara tepa, najstariji trg (trgovište), prostor ispred ulaza u dvorište Careve džamije oko koga se razvila Carska čaršija, okružen dućanima i poslovnim prostorima, konak Silahdar Husein-paše, sagrađen početkom 17. stoljeća, hamam s početka 17. stoljeća, stare mlinice na Bregavi.

Srušene sakralne građevine središta su prema kojima se usmjeravaju značenjske i oblikovne silnice grada. Njihovo uništenje pojedinačno može imati manje ili veće značenje. Ono, međutim, u historijskom gradu znači padanje zaglavnoga kamena u luku koji povezuje oblik sa strukturom u sliku grada. Njihovim rušenjem i uklanjanjem tragova njihovog postojanja nestao je grad. Nastojanjem da se zatre Stolac, okrnjena je cjelovitost uporednosti i razlika bosanskohercegovačkog naslijeđa, ali i šire – naslijeđa u mediteranskom pojasu Evrope.

Život u krajnoj obespravljenosti

Najveći broj stanovnika u Stocu danas nisu njegovi predratni stanovnici i oni nisu sudionici očuvanja slike historijskoga gradskog područja Stoca. To su ljudi, koji ne nose zadržan osjećaj prema mjestima srušenih objekata kao prema privremenoj izmjeni oblika, koja u ukupnoj slici Stoca mora biti popunjena. Za žive pamtitelje i stanovnike grada, koji su prije rušenja građevina protjerani iz Stoca, mjesto praznog središnjeg trga u Stocu na kome su parkirana vozila i rasuto smeće, još predstavlja mjesto Čaršijske džamije. Iako je oblik izmijenjen, značenje središta koje je džamija imala je zadržano. Jedino obnovom oblika, popunjavanjem rastrgane strukture, ponovnom uspostavom rasporeda značenja i djelatnim uključivanjem stanovnika grada moguće je restaurirati sliku Stoca i spriječiti potpun nestanak grada. U tokovima obnove posebno je bitan povratak prognanog stanovništva, ali i obrnuto – za povratak prognanih i ponovnu uspravu povjerenja među građanima Stoca važna je obnova graditeljskog naslijeđa.

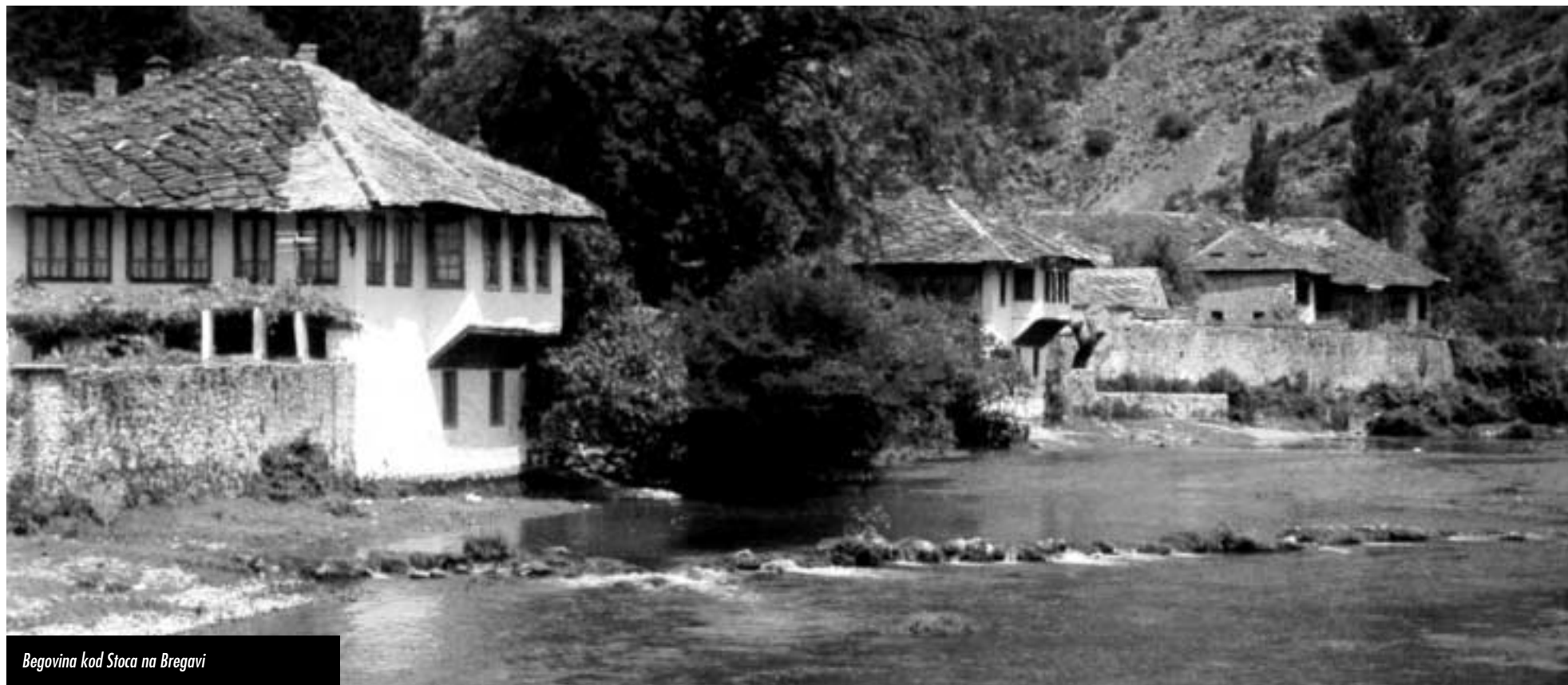
Mala skupina povratnika u Stoloc živi sada u uvjetima krajnje obespravljenosti. Ne mogu se liječiti u ustanovi koju su gradili njihovi očevi, ne mogu raditi u svojim tvornicama, djeca sa strahom ulaze u svoju osnovnu školu kroz posebna vrata za Bošnjake; u srednju školu nemaju pristupa. Oni su prisiljeni živjeti u gradu koji nije "prepoznatljiv kalup njihovih zgusnutih života". Mjesta na kojima su bili njihovi hramovi sad su gradska smetlišta. Osiromašeni, poniženi, prisiljeni da svakodnevno gledaju razvaline naslijeđa u kome su nalazili potporu svom dostojanstvu, svjedoci su nastavka razaranja Stoca. Oni, koji su stanovali u višestoljetnim dvorima i baštinili tri tisuće i šest stotina godina gradskog života, svakodnevno su suočeni sa spoznajom da humanitarno sagrađeni krovovi nad glavom, jedini izbor za obeskućene, mijenjaju trajno sliku jednog od najljepših balkanskih gradova.

U gradu koji je 1986. godine imao preko stotinu registriranih pojedinačnih spomenika, a u kome su u toku jednog mjeseca srušeni svi spomenici nastali u razdoblju od 16. do 19. stoljeća, sada su ugroženi i preostali fragmenti njegove graditeljske i prirodne vrijednosti.

Oni koji su rušili grad, sad su imućni i moćni. Oni utvrđuju pravila na osnovi kojih su uništili vinograde u podgrađu Daorsona, gdje je smještena nekropola stećaka Radimlja, da bi sagrađili u samoj nekropoli prodajna skladišta i poslovne hangare. Vinogradi su bili dio kulturnoga krajolika, u kome su i Daorsonu i Radimlji osiguravali povezanost s izvornim okruženjem. Tako je najvrednija nekropola stećaka rušenjem stolačke jezgre istrgnuta iz historijskoga i oblikovnog konteksta Stoca, koji je njezinu vrijednost činio uvjerljivijom, u slijedu daljeg razaranja Stoca postala mali fragment poslovne zone poratnih moćnika. Sudbinu poslijeratnog uništavanja dijeli i gornji i najljepši dio doline rijeke Bregave. Rijeci je izmijenjen tok, razvaljeni su dijelovi njezina kanjona kako bi se sagrađila stolačka veletržnica, leglo međunarodnoga kriminala: šverca, preprodaje ukradenih automobila, droge... Na mjestu srušenog hamama iz 17. stoljeća gradi se kafana. Mjesta ostalih srušenih spomenika desakralizirana su i izložena stalnoj prijetnji od gradnje sadržaja kojima će biti razoreno i sjećanje na Stoloc.

Graditeljsko naslijeđe Stoca nije neobnovljivo. Njegovo unutarnje značenje, njegova uloga dokumenta o postojanju i znaka kroz koji se potvrđuje uzajamnost pripadanja grada i svakog pojedinca u njemu, postali su prevladavajući kriterij vrednovanja. Arhitektura, svedena na oblik, u graditeljskom naslijeđu srušenih gradova, samo je vanjski iskaz potrebe za uvezivanjem pokidanog tkanja historije.

Ni jedan od slojeva u tom tkanju nema sam onu vrijednost koju ima u uzajamnom odnosu sa svim ostalim slojevima.

Begovina kod Stoca na Bregavi

Tradiciija sinteze

Ta tradiciija sinteze čini Stolac paradigmatom točkom Bosne i Hercegovine i jednim od važnih mjesta u shvaćanju ukupnog mediteranskog kulturnog miljea

Maja Lovrenović

Nakon nedavnog uništenja afganistanskih statua Bude mogli smo pročitati kako su talibani u tom barbarskom činu digli ruku "i na hrvatske spomenike." Jer, kako pripadaju svjetskoj kulturnoj baštini, ove statue dio su i hrvatskog naslijeđa. Oštrina i širina objekti-va takvog poimanja kulturne baštine čine se ponekad obrnuto proporcionalnim iznosu zemljopisnih jedinica udaljenosti i negdje s lakoćom prelaze raznorazne *barijere* i *predzida* civilizacija i vremena, dok drugdje ostaju u mjestu ukopane i slijepe. Šutnja koja se danas nadvija nad Stocem jednako tako je obrnuto proporcionalna intenzitetu kulturnih događaja, znanstvenih istraživanja i stručnih tekstova koji su, sve do prije desetak godina, bili posvećeni tome gradu. Do tada se za Stolac koristio izraz *Dubrovnik bez mora*, koji je označavao mjesto unikatne historijske i kulturne stratifikacije, a govor o njemu bio je uvijek popraćen književnim zapisima, nezaobilaznim stihovima Maka Dizdara i osobito citatima natpisa sa stećaka. Neke od tih natpisa – tragično aktualnih – ni nakon deset godina razaranja nitko ne shvaća onako ozbiljno kako se inače sa strahopoštovanjem šapće o prokletstvima i upozorenjima iz egipatskih piramida, dalekih kao i Afganistan. *Klet i proklet tko će kreti u me!*

Sveti ambijenti i ...

Među povjesničarima, arhitektima, urbanistima, arheolozima, književnicima ili

Rad Halila Tikeša, "Dobrodošli u hrvatski Stolac"

jednostavno putnicima, koji su na svojim različitim putanjama baš u Stocu prepoznali svoj dom u kući ukupnog čovjekova postojanja, jest i Juraj Neidhardt. Rodom iz Zagreba, bečki Behrensov student arhitekture i suradnik u Berlinu, a kasnije i Le Corbusierov u Parizu, sedamdesetih godina u svojim osvrtima na Stolac ovako formulirao kompozicijski rječnik stolačkoga kulturnog naslijeđa: "Gledajući tako na problem zaštite spomenika kulture široko, sveobuhvatno i ljudski, doznajemo da nisu toliko važni historijski stilovi, već ona izvanvremenska komponenta – simbolika, koja je proistekla iz jednog životnog stava, jednog impulsa kroz vjekove, a koja je još i danas aktualna. Ove misli su

usmjerene upravo ka otkrivanju tih kulturno-historijskih pojava, međusobno povezanih, a ne kako smo do sada naviknuti da sva zbivanja u prošlosti gledamo samo parcijalno." Za Neidhardta Stolac je "riznica motiva, jedinstven arhitektonski rječnik, gdje moć izražavanja zadivljuje svojom simbolikom i jednostavnošću", s naglaskom da je tu riječ o "nekoj vrsti oblikovne sinteze, sagrađene na temelju smjena kultura kroz vjekove." Upravo ta tradiciija sinteze, na stolačkom području eksplicitnija negoli drugdje u Bosni i Hercegovini, pa i na čitavom Balkanu – bilo da se zrcali već u samom prostornom međudnosu urbanih cjelina različitih epoha (Ošanići, Stolac, Vrstnik) bilo, recimo, kroz židovske nadgrobne spomenike s hebrejskim natpisima na Krajšini kod Stoca koji prate formu stećaka, Ali-pašinu (Podgradsku) džamiju koja strukturom priziva dubrovačku Divonu ili Knežev dvor, specifičnu sahat-kulu, itd. – čini Stolac paradigmatom točkom Bosne i Hercegovine i jednim od važnih mjesta u shvaćanju ukupnog mediteranskog kulturnog miljea, o kojima Neidhardt govori kao o *svetim ambijentima*. Svako shvaćanje različitosti kao *a priori* suprotnosti i suprotstavljenosti užasava se takvih mjesta koja se svojim ukupnim kontekstom odupiru svakom pokušaju jednoznačnoga definiranja i u kojima povući granicu bilo koje vrste znači počiniti nasilje. Kad se takvo shvaćanje nametne kao standard i

politički program, mjesto kao što je Stolac mora nestati.

...njihova destrukcija

U istom tekstu Neidhardt ističe potrebu za jednim sveobuhvatnim programom tretiranja stolačke regije kao povijesne cjeline u sklopu magistrale kulturnog turizma, "pa makar realizacija ovih misli čekala i do trideset godina." Točno trideset godina kasnije problem je riješen nešto drugačije nego što je on zamislio, ali jednako sveobuhvatnim programom – destrukcije. Paralelno s fizičkim razaranjima, tehnologija brisanja povijesnih konteksta i razumijevanja razvila je i nešto sofisticiranije metode u okrilju političkih plastičnih operacija. U potrebi da se svemu, pa tako i spomeni-

U potrebi da se svemu, pa tako i spomenicima kulture, odredi oblik i broj etničkih krvnih zrnaca te, shodno tomu, oni nanovo istumače, nema mjesta sintezi: za svako jednoulmje tu je riječ zapravo, o nekakvim mješavinama, retardacijama, genetičkim bastardima Istoka i Zapada, dok se čiste forme nalaze drugdje

cima kulture, odredi oblik i broj etničkih *krvnih zrnaca* te, shodno tomu, oni nanovo istumače, nema mjesta sintezi: za svako jednoulmje tu je riječ, zapravo, o nekakvim mješavinama, retardacijama, *genetičkim bastardima* Istoka i Zapada, dok se *čiste forme* nalaze drugdje. Krajnji zaključak takve mentalne drenaže jest da se protiv tih anomalija treba cijepiti, a ako to ne upali, onda ih valja pocijepati.

U međuvremenu, i u šutnji, od objekti-va do objekti-va, kao da, paralelno s Malrauxovim *imaginarnim muzejom*, za neke kulturne baštine postoji i *imaginarni logor*. ☒

**STOLAC-
PARADIGME BIH**

Njemačke vizure

Autore na izložbi Fotoumjetnost ujediniuje ideja o pravljenu slike, o fotografiji kao slici sa svim njezinim formalno-estetskim i sadržajnim kvalitetama

Fotoumjetnost, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 15. ožujka – 8. travnja 2001.

Leila Topić

Izložba pod nazivom *Fotoumjetnost* u Muzeju suvremene umjetnosti prikazuje radove njemačkih umjetnika i umjetnica koji koriste fotografiju ili kao središnji medij svog umjetničkoga djelovanja ili ravnopravno s drugim oblicima umjetničkoga izražavanja. Izložba je organizirana u suradnji s Goethe Institutom i Institutom za odnose s inozemstvom iz Stuttgarta. Kustos izložbe Wulf Herzogenrath objašnjava kako ne postoji zajednički nazivnik koji bi objedinio izložene radove umjetnika Dietera Appelta, Anne i Bernharda Blumea, Thomasa Florshuetza,

Jürgena Klaukea, Astrid Klein, Sigmar Polkea, Klaus Rinkea i Katharine Sieverding. Neki od tih autora inače rade perfor-

Katharina Sieverding, *Maton, 1969.*

manse, dok drugi na složen način obrađuju slike u fotografskom procesu. Pojedini pak razmišljaju u slobodnim nizovima slika ili u strogim suodnosima fotografija. Ono što ih ujedinjuje je ideja o *pravljenu slike*, o fotografiji kao *slici* sa svim njezinim formalno-estetskim i sadržajnim kvalitetama, objašnjava Herzogenrath.

Tajni život stvari

U radovima Dietera Appelta primjetno je oduševljenje japan-

skom filozofijom i načinom života; motive svojih fotografija autor odabire nakon dulje usredotočenosti. Tema pojedinih radova Anne i Bernharda Blumea tajni je život stvari. Na njihovim se fotografijama stvari kreću kroz prostor i vrijeme, potiskujući čovjeka i mijenjajući njegovo ponašanje. Takav je rad pod nazivom *Magični determinizam* iz 1976., u kojem je ironizirana upotreba navodne dokumentarne fotografije nepoznatih letećih objekata. Tomas Florschuetz fotografira fragmente lica, tijela i udova, kako bi ih nakon toga uvećao i ponovno sastavio. Tako nastaje *začudni* učinak koji opet priziva *vječiti dijalog* između duha i tijela. Cibachrome fotografije tjelesnih otvora u boji i velikom formatu ukazuju na neku skrivenu opasnost, na nečije nasilno prodiranje izvana.

Na početku svoga djelovanja krajem sedamdesetih Astrid Klein je reproducirala fotografije iz masovnih medija, birajući teme koje uznemiruju. Istim pojavama bavi se i u osamdesetim, kada svojim fotografijama priziva zastrašujuću atmosferu velegrada, urbanih spavaonica, nasilja, neovlaštenog prisluškivanja i posvemašnje društvene kontrole. Sigmar Polke se pak od početka svojeg rada, osim fotografijom, bavi slikarstvom, skulpturom, crtežom i filmom, tako da koristi prednosti jednog medija i povezuje ih sa svojim poznavanjem drugoga. Sredi-

nom šezdesetih Polke iznalazi novu grafičku formu pod nazivom *kapitalistički realizam*, koja je sastavljena dadaističkim tehnikama, počevši od nadrealističkih (prividenja pod djelovanjem narkotika) i pop tema koje su kasnije razvijali mladi njemački fotografi. Fotografski rad koji je prikazan na ovoj izložbi povezan je s umjetnikovom velikom skulpturom *Kuća krumpira*, čijom dekonstrukcijom nastaju novi radovi. U radu *Ormari* iz različitih je perspektiva fotografirana *slučajna* skulptura nastala od daščica i drugih neumjetničkih elemenata koji izgledaju poput letjelice izvanzemaljaca koja je upravo sletjela na ormar.

Njemačka će biti...

Sredozemno more rad je iz 1962. koji prikazuje površinu mora blizu Mallorce i uvod je u tematski svijet Klaus Rinkea. Naime, voda je jedna od dvije glavne teme njegovih fotografija. Druga Rinkeova tema je čovjek, kojega umjetnik tematizira kroz posebne akcije koje su *skulpturalnog* karaktera, što znači da njegovi radovi nisu tek dokumentacija neke akcije već su zamišljeni samostalno, tj. mnoge su akcije izvedene upravo zbog Rinkeova fotografskog rada. Polazište rada Jürgena Klaukea naročita je vrsta performansa koji se odvija u neodređenom i tamnom prostoru. Njegove fotografije su inscenirane, nalikuju na scenu pozor-

nice teatra, ali bez publike, dok je jedini akter sam umjetnik. Teme koje Klauke problematizira su međuljudski odnosi, žudnja za bliskošću, spolnost.

Njemačka će biti njemačkija rad je Katharine Sieverding u kojem umjetnica fotografira vlastito izmučeno lice, djelomično prekriveno nekom vrstom koprene, okruženo prijeteci uperenim noževima. Umjetnica je izradila fotografiju velikog, *billboard* formata te je ispisanu porukom iz naslova rada izložila kao reklamni plakat. Koristeći strategiju inverzije značenja, ovaj rad upućuje na potrošenost čovječnosti i snošljivosti u društvu. Zbog pogrešnog čitanja, ovo je djelo izazvalo nesporazume, skandale, ali i zabranu izlaganja. Valja istaknuti da se zagrebačka javnost pokazala dovoljno tolerantnom (ili ravnodušnom?) još u lipnju 1993. godine u akciji plakatiranja zagrebačkih ulica, kada ovaj rad nije izazvao veći publicitet.

Cilj izložbe *Fotoumjetnost*, čiji je koordinator Tihomir Milovac, nije pregled suvremene njemačke fotografije, već pružanje uvida u fotografski rad nekolicine umjetnika i umjetnica koji pridonose oblikovanju cjelovite slike o umjetničkoj fotografiji u Njemačkoj. ■

Slika za vožnju rikšom

Radovi u tijeku zanimljiv je, pažljivo osmišljen i dugo pripreman, projekt autora koji, poput umjetničkog antropologa, promišlja o privatnom i javnom značenju beznačajnoga...

Radovi u tijeku/Work in progress, izložba Gorana Trbuljaka, Studio Josip Račić, Zagreb, 22. ožujka – 12. travnja 2001.

Silva Kalčić

U laskom u prostor *Studija Račić*, virtualiziran golemim platnom dijagonalnog postava, posjetitelj je nakratko zburjen *transparentnim* sinkroniziranim dijaprojekcijama na lice i naličje platna (*Javne slike/Privatne skulpture*); a *odčitavanje* projekcije zahtijeva *eyeballing*, *vratolomije oka*. Goran Trbuljak udvojenom je projekcijom povezao dva projekta za koje *sakuplja*, gotovo kolekcionarskom strašću, fotografiju od 1989. odnosno 1991. godine. *Javne slike* zapravo su *izmještene* umjetničke slike, izvađene iz uobičajenog prezentacijskog konteksta galerije, dnevne sobe ili ureda, fotografirane na ulicama Zagreba (čijoj identifikaciji će poslužiti Lebarovićev sat i plavi tramvaj). Slika gubi dignitet *work of art* i postaje stvar, artikl, kao paket nošena pod rukom prolaznika redefinirana je u urbani *mebl*. Slično tome umjetnik iz Bosne i Hercegovine Zlatan Filipović u jednom je projektu tretirao galeriju kao paket, poigravši se *otvaranjem* galerije kao *otvaranjem* paketa.

Privatne skulpture su imaginarij odbačenih i rashodovanih predmeta, glomaznog otpada u Trbuljakovu haustoru, prostoru između privatnoga (jer je posjed svih

stanara) i javnoga (jer je riječ o kolektivnom vlasništvu). *Vizualno ravnodušni* stanari ispred ulaznih vrata u svoje stanove odlažu smeće, koje Trbuljak poima kao

Razmjena, 2001.

permanentne instalacije, umjetnost bez intencije umjetnosti *specifičnih objekata* (pojam Donalda Judda), odnosno *socijalnih skulptura* (pojam Josepha Beuysa). Nameće se prizivanje Kurta Schwittersa koji u svojoj hannoverskoj kući gradi Merzbau, dvokatnu assemblage-arhitekturu od smeća, ustanovivši *junk-art*, odnosno umjetničku revaluaciju otpadnih materijala. Urbanim smećem u novije vrijeme bave se Ilja Kabakov (*Čovjek koji nikada ništa nije bacio*, 1986.) i Mark Dion (akcijama ekskavacije smeća u *cityscapeu*).

Trbuljak provodi sinkraziju fotografskih slika *objets trouvés* in situ (*Privatnih skulptura*) i tzv. inverznih *ready mades* (*Javnih slika*) – prema ideji o, primjerice, korištenju Rembrandtove slike kao daske za glačanje. Transformacijom neumjetničkog objekta u umjetnički objekt, i obratno, Trbuljak ispituje uvjete pod kojima jedan predmet dobiva, gubi ili mijenja značenja.

Neodlučni tat

Film reducirane animacije (animirani crteži) *Svaki je dan za sebe, svi zajedno nikad*, naslovljen stihom iz njegove pjesme, donekle je *hommage* umjetniku Vladi

Kristlu, exatovcu i autoru remek-djela moderne animacije u kojima su likovi svedeni na ideograme u apstraktnoj scenografiji. Trbuljakov animirani film je bizarni *loop geg*, reponirana scena u kojoj lopov kroz prozor stana iznosi televizor i štafelajnu sliku (slika-predmet je protežni motiv izložbe), na kojoj se nazire jedno *hard-edge* djelo V. Kristla. "...Stječe se dojam da je lopov neodlučan te nastavlja naizmjenice unositi i iznositi TV i sliku (opisuje kustosica Ana Dević u katalogu izložbe). U prvom planu je, međutim, kavanski interijer sa u sebi *uležanom* scenom čitanja novina uz piće. Fuzijom *genre* prizora i dramatične akcije u pozadini, autor ironizira *sensus communis* obuzdanih (zapadnih) društava, gdje prvo pravilo glasi *gledaj svoja posla*. Umjetnička slika tretirana je kao roba za (crno) tržište, jednako kao TV prijamnik.

Svaki je dan za sebe, svi zajedno nikad, 2000./2001.

Bez naziva je videosnimka razgovora Trbuljaka s gospodom koja je, iako nema muzeološko obrazovanje, više od dva desetljeća radila u zagrebačkom Muzeju suvremene umjetnosti kao voditeljica depoa. Danas povremeno prodaje na tržnici, koja je scenografski (*stage-like*) atributivni kralolik za leđima Trbuljakove sugovornice. Simbolička nečujnost njezine osobne priče u zemlji kvalitativne i kvantitativne krize, čiji građani pate od *sindroma Paje Patka* (nemoćne pobune), naglašena je nijemim ekranom, a da biste čuli ispovijest, morate joj posvetiti dodatnu pažnju i vrijeme, korištenjem slušalica. Kao što je čovjek u povijesti, i povijest je u čovjeku

("Historijski čovjek je ujedno stvaralac i proizvod svoga svijeta", tvrdi Bauman.) Trbuljakova sugovornica duhovito iznosi "paralelnu" nereprezentativnu povijest gigantske institucije čiji je bila zaposlenik. *Muzejski fetiši*, šalice producirane na okrugle obljetnice s imenima umjetnika koji su izlagali u MSU-u, dobile su dostojnog nasljednika u Trbuljakovoj *inverznoj* šalici s imenima kustosa Muzeja 2000., problematizirajući budućnost te ustanove i simbolički dekonstruirajući muzejsko-galerijski umjetnički sustav. Godine 1969. autor se našalio s drugom zagrebačkom muzejskom institucijom, *artworkom*, "S vremena na vrijeme gurnuo sam prst kroz rupu na vratima Moderne galerije bez znanja uprave".

Slikar na tržištu

Videorad *Razmjena* definiran je kao *poluturistička umjetnička akcija*. Umjetnik, naime, preuzima ulogu slikara u javnom urbanom prostoru (što je motiv koji Trbuljak često fotografira), transplantiranog u Indiju, bitno različito kulturno okruženje sa specifičnim lokalnim poimanjem vremena. U narativnom dugom i statičnom kadru vidimo Trbuljaka na vrlo frekventnom raskršću ("Prinuda zemaljske infrastrukture i nadalje je jednako neprimjerena razvoju brzine komunikacije", tvrdi Paul Virilio). On skicira motiv, privlačeći pažnju prolaznika koji najprije s distancijom, a potom bez uzdržavanja jezikom gesta komentiraju umjetnikov rad. Slijedi kratka licitacija u kojoj je umjetnik sliku (robu) razmijenio za vožnju rikšom (uslugu). Socijalnom interakcijom Trbuljak tematizira humanu komunikaciju te ulogu umjetnika u društvu.

Radovi u tijeku zanimljiv je, pažljivo osmišljen i dugo pripreman, a pritom je još *work in progress*, projekt autora koji, poput umjetničkog antropologa, promišlja o privatnom i javnom, značenju beznačajnoga, umjetničkoj propoziciji, poliperspektivizaciji stvarnosti, *ready-madeu* kao konceptualnoj strategiji, *oneobičavanju svakodnevnoga* prema nadrealističkom konceptu *lijepog kao slučajnog susreta* (prema M. Rayu) običnih svakodnevnih predmeta (i ljudi). ■

u prvom licu „

se kaže suva pita s orasima, ljudi suzdržano vele: Sigurno mislite na baklave. Neinformiranost na ovim prostorima još je znatna.

firentinsku renesansnu tišinu". Gillian, kćerka čuvenih boraca protiv apartheida Joea Slova i Ruth Hurst (umorena pismom-

tom gradu ja poznajem parkove – znam gdje su skrovišta za zaljubljene i ljuljačke za djecu. To je bio moj grad, skroz naskroz i

haškim istražiteljima i o atentatu na nekog Sliška iz neke mafijaške grupe koja se bavi organiziranim kriminalom i koja je navodno bila u sprezi s prethodnom vlasti. To me ne zanima. Tim i sličnim informacijama bombardira se stanovništvo koje čupa kosu od očaja jer svakom sekundom sve je siromašnije i gladnije. Netko misli da građani zaborave na svoj egzistencijalni jad kad slušaju te priče koje im ulaze u sobu. Te priče su kao sport. Kao karneval u Rijeci, koji je jako šaren i bučan i koji traje mnogo dana a nije ni jeftin. Ljudima se tada čini da će sve biti okej. Kina su prazna jer karte su skupe. Ispod mog prozora stoje tri kontejnera. Pred njima je uvijek gužva.

Traženje izgubljenog grada

O autobusima, Rijeci, Beogradu, piscima živim i mrtvim te jednom iščezlom predmetu

Daša Drndić

Subota, 24. ožujka

Na autobusu piše *Fils*. Autobus u Rijeku stiže iz Pule. Preko Karlovca i Zagreba taj autobus zvani *Fils* putnike vozi do "ničije zemlje" kod graničnog prijelaza Bajakovo. Tu dolazi drugi neki bus koji se drukčije zove i za deset nje-mačkih maraka prebacuje putnike do Beograda. Oni koji se vraćaju imaju popust. Prebacivanje ljudi iz jedne zemlje u drugu uhodano je. Teče glatko i legalno, premda ne naročito transparentno. Ima deset minuta do polaska a putnika niotkuda. Pokraj mene protrčava djevojka. Za sobom ostavlja nervoznost koja glasi: "Boli me uvo". Pomislim, ta djevojka ili nekoga prati ili sama putuje. U Rijeci ne čuje se često da netko kaže "boli me uvo". Pogotovo ne javno. Kad se kaže "boli me uho" to više nije to, zato se i ne kaže. Ovdje većinu boli nešto drugo.

Pet minuta do polaska. Još sam sama pred busom. Tri minuta kasnije pred vratima autobusa nastaje gužva. Znači, autobus *Fils*, iako već dvije godine prometuje na relaciji Pula – Beograd – Pula ima legitimacijsku funkciju. U njega se ulazi krišom kao i u pravoslavnu crkvu u središtu Rijeke pred kojom također gotovo nikada nema ljudi. To mi se ne dopada.

Ovo je moj prvi odlazak u Srbiju nakon što sam 1992. trideset godina svog beogradskog života uredno složila u kartonske kutije i u drvene i metalne sanduke pa sve to zaplombirano plus svoje dijete natovarila u mali rasklimani kamion, svijetloplav. To putovanje trajalo je četrdeset osam sati, jer bilo je zaobilazno, preko Mađarske i Austrije, jer bio je rat.

Za devet godina, što se putovanja tiče, napravljen je pomak. Više se ne putuje zaobilazno i kraće traje.

Nisam ni uzbuđena ni uznemirena. U Beograd idem na poziv Britanskog savjeta koji organizira okrugli stol o temi: *Javna i osobna odgovornost pisca*. Ostajem dva dana. I možda još jedan za dušu. Za nekoliko brzih i intenzivnih susreta, za nekoliko zagrljaja. Dolaze pisci iz Velike Britanije, iz Mađarske, iz Rumunjske, iz Bosne i Hercegovine. Neke poznajem od ranije, neke ne. Ne razmišljam o okruglom stolu. Razmišljam o tome kako ću pojesti devrek, oranicu i suvu pitu s orasima jer toga u Rijeci nema i jer sam se toga uželjela. Kad se u Rijeci kaže devrek, ljudi su zbunjeni, a kad

Odsjedamo u hotelu *Palace*. Nekada su u hotelu *Palace* odsjedali sportaši i udbaši. Udbaša više nema. U hotelu sve funkcioniše i to me veseli. Na trećem katu ugledala sam malu nesmotrenost. Tako želim vjerovati, da je to mala nesmotrenost, mala zaboravnost. U foajeu trećeg kata vise dva uokvirena turistička plakata na kojima piše Jugoslavija. Na plakatima su panorame Rovinja i Dubrovnika. Dok sam čekala lift, skinula sam plakat i položila ih na pod uza zid. Male stvari znaju prerasti u velike. Godine 1989. *Praktična žena* objavila je mustru za sitan vez. Mustra je prikazivala sveobuhvatnost Velike Srbije. I to je bila "mala stvar".

Preko puta *Palacea* živjela je Biljana. Zajedno smo maturirale. Svaki ugao Beograda za mene ima priču. Beograd poznajem kao svoj džep. To je možda jedini grad koji poznajem kao svoj džep, premda više nisam sigurna da mu poznajem dušu.

Vode nas na večeru u restoran iza ugla koji se zove *Sova*. *Sova* je nova. Mlađa je od mojih devet odmetničkih godina. Do *Sove* je Institut za kriminalistiku. Tu je radila moja prijateljica Vesna Korać. Zajedno smo šetale parkovima dok su nam kćerke bile na satovima engleskog. Vesna je umrla. U Beogradu ima još bliskih ljudi kojih više nema. Ima i ljudi koji su izdržali i preživjeli. Ima i onih za koje bi bilo bolje da nisu.

Po gradu se okupljaju grupice koje obilježavaju dvogodišnjicu NATO-ova bombardiranja. Na jednom lokalitetu patrijarh Pavle sa svojim sljedbenicima, na drugom – SPS-ovci sa svojim. Koliko je vremena potrebno da se na ovim prostorima porazi prestanu slaviti kao pobjede? Od Kosovske bitke do NATO-ova bombardiranja – mali povijesni skok.

Pitaju me, znam li da je to taj dan. Ne znam. Ne pamtim taj datum. Kroz glavu mi protrčavaju neki drugi datumi, recimo 6. travnja 1992. kad je počelo ubijanje Sarajeva.

Sarah Dunant i Gillian Slova iz Velike Britanije zapanjene su "našim" pamćenjem datuma. Za večerom bezbroj puta naveden je 3. siječnja i 5. oktobar 2000. kao prekretnice u povijesti Hrvatske i Srbije. Njihovi životi svjetlosnim godinama udaljeni su od naših. Sarah piše knjigu o Firenzi iz petnaestog stoljeća. Za tu prigodu iznajmila je "mali stan" u središtu grada "kako bi bolje osjetila atmosferu, prizvala

bombom), redovito odlazi u Južnu Afriku kako bi istraživala dokumente i razgovarala s preživjelim žrtvama. Nama izgleda ostaje mašta, spisateljska mašta i nerv.

Nedjelja, 25. ožujka

Pitaju me (neki) znam li da je jučer bila dvogodišnjica NATO-ova bombardiranja. Pitam se mogu li me ti neki pitati nešto drugo.

Vadim pismo prijatelja iz Sarajeva. Razmijenili smo pisma prije našeg odlaska u Beograd. Razmijenili smo nedoumice. U tom pismu moj prijatelj kaže:

"Bio sam prije desetak dana u Zagrebu, na nekom skupu u organizaciji OSCE-a. Dovukli su novinare iz cijele bivše Juge – sistem pomirenja, da ti se smuči. Kaže I. M.: 'Kad su padale bombe po Beogradu, ja sam plakao.' Kaže H. S.: 'Hvala I., mi smo znali da nas Zagreb razume.' (A još je H. jedan od najboljih, dolazio je u Bosnu 1995.) Pa je to bilo takvo lizanje srpskih i hrvatskih novinara da smo se mi Bosanci pitali što mi tu tražimo. Nekakav novinar *Vremena* onda je izjavio kako je u Beogradu objavljena knjiga 'Rat je počeo na Maksimiru'. Onda je M. H. pukao film, pa reče: 'Nije tačno, rat je počeo rubrikom *Odjeci i reagiranja*. A što se tiče bombardiranja i granatiranja, ne znam tko je tukao po Beogradu i Zagrebu, ali znam tko mi je spalio *Oslobodenje*.' Naravno, H. je izazvao skandal – rekli su mu *ti si netaktičan*. Dodeli su i M. H., bivšeg glodura *Oslobodenja*, novinara s četrdeset godina staža, sa znanjem nekoliko jezika, s izgledom i držanjem engleskog džentlmena. On počne nešto govoriti, ne kaže ni tri rečenice, a prekine ga onaj balavac iz Evropske komisije: 'Sve je to jako zanimljivo, ali da čujemo što o tome vele kolege iz Beograda i Zagreba.'"

To malo pismo mog prijatelja iz Sarajeva dokaz je više kako odlazak u Beograd može izazvati *mixed feelings*, vrlo. Jer, u proteklih devet godina ja tamo nisam tiskala svoje knjige, tamo nisam davala intervju, (dok istovremeno u Hrvatskoj "nisam postojala"), a taj Beograd za mene mnogo je više nego onima koji su odlazili, tiskali, govorili, jeli i pili. U tom Beogradu ja poznajem stanove iznutra, znam koje slike mnogim ljudima vise na zidovima, koje knjige im stoje na policama. Znam iz kakvih tanjura jedu, čak i na kakvim plaktama spavaju. Poznajem tete u vrtićima, razrednice u osnovnim školama, profesore u gimnazijama i na sveučilištu; pedijatre i kirurge, ambulante ove i ambulante one. Znam gdje su sve tržnice (prodavačice i prodavači sad su vjerojatno neki drugi ljudi), imam telefone (kućne) vodoinstalatera, tapetara, ličilaca i automehaničara, slikara i kipara. Imam grobove bliskih. U

devet godina on je u meni umirao. A drugi grad nisam stekla i ne znam hoću li i ne znam želim li.

Okrugli stol otvoren je za javnost. U publici vidim poznata lica. Neka poznata lica i ja jedni drugima padamo u zagrljaj. Neka poznata lica zaobilazim u luku. Jedno od tih lica koje pokušavam zaobići želi mi nešto reći i uporno me oslovljava s "Mila". Moja hrabrost završava na tome da mu (licu) konačno saopćavam svoje ime. To je kraj komunikacije. Lice mi je ipak utrapilo svoju posljednju knjigu koju u dogledno vrijeme neću pročitati. Nisam raspoložena za politički diskurs, ne slušaju mi se patetična pravdanja političkih i moralnih konvertita, gnjida. Odlučila sam u Beogradu baratati pozitivnim emocijama.

Sa Zoranom Mutićem trčim u Media centar gdje imam dogovor s Filipom Davidom. Nosim dvadesetak primjeraka novog *Zareza*, Filip će ih podijeliti zainteresiranim. Usput srećem Ranka Bugarskog koji dolazi s promocije svoje posljednje knjige *Lica jezika* objavljene u izdanju biblioteke XX vek. Kad sam bila na prvoj godini fakulteta, Ranko je radio u biblioteci Odsjeka za anglistiku. Bilo je to vrlo davno. U Zagrebu, u Ilici, Milan Šarac, vlasnik izdavačke kuće *Konzor* otvorio je knjižaru u kojoj se mogu kupiti knjige nekih poznatijih beogradskih izdavača, tako i one iz edicije XX vek. U Media centru srećem i Ivana Čolovića. Posljednji broj *Ferala* donosi odličan razgovor s njim.

Eto, tu smo proveli skoro osam godina, kaže Filip David. *U totalnoj izolaciji. Život je teško mimo nas*, još kaže. To nije istina. Da nije bilo tih ljudi, ja sigurno ne bih došla u Beograd. Tu je i Zoran Jeličić. Dogovarao se za ručak sutradan. Tu je Gordana Suša. Dora, moja draga i "do koske" časna Isidora Sekulić nalazi se u bolnici, pred operacijom kuka. Stakla u restoranu Media centra prljava su. Dan je gotovo ljetni, sunčan i čini mi se nepravедnim što su ta stakla mutna. Ta stakla trebalo bi pod hitno oprati. Da ovim ljudima ovdje sine, tako mislim.

Ponedjeljak, 26. ožujka

Vidjela sam mjenjačnicu koja se zove *Pirana*.

Ušla sam u *Jugoexport* i pitala imate li balonere? Imamo samo burberryje, rekla je prodavačica koja nije imala zube.

Na beogradskom autobusnom kolodvoru prilazi mi Romkinja i za pet maraka nudi tarot karte. Kupujem. Možda u njima nađem bolje sutra, premda su protekla dva dana bila neusporedivo svjetlija od onog 14. juna 1992. kad sam iz Beograda odlazila i ljuta i zgađena, misleći da u njega više nikada neću doći.

Utorak, 27. ožujka

U Hrvatskoj – vijesti o svjedoenju generala Stipetića pred

Srijeda, 28. ožujka

Zarez uređuje novi broj *Reči*. Broj je složen i iz Zagreba poslan u Beograd.

U Rijeci ne srećem nikoga. Studentima anglistike pričam o Beckettu jer Beckett je na redu sad kad smo "apsolvirali" Orwella i Huxleya. Oni kažu, pričajte nam kako je bilo u Beogradu. Ja im pričam.

Studenti psihologije kojima predajem engleski jezik pripremili su referate o manično-depresivnim psihozama. Pitam se, mogu li manično-depresivne psihoze prerasti u epidemije, postati kolektivna bolest.

Šetaliste u Rijeci zove se Korzo. Na tom Korzu lica mi se stapaju. Na tom Korzu ulični svirači pjevaju za sitniš i neumorno razvlače stare harmonike. Kao i u Knez Mihajlovoj, s tim što na Korzu nema napuštenih pasa koji nešto ili nekoga čekaju. Osim toga, Korzo je kratak, ili se meni tako čini.

Moja kolekcija knjiga o egzilu, o apatridstvu, o ne pripadanju ili o polovičnom pripadanju sada je jedna sasvim pristojna kolekcija. U svoj životni prostor više ne unosim saksije koje se na hrvatskom zovu lonci za cvijeće. Moj manevarski prostor širi se unatoč činjenici da sam se dala zakucati u život malog grada.

Četvrtak, 29. ožujka

Pišem prikaz Grassove knjige *Moje stoljeće*. To je jedna dosadna knjiga. S malo mašte, s malo duha. Jedna polumrtva knjiga. A dvadeseto stoljeće bilo je sve samo ne to – dosadno i polumrtvo. Dvadeseto stoljeće – naš usud i naše prokletstvo, možda i zaslužuje da ga se pokopa kako to bešćutno čini nobelovac Grass.

Petak, 30. ožujka

Pišem malu kolumnu o pljuvaonicama. Mladi se danas ne sjećaju tog bijelog metalnog predmeta, tog tronošca s pedalom na dnu i posudom na vrhu koji se nalazio po kutovima željezničkih i ambulantnih čekao-nica i decentno skrivao svaki i svačiji ispljuvak. Pljuvaonice su se obično nalazile kod vrata. U njih se pljuvalo prije izlaska na ulicu ili prije putovanja u drugo mjesto. Okolina je kako-tako bila zaštićena od zagađivanja. I to je nostalgija. To, što pljuvaonica više nema. ☐

kazalište

PETI POZIV

Heraklit, Boal, Hampshire: pravda kao konflikt

Najavljujući svibanjsku *Radionicu kulturalne konfrontacije*, koristim priliku čitateljima predstaviti knjigu Stuarta Hampshirea *Justice is Conflict* (Princeton: Princeton University Press), 2000.

Nataša Govedić

Premda su nas i Platon i Aristotel i Krist i (malopreskačem) Kant i Marx nastojali uvjeriti kako je harmonično društvo s harmoničnim zakonima samo pitanje *dovoljno dugotrajnog* čekanja ili dovoljno intenzivnog ideologijskog angažmana ili dovoljno posvećenog žrtvovanja neistomišljenika, Heraklit je mislio kako slobodno možemo čekati i sljedećih dvadeset pet stoljeća, slobodno možemo izrezati na komadiće ili zapaliti na kakvoj lomači svakog tko se s nama ne slaže, ali nstantanka disenzusa, sukoba, dijaloga, dioba i ratova ipak biti neće. To ne znači da između dijaloga i rata nema nikakve razlike: u prvom slučaju, sukob prolazi kroz argumentativnu proceduru (tipičnu za sve demokracije) i može se razriješiti; u drugom slučaju riječ je o prestanku iznošenja bilo kakvih argumenata te nerješivom konfliktu koji prelazi u nasilje. Ali obje komunikacijske situacije temelje se, vrlo jasno, na neuništivoj karakteristici ljudskog mišljenja: sukobu.

Važnost neslaganja

Sada dolazimo do Stuarta Hampshirea, socijalnoliberalnog filozofa, koji u smirenom *no nonsense* stilu ponavlja Heraklitov argument: harmonija je koncept čija je mogućnost ostvarenja, bilo na društvenom ili individualnom planu, matematički rečeno jednaka *nuli*. Vrlo se često, naime, ne slažemo ni sa samima sobom: taj proces neslaganja još se zove odlučivanje, sumnjanje, vaganje dokaza, utvrđivanje prioriteta, mijenjanje mišljenja, upa-

danje u vrelu kontradikcija itd. Konflikt stoga možemo smatrati takozvanim *transcendentalnim argumentom*. Njegova je jezgra *neslaganje*, koje, od Heraklita nadalje,

traje kao znatno pošteniji način političkog ili moralnog ponašanja nego što je to uspostava monologa, monoteizma, jednogumlja, konsenzusa. Zato što konflikt podrazumijeva da će se jasno čuti glas barem DVIJE različite strane: *audi alteram partem*. Kazalištarci vrlo dobro znaju da isti epistemološki model predstavlja i pozornica: drama je također dijaloško uprizorenje dviju ili više suprotstavljenih strana. Kazalište je jedan od najstarijih i najizdržljivijih političkih parlamenata.

Govoriti da bismo se razlikovali

U *Radionici kulturalne konfrontacije* sudionicima se pruža mogućnost aktivnog odgovaranja na političku stvarnost: nismo zadovoljni zakonima? Predložimo nove. Ne mislimo da je "profesionalni ubojica" isto što i "profesionalni djelatnik"? Uprizorimo scenu u kojoj građani imaju prilike mafiju javno izvrnuti ruglu. Gadi nam se sadržaj HRT-ovih kontinuirano demokratski nepismenih dnevnika ili nestručno organiziranih redakcija? Pokrenimo kazališnu debatu u kojoj svatko može svježim argumentima smijeniti Hloverku Novak-Srzić, Marijana Bušića ili čak udobno neučinkovitog Mirka Galića. Ne vjerujemo da se političari dovoljno obaziru na zahtjeve naroda? Postoji pozornica na kojoj će nas morati saslušati i puno prije novih izbora. Boalovo kazalište samo je dozvola da javno iskažemo svoje mišljenje i da prihvatimo model konfrontacije s dnevnim ili dugogodišnjim *nepravdama*. Ako su nas različite ideologije uporno učile poslušnosti, to ne znači da je poslušnost "dobra". To samo znači da se najlakše upravlja ljudima koji se osjećaju bespomoćnima. Konfrontacija čak i psihološki pojedincu vraća snagu jer je riječ o demokratskoj strategiji sučeljavanja najmanje dvaju različitih stajališta. Ako ništa drugo, konfrontacijsko kazalište pretvara nas u *protagoniste*, a ne pasivne promatrače. Vjerujem da odatle počinje demokratski *fair play*. ▣

INFO

nastojali dati svoje viđenje "teme". Posljednja izložba pod naslovom *Igre / Impre-*

rijalu izložbe kaže da je riječ o "skicama – stilskim igrama na temu, a ne o zna-

Interpretacije Riječke luke

Projekt Muzeja grada Rijeke pod naslovom *Riječka luka: povijest, izgradnja, promet* uključio je – osim "središnje" povijesne izložbe koja je naglasila građevinske, prometne, gospodarske aspekte luke – i četiri autorske izložbe kojima su dizajneri i fotografi

sije autora Klaudija Cetine bila je otvorena za posjetitelje Muzeja od 21. prosinca 2000. do 31. ožujka 2001. Ponudila je nekoliko motivskih "blokova" nazvanih *Razglednice, Anđeli, Detalji, Natpisi, Teksture, Dizalice, Silosi, Ličnosti* za koje se u popratnom mate-

čajnom eksponatu za galerijski postav". Cetinine slike/foto-grafije/"kompjutorske varijacije" postavljene su na izložbi čiju je scenografiju i postav osmislio sam autor, kao što je osmislio i izgled publikacija uz izložbu: kataloga, razglednica, posjetnica. ▣

K o r a c i

Danijel Dragojević

STRANAC

Za jednog boravka u Milanu na ulici me saletjela starija žena tražeći milostinju. Spontano, ne misleći, rekao sam joj: Gospodo, ja sam stranac. Nikada me, kao nakon tih riječi, nije obuhvatio osjećaj nemoći, odsutnosti, slučajnosti – osjećaj da sam uistinu stranac. Ona u tom času nije bila moj siromah, dakle ni siromah uopće. Tu, oko mene, ništa nije bilo moje. Trebala mi je jedna velika mjenjačnica (Cambio valute), ne samo za novac nego za sve. I za jezik naravno. Pogrešno se govori da je za duševna čovjeka siromaštvo esperanto. I za staricu i za siromaštvo mi je bio potreban prijevod. Granice moga jezika su granice moga svijeta, govorilo se tada. Na stranom jeziku ne znamo pozadinu lascivnih riječi, sa siromaštvom je slično. I jedno i drugo, čini se, samo u našem jeziku izazivlje nelagodu i stid. Gdjegod stranci daju milostinju ne daju ništa do (strani) novac, bezočnost i pomanjkanje bilo kakvog odnosa. I kada se nekoliko koraka poslije susreta javio onaj poznati glas i počeo mi prigovarati i zamjerati, tražiti da se vratim, nisam ga mogao ni htio slušati niti uzeti ozbiljno. On je mislio i govorio da za moju situaciju postoje dvije mogućnosti: dati i ne dati, ne biti stranac i biti stranac. Trebao sam po njemu prihvatiti prvu ma kako se ona zvala – dobročinstvo, dobrotu, uzaludnost – onako kako je to učinio Don Quijote. Kod igara treba prihvatiti onu s najviše mogućnosti, najviše radosti, a to su bez dvojbe one najmanje sebične. Otvorena vrata su više od zatvorenih. Tko ne prevodi prisiljen je na sporazumijevanje. Ako imaš daj, ako nemaš daj što imaš, govorio je taj glas. Ja sam se žurio, htio sam pobjeći, ali me on sustizao. Bježao sam od njegove prostodušnosti, jednostavnosti, želje za dobrotom, sve mi je to bilo teško podnositi. Došao sam ovdje, u Milano, biti stranac. Zamotati se u neki debeli i topli kaput. Biti slijep, gluh, mutav, istjeran iz svih gramatika, iz svih strana svijeta – došao sam iskopati rupu kakvu do tada nisam vidio. ▣

VRATILI SMO SE IZ ŠUMA

Vratili smo se iz šuma gdje nismo ni tren otvorili oči. Ušli smo i rekli vodi nas šumo. I onda lijevo, desno, ravno i oblo, ona nas je vodila. Kupili smo i nakupili lijevo, desno, ravno i oblo u tamne usklike. Tako mora da je na srednjoj zvijezdi, tako mora da je u obilnoj kiši, tako mora da je uvijek i svuda. Tko je ušao u šumu češlja ga gornja strana, ima ravnomjerni ritam, pouzdane mjere, slaže mirne i nemirne riječi na jedno, dva ili više mjesta, hrani ga poremećaj, grize, miluje, zatim napušta. Tako prolaze dani. ▣

S DRUGE STRANE

U Maksimiru, u mojoj blizini, tuče djetlić. Kažem mu naprijed, i začudim se. Mislio sam da hodam, gledam i zastajkujem tamo gdje je i on, vani. Ali ako nije tako, ako sam s druge strane, unutra (zašto bi inače tako ustrajno tukao?) onda – Dobro došao, dobro došao, prijatelju.

Posljednjih godina vjeverice su tamnije. Ranije su bile riđe, crvenkaste, šarene, a i brže, poletnije. Nije moguće da takvih više nema? A možda se meni javljaju samo tamne. One druge drugima. I ona koju sam danas vidio bila je gotovo crna, ali živa, radoznala i bogata repa.

Kos. Gledajući ga pišem sebi pismo u zatvor, u bolnicu, u tjeskobu, u vrijeme koje će kad tad doći. Kos, kos, počinjem radosno. On, vjerojatno preplašen onim što bi mogao čuti, odlijeće u neku krošnju gdje nema nikakve misli.

S lišćem otišlo je i nesigurno ime. Jasen i jesen nestali su. Jasen u jesen, jesen u sivu daljinu.

U galerijama, salonima, različitim prostorijama, po čitavu gradu, slike su zatvorene. Izložbe otvorene, slike zatvorene. Zatvorene pod staklima, u vitrinama, paspartuima, nategnute na “blindramama”, stegnute negdje drugdje i nekako drugačije. Obješene u položajima nimalo pogodnima za pokazivanje. Koga to dolazimo gledati, zašto? U nekim donjim, gornjim i tko zna kakvim uglovima skriveni i očiti potpisi, šare čudnih insekata.

Dok s prozora kroz grane gleda vlakove koji prolaze nešto mu izmiče. U poslu, razgovoru, hodanju također. Mala daljina od Boga, kamena, vlastite ruke? Nešto važno i jednostavno što je zaboravio. Tamo s druge strane gdje kiša spava na tamnom polju, u svijetloj glavi.

Možda sam Bog, a možda samo nekoliko milijardi tona bilo čega. Ne vidite me, ne znate, prići ću s druge strane.

Godinama, čitavog života, mislio sam upoznat ću minerale, doznati im i naučiti imena, izgled, osobine i mjesta. A sada, izgleda da se to neće dogoditi. Odakle sam ono bio došao, odakle govorim, gdje pogled počinje? Nejasna i daleka podzemna Mezopotamija. Jedino kada ujutro odnekle (tko zna odakle?) doleti crvendač, pomislim evo jednog, izvukao se, promijenio mjesto i stanje, brojeve zamijenio za perje i pjev, uključio i mene u igru, pa ga vidim i pozdravljam.

Kaže Gliha: Ah, te “blindrame”, platno nategnuto preko njihovih oštrih rubova i zaustavljeno čavličima. Radnja i raspored koji me i kada ne sudjelujem u njima, kada platno kupujem pripravljen, onespokojuju i rastužuju. Situacija koja me vraća tamo odakle sam došao. Moram odmah na početku napraviti veliki napor da je se oslobodim i da je zaboravim. Kao da sam vegetarijanac ili istočnjak, bliži mi je bijeli papir položen vodoravno, bez uglova, osobina predmeta i tragova ranijih radnji. Bojom, olovkom, flomasterom, perom ili nečim drugim samo krenem po njemu, pustim se njegovom polju, čistoj površini. Bjelina zna bolje od mene što želim. Ni unutra ni vani, čini mi se da zatvaram oči, kao da nikada ništa nisam htio. ▣

VERMEER VAN DELFT

Kako se izvući iz pogleda? Na prozoru, bilo gdje i bilo kada, i u snu? kako se izvući iz onoga što gledam? Ili možda: kako izvući pogled iz nečega? Iz čega? Pogled, pogleda, pogledu; pogled gleda, ne gleda, bježi; prostor iz prostora bježi, za, protiv itd. – i vidim da sam zalutao, da ne znam o čemu govorim, kamo sam krenuo i zašto mi se je trebalo izgubiti u rečenici, u pogledu, u mračnom džepu nečega, ničega: čemu toliki napor i toliko pitanja? Glupa varka, nikakav lov. A onda se sjetim, da bih se izvukao, zaboravio, obmanuo, Vermeera, a mogao sam i bilo koga, kako stoji na prozoru ili na nekom drugom mjestu i u nepri-lici misli što s pogledom, kako iz njega izaći, kako se izvući iz mraka, iz gledanja koje ne zna što je, gdje je i kamo će, i zalijeće se u brojeve, između njih u muziku, u zeleno, zlatno, smeđe, u svjetlost, sjećanje, bu-đućnost, u pogled na Delft. ▣

AERODROM

Neki moji znanci povremeno odlaze na aerodrom gledati kako avioni polijeću. Nikoga ne dočekuju, nikoga ne ispraćaju, jednostavno odlaze čekati kada će se velike i teške naprave svladavši težinu dignuti i nestati. Drugačije rečeno, dolaze da ono što žarko žele netko ili nešto učini umjesto njih. Napuštaju mala gnijezda u sobi, na ulici, u nesreći, u knjizi, u nečijem srcu; ostavljaju kuće i livade koje ih prate s lijeve i desne strane, prelaze rijeku, uvaljuju se u datum s kojim ne znaju što bi; u njima se jedan grad položen na svoju sjenu teško izvlači iz sebe, i oni iz njega žure prije oluje, prije nego se spusti magla, prije nego što dođe do nekog kvara, nesreće, nepredviđenog događaja, požara; jer, dogodi li se to, bilo što od toga, od očekivanog (visine, uzbuđenja, uzleta i sličnog) neće biti ništa, oni će se polako, teški i neveseli vratiti tamo odakle bijahu bili došli. ▣

NEDJELJA

Feudalna dušo. Ovdje si, i malo dalje. Vidimo te i znamo. Nekada ti zavidimo a nekada ne. Ipak uglavnom da, i sve više. Dva mjesta dobitak su i za vjetar. Tako i ti, ako nešto izgubiš ovdje, žuriš i nađeš tamo. Gledali smo te nedjeljom. Potrebno je mnogo sreće da sja sunce. Visoke su uši za sovin dobar dan. Da si ga slijedila ovdje, ne bi ga našla, zaboravljala bi ga i zaboravila. Daj budi uz nas nepostojeća, uvijek ćeš odlaziti. Papiri lete, krunu misli nose, osvojile bi kulu zatvorenim očima, u snu, i zaplakale, kako je bilo pisano. ▣

SAVA

Sava, bar u dijelu koji vidimo, tako nam je slična. Šutljiva, zatvorena, okreće se u koritu, na obale i ne misli. Kada prođem pored kažem ne gledaj nas, ne slušaj, nismo takvi da s nama usklađuješ vodostaj, brzinu, protočnost, plovnost. S jedne i druge tvoje strane mi smo u sjeni, i gorki. Naša vozila voze na neki tamni pogon. ▣

KORACI G-i P-u, vlasniku digiwalkera

Gubimo korake. Točnije koraci se gube. Gube se sami od sebe, osamosta-ljeni, svojom naravi. Kod četvoronožnih životinja nije tako. One svoje hodanje (jer, zar se o koracima može govoriti?) pletu, vežu kao kod štri-kanja jedan pokret za drugi, jednu nogu s drugom, i tako nastaje hod-bod i tkanje. Možda tapiserija. Realistički slikari i kipari, pogotovo oni koji su radili konje i pse, imali su velikih problema kada ih je trebalo pokazati u pokretu. Ono što su gledali i vidjeli nije izgledalo nimalo realistički, jer je pokretu nedostajalo ono prije i ono kasnije što čini cjelinu, stanovitu ritamsku jedinicu. Tek su fotografija i film pokazali koliko je zaustavljeni snimak neprirodan. Umjetnici kada su uvjerljivo željeli prikazati pokret morali su ga izmisliti. Netko je govorio da je kod Rodinovog čovjeka koji hoda slično, da i tu uvjerljivost pokreta ne odgovara gledanom. Vjerojatno, ali iz sasvim dru-gih razloga. Hod-bod je nešto što koraku ne dopušta da nastane i da se odvoji, dok korak kod dvonožnih životinja i čovjeka ima namjeru da, pos-ve osamostaljen i oslobođen, iščezne i nestane i da se, kao kod ptica, za-mijeni letom. Dakle, uprošćujući, korak je došao da bi se izgubio: to je njegova mogućnost i glavna osobina. Kod čovjeka, otkad se uspravio, gubljenje koraka, njihovo uglazbljivanje, koje ih neprestano stavlja u bli-zinu plesa i ptice, temeljni je događaj njihove priče. Chagall, stoga, nije iz-mišljen. Dobiti i izgubiti, težiti i letjeti, kao u nekoj letjelici iz stare me-hanike, neprestana je igra izmicanja. Tko poleti, i na neki se način izgubi, zapjeva, tako nas upozorava Messiaen. Postoji novovjeko nastojanje, neprirodno i nesuptilno, da se koraci saču-vaju, zbroje, da im se okameni forma i odredi supstancija: da se shvate kao stroj kod kojega se sve može izmjeriti i dovesti u odnose energije i puta. Tako su se, sada već dosta davno, pojavili mjerači koji bilježe takore-ći sve što se uz korak može zamisliti: broj, brzinu, veličinu, daljinu koju prelaze, fizičke i zdravstvene osobine njihova vlasnika, utrošene kalorije i tko zna što sve još. Korak je uhvaćen u brojeve i odnose i čini se da mu nije lako. Nekakav digiwalker, pedometer, contepassi ili hodomjer, kako se ta igračka već zove, neće dopustiti da se i jedan izgubi i zaboravi. Isti-na, mjerači nisu strani prirodi. Možda bi se moglo dogoditi da nas biolozi uskoro izvjestе o mjestu u tijelu na kojem se svi naši koraci slažu u neku vrstu pamćenja, kao i otkucaji srca. Priroda se, dakle, možda mjeri, ali ko-rak ne. On joj izmiče. On se, najsuptilnijim svojim dijelom, bavi sam so-bom. Sanjarija je, a to znači gubljenje i zaborav, let i nestanak, starija i mlađa od fakata, a možda, zbog igre u paradoksu, i u dogovoru s njima. Kaže se da se u Bogu svi naši koraci kupe i da ni jedan nije izgubljen. Teš-ko je povjerovati u tako okrutne i onespokojavajuće riječi. Postoji valjda i bjelji, čistiji i sjajniji plan. Bit će da na tom mjestu, koje je više od mjesta, nestaju svi naši koraci, kao i sve naše misli, djela i riječi, budući da su, ka-ko je i primijetio čarobnjak iz Shakespearea, krhke građe snova. Davno su nas učili da je materija neuništiva. Sa snovima nije tako. To bi moglo biti njihovo, nama teško shvatljivo, čudo. Snovi i duh nestaju, gube se kao da ih nikada nije ni bilo. I koraci, isto tako, u njihovu okrilju. ▣

Nedovršena simfonija Zagrebačke filharmonije

Saga o izboru
Filharmonijinih ravnatelja i
šefa dirigenta povlači se
već mjesecima, a njezini
detalji tek ovih dana
polako izlaze u javnost

Trpimir Matasović

Sjeća li se još tko Anđelka Ramušćaka? Činilo se da ćemo po kratkom postupku prežaljenog bivšeg ravnatelja Zagrebačke filharmonije vrlo lako zaboraviti. No, njegovim odlaskom ipak nisu riješeni svi problemi središnjeg nacionalnog orkestra. Saga o izboru Filharmonijinih ravnatelja i šefa dirigenta povlači se već mjesecima, a njezini detalji tek ovih dana polako izlaze u javnost. Šturu informacije koje se na kapaljku dozi-

raju iz Filharmonije i Gradskog poglavarstva daju tek djelomičnu sliku situacije, koju pak valja dopuniti nikad službeno potvrde-

nim, ali ipak općepoznatim javnim tajnama.

Andante – Allegro

U pretprošlost recentnih događaja pripada već spomenuti Anđelko Ramušćak, koji je dulje obnašao ravnateljsku dužnost a da ga nitko na tu funkciju nije imenovao. U tom je periodu, velikim dijelom i njegovom krivnjom, Filharmoniju napustio šef dirigent Alexander Rahbari, pa je orkestar godinu i pol bio bez umjetničkog vodstva. Nakon promjene gradske vlasti, Filharmonijini su glazbenici pripremili obustavu rada ako se Ramušćak ne smijeni, na što je manje-više promptno reagirala Gradska skupština, postavivši za v.d. ravnatelja dotadašnjeg Filharmonijina klarinetista Radoslava Pilepića.

I sve se činilo divno i krasno,

posebice u svjetlu činjenice da je Filharmonija konačno dobila ravnatelja koji je uživao potporu orkestra. K tome, već je Ra-

mušćak potpisao ugovor s Frankom Shipwayom, dirigentom koji je tijekom godine dana trebao obavljati ulogu *de facto* šefa dirigenta i glazbenog ravnatelja.

Intermezzo – Adagio, ma non troppo

U toj iznenadnoj ali dobrodošloj idili sve je naizgled funkcioniralo savršeno. Raspisan je natječaj za ravnatelja, a Frank Shipway uz silnu je medijsku pompu počeo koncertirati u Zagrebu. Bilo je tu puno velikih riječi, premda su prvi umjetnički dozezi ostavljali prostora za određenu skepsu. Bilo kako bilo, razina glazbovanja Zagrebačke filharmonije počela se ipak polako ali sigurno uzdizati, a posljednja dva Shipwayova nastupa dočekana su uz manje-više unisone kritičarske superlative. Uza sve to, ubrzano se već počeo pripremati program

i za sljedeću koncertnu sezonu, a obostrano radno zadovoljstvo orkestra i Shipwaya rezultiralo je ovih dana i raspisivanjem natječaja za službeni izbor šefa dirigenta, i to prije isprva planiranog termina krajem sezone.

Scherzo

Otvaranjem ovog natječaja javnost se pak zapitala što je s natječajem za izbor ravnatelja, raspisanim u listopadu, a neriješenim do današnjeg dana. Verzija iz Filharmonije glasi ovako: uz prethodnu podršku stručnog osoblja i Umjetničkog vijeća, Upravni odbor predložio je Odboru za izbor i imenovanja Gradske skupštine da se ravnateljem imenuje dosadašnji vršitelj dužnosti Radoslav Pilepić. S tromjesečnim zakašnjenjem iz grada je došla neobrazložena odbijenica, pa je Upravno vijeće uložilo priziv i zatražilo obrazloženje. U cijeloj je priči osobito zanimljivo da je spomenuti Upravni odbor zapravo političko tijelo, imenovano od grada, po stranačkom ključu HSLS-SDP-HNS.

Duško Ljuština, zamjenik pročelnika Gradskog ureda za kulturu, ponudio je pak medijima ovih dana svoje viđenje događaja. Kako tumači, već je u doba imenovanja Pilepića za vršitelja dužnosti sugerirano da se na rav-

nateljsku funkciju postavi "sposobna i kompetentna osoba, neopterećena problemima unutar kuće". Na natječaj se javilo nekoliko takvih osoba, a prema nikad ni od koga službeno potvrđenim informacijama, u samom je startu bilo predviđeno da ta "sposobna i kompetentna osoba" bude Berislav Šipuš, trenutačno dirigent Plesnog studija milanske Scale.

Filharmonijino Upravno vijeće ipak je predložilo Pilepića, što je, prema Ljuštini, odbijeno zbog "određenih sukoba između Pilepića i Shipwaya". O kakvim je točno sukobima riječ, nije poznato, a nije ni bitno. Jer, i Ljuština je potvrdio da sada u Filharmoniji "sve normalno funkcionira". Usprkos tome, najavljuje ponovno raspisivanje natječaja za ravnatelja...

Finale?

U konačnici, sva se gungula i dalje oteže i to bez ikakve potrebe. Jer, treba opet raspisati natječaj, treba proći proceduru, a s obzirom na predstojeće lokalne izbore, kraj se ove priče nazire tek u relativno dalekoj budućnosti. A trenutačna neizvjesnost ne koristiti ama baš nikome – ni Filharmoniji, ni gradu, a ponajmanje zagrebačkom glazbenom životu. **Z**

Ususret 21. Muzičkom Biennalu Zagreb

Umjesto najave

Monografija *Muzički Biennale Zagreb 1961.-2001.*

Dina Puhovski

U glazbenim krugovima poznata je priča kako je skladatelj Milko Kelemen 1959. godine došao tadašnjem gradonačelniku Zagreba Holjevcu s idejom da u Zagrebu organizira veliki međunarodni festival suvremene glazbe. Holjevac je ideju podržao, ali i dodao da na raspolaganje može staviti punu sobu dinara, no nijedan dolar. Iako mu se najprije učinilo da bez deviza neće moći dobiti goste iz inozemstva, Kelemen je odlučio iskoristiti napetosti hladnog rata: otišao je u ministarstvo kulture Sovjetskog Saveza gdje mu je obećano da će se u sklopu konvencije između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza preporučiti gostovanje *Boljšoj teatra* na festivalu. Potom je otišao u Washington, u *State Department*, i dobio njihovu financijsku potporu – nakon što im je rekao da će sudjelovati SSSR. U Bonnu je trebalo reći da će sudjelovati Sovjetski Savez i Sjedinjene Države, a u pariškoj *Action Artistique* pristali su nekoga poslati nakon što su čuli da je već dogovoreno sudjelovanje Zapadne Njemačke...

Pogled unatrag

Tekst *Muzički Biennale, zašto?* u kojem Kelemen, danas počasni predsjednik *MBZ-a*, opisuje ove događaje, prenesen je u netom izašloj monografiji *MBZ 1961.–2001.* Kelemenov zato bio je učiniti Zagreb centrom nove glazbe u Jugoslaviji, unaprijediti ovdashnju glazbenu kulturu, ali i predstaviti svijetu glazbu naših skladatelja. U međuvremenu prilike su se promijenile, svijet je naizgled nepodijeljen, nema jednostavnih i danas anegdotalnih hladnoratovskih pravila, a podjele koje postoje mnogo su zamršenije, dok *glazbi* ima sve više. Prvih četrdeset godina ove međunarodne manifestacije predstavljeno je u monografiji nekolicinom kraćih tekstova te programima svih *bijenala*, kazalom autora i djela te kazalom izvođača na dvadeset dosadašnjih festivala. Važan su dio fotografije iz bijenalskog arhiva, primjerice fotografije Igora Stravinskog, Johna Cagea i Oliviera Messiaena, preko glazbenika etiop-

ske ortodoksne crkve iz Adis Abebe i nekoncertnih događaja u sklopu *Urbofesta*, također dijela festivala, do domaćih ansambala, skladatelja, muzikologa i koncertnih prostora. U monografiji je reproducirano i nekoliko starijih plakata za *MBZ*; šteta što ih nije objavljeno više jer se i vizualni identitet festivala zacijelo zanimljivo mijenjao.

Prilog Nikše Glige, tekst *Između suvremenosti i avangarde*, propituje utjecaj *bijenalske injekcije* na generacije hrvatskih skladatelja jer *MBZ* ih je postavio *pred imperativ suočenja sa suvremenošću po svjetskim krite-*

rijima. Za glazbu domaćih skladatelja od pojave redovitih festivalskih injekcija Gligo rabi termin *nova hrvatska glazba* te opuse hrvatskih skladatelja promatra u svjetlu njihova (ne)opredjeljivanja između *suvremenosti* (kod Glige: estetička kategorija, suvremena glazba odgovara *duhu* svog vremena) i *avangarde* (pri čemu upozorava da u obzir treba uzeti jesu li se obistinile avangardne anticipacije, a ako nije, jesu li zaboravljene ili su (p)ostale utopijama). Također se nastoji ustanoviti što je to u promatranim opusima *novo*, a što *hrvatsko*.

Važnost utjecaja *MBZ-a* na hrvatsku glazbu posljednjih desetljeća u svom je prilogu spomenuo i Ivo Josipović, direktor *MBZ-a*. Jedna od osnovnih nada začetnika festivala bila je omogućiti domaćim skladateljima proboj u *obećani* svijet. Josipović smatra da je *domaće stvaralaštvo to objektiv-*

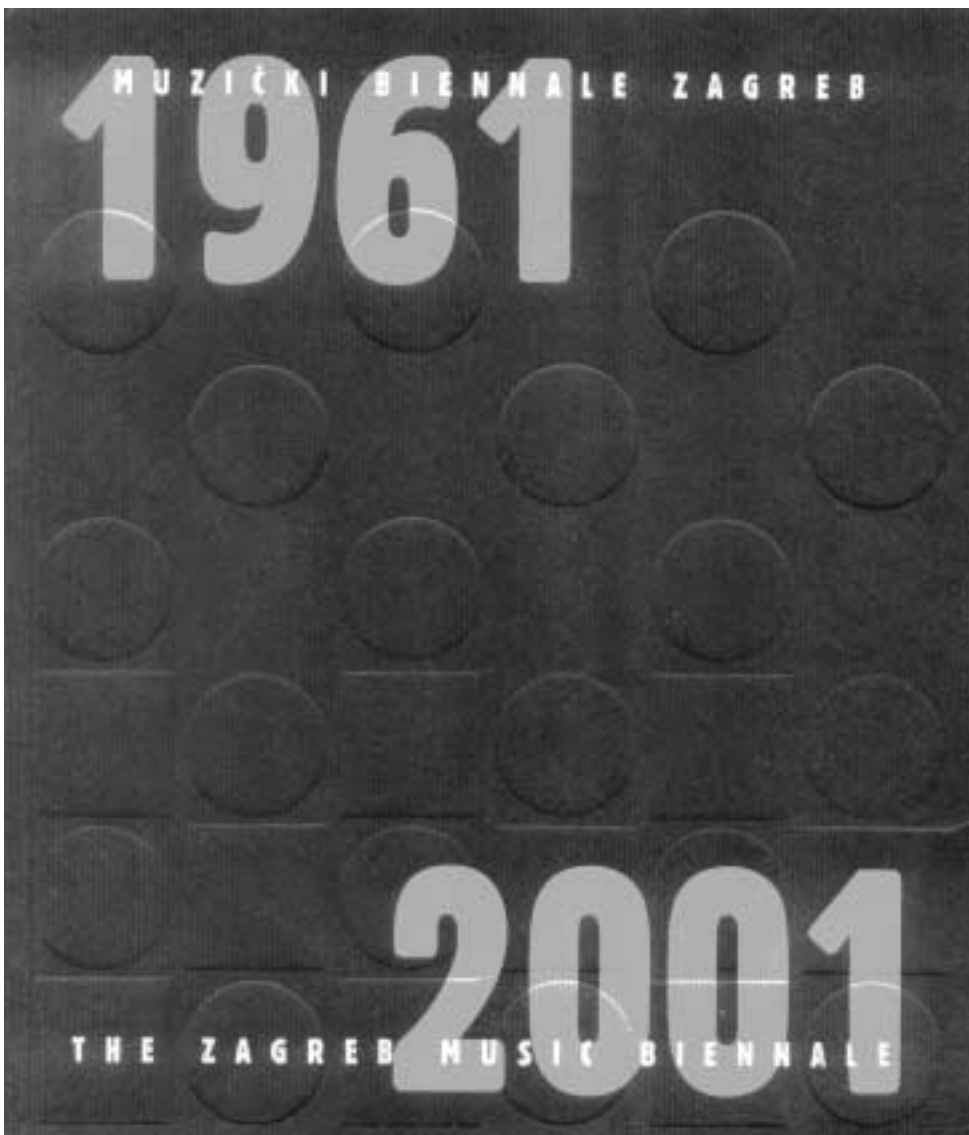
no moglo učiniti i u većoj mjeri nego što su dopuštale objektivne okolnosti, prvenstveno financijske.

Otklon od čudovišta?

Iako je *Biennale*, kako ističe Josipović, oduvijek bio poprištem susreta različitosti, tradicionalista i avangardista, *velikih i malih*, za neke *Epikurov vrt*, izbor duhovnog zadovoljstva i užitka u glazbi, a za druge laboratorij novog zvuka iz kojeg su izlazile kreacije vrijedne divljenja, ali i čudovišta strana prosječnom ljubitelju glazbe, Josipović također upozorava da je krajem stoljeća došlo do institucionalizacije *Bijenala i otklon od ekscesa prema građanskom shvaćanju glazbenog doživljaja*.

Građansko shvaćanje upućuje na "mirniju" percepciju, a u današnjem izobilju vrsta glazbi moglo bi upućivati i na manju važnost, manju uzbudljivost. Jer, u današnjoj klimi teško da je *Biennale* tako važan općekulturni događaj kao u *zlatno doba*, za koje kažu, kao što je slučaj i s većinom kulturnih događaja u nas, da je bilo *jednom prije*. Bilo bi zanimljivo vidjeti što *MBZ* doista danas znači, recimo, nekome iz redakcije *Zareza*, a potom i prosječnom čitatelju, itd... Iz organizacije festivala najavljuju da će se manifestacija ove godine baviti susretom kultura, odnosno *susretom i interakcijom različitih glazbenih izvora unutar jedne kulture – tradicijskog glazbenog nasljeđa i suvremenih strujanja u glazbi* te da će propitivati *koliko je jednoga u drugome: koliko je tradicije u suvremenoj glazbi te koliko je tradicija osuvremenjena i koliko nam je privlačna*.

Ova će se pitanja postavljati tijekom deset dana programa, koji, s barem tri manifestacije po danu, od publike zapravo zahitjeva veliku koncentriranost ili njezinu pametnu prosudbu što da se iz programa odabere. Od kineskih tradicijskih glazbala i udaraljkaške glazbe s Tahitija i iz Zimbabvea, preko triju simfonijskih koncerata, popodnevnih koncerata praižvedbi pod nazivom *Riječ i glazba*, na kojima će nastupiti novi festivalski *Ansambl Cantus*, do filmski proslavljenog Michela Nymana, legendarnog jazz-udaraljkaša Triloka Gurtua, plesne predstave Gillesa Jobina, četiriju opernih događanja (od kojih jedno domaćeg autora, *Judita Frane Paraća*) i neklasičnih multimedijских događanja – ostaje vidjeti hoćemo li se u tom mnoštvu moći snaći i hoće li 21. *MBZ* biti šarenim sajmom ili možda dobro osmišljenim *prozorom u svijet* različitih glazbi naše suvremenosti. **Z**

Ususret 21. Muzičkom biennalu

Od plantaža riže do Oscara

Kratak profil Tan Duna, kineskog skladatelja čijom će operom biti otvoren Biennale

Bojana Plećaš

Jedan od najautentičnijih “svjetskih” skladatelja današnjice nesumnjivo je Tan Dun. Rođen prije 45 godina u Changshi, odrastao na plantažama riže u Kini, danas živi na bučnom Manhattanu i putuje svijetom upijajući njegove kulture. Upravo to ga je smjestilo u samo sre-

dište međunarodne glazbene scene. Tan Dun je, kako sam kaže, skladatelj koji doživljava glazbu kao mogućnost i smatra svojim zadatkom da podijeli svoje iskus-

Tan Dun

logije s publikom. Glazba današnjice, kaže, nije niti *avangardna* niti *tradicionalna*, kao ni istočna ni zapadna – to je glazba za ljude i o ljudima. Od 1977. godine školovao se na Središnjem konzervatoriju u Pekingu te od 1985. godine na Sveučilištu Columbiji, a karijeru je počeo u Pekinškoj operi. Dobitnik je Oscara za soundtrack filma *Crouching Tiger, Hidden Dragon* (Tigar i Zmaj) Anga Leeja i *Grawemeyer* nagrade (jedne od najuglednijih svjetskih nagrada za glazbene kompozicije) za operu *Marco Polo*. Njegova djela izvode vodeći orkestri i ansambli. Od ostalih djela značajna su *Ghost Opera*, *Orchestral Theatre*, jazz soundtrack za film *Fallen*, *Symphony 1997 (Heaven Earth Mankind)* – djelo nastalo u povodu ujedinjenja Hong Konga s Kinom, *2000 Today: A World Symphony for the Millennium* (glazba novog milenija), *Water Passion after St. Matthew* (u povodu 250. obljetnice Bachove smrti), *Death and Fire*, opera *Peony Pavilion*, *Concerto for Water Percussion and Orchestra – In Memory of Toru Takemitsu*. Novu operu za Metropolitan planira za

2005. godinu. Opera *Marco Polo*, nastala na libreto Paula Griffithsa, praižvedena na Münchenskom Biennalu 1996., doživjet će izvedbu i na ovogodišnjem zagrebačkom Biennalu. Poznati njemački magazin *Oper* proglasio ju je operom godine. Operu će izvesti ansambl zagrebačkoga Hrvatskog narodnog kazališta pod ravnanjem maestra Igora Kuljerića i u režiji Krešimira Dolencića. Tan Dun djelovao je i kao umjetnički voditelj festivala *Fire Crossing Water*, član je žirija na *International Music Theatre Award* u Münchenu, a uz to je i dobitnik nagrade *Timesa* za jednog od najboljih klasičnih glazbenika 1997. godine te nagrade *Glenn Gould* za glazbu i komunikaciju. U svakom slučaju, njegova sposobnost da promovira samog sebe ne može se poreći. Čovjek je koji za sebe kaže da mu se život pomaknuo s istoka na zapad, iz zatvorenog u otvoreno, i da je prihvatio američku glazbu, smatrajući je šarmanom zbog njezine slobode i otvorenosti, dopunjene novom krvlju svih kultura. Z

Ususret 21. Muzičkom biennalu

Biennale i KSET

Milan Pavlinović

Nakon odličnog prvog dijela Festivala suvremene glazbe (drugi dio nastavlja se 10. svibnja) ksetovci ne uzimaju predah. Naime, u sklopu Muzičkog biennala, koji će se održavati od 19. do 27. travnja u dvorani Lisinski, KSET će organizirati tri koncerta. Kako kaže Mate Škugor, *spiritus movens* Kluba, Hrvatsko društvo skladatelja ponudilo je suradnju, što je najbolja nagrada za dosadašnji rad KSET-a. U subotu 21. travnja nastupa berlinska grupa To Rococo Rot, predstav-

ljena kao predvodnica njemačke elektronske i post rock scene. U četvrtak 26. travnja treći put u godinu dana dolazi čikaški saksofonist Ken Vandermark, inače proglašen jazz glazbenikom godine po izboru časopisa *Down Beat*. Na Biennalu će

Vandermark nastupiti s švedskim triom Aaly Trio koji čine saksofonist, kontrabasist i bubnjar. Franz Treichler vođa je poznate švicarske grupe *Young Gods*, a za ovogodišnji Biennale skladao je glazbu za novu pred-

stavu koreografa Gilesa Jobima. U KSET-u će Treichler nastupiti uživo kao DJ 27. travnja. Prije bijenalskih zbivanja, u četvrtak 12. travnja klub organizira još

jedan ciklus Multikulture na kojoj će gostovati, po prvi put u Hrvatskoj, ruska grupa *Ole Lukkoye*. Njihova hibridna glazba, spoj ruskog i azijskog etna, plesne elektronike i indie/gothic rocka, obećava zabavu za svačiji ukus. Z

21. Muzički biennale Zagreb 19. - 29. travnja 2001. Međunarodni festival suvremene glazbe

	ČETVRTAK 19. 4. THURSDAY	PETAK 20. 4. FRIDAY	SUBOTA 21. 4. SATURDAY	NEDJELJA 22. 4. SUNDAY	PONEDJELJAK 23. 4. MONDAY	UTORAK 24. 4. TUESDAY	SRIJEDA 25. 4. WEDNESDAY	ČETVRTAK 26. 4. THURSDAY	PETAK 27. 4. FRIDAY	SUBOTA 28. 4. SATURDAY	NEDJELJA 29. 4. SUNDAY
11.00				 HGZ Puhački ansambl MA Zagreb B. Sremer, dirigent Skender, Buena, Salvatori, Mengelberg						 HDS Dimitrios Polissidis, majstorski tečaj	
12.00	Grad Zagreb D. Martins: Multimedia performance										 Bazilika Srca Isusova Lj. Okić, orgulje Srećković, Dett, Levi, Okić
17.00	 MIMARA Radionica Prezentacija tradicijskih kineskih glazbala			 MIMARA Kvartet Rucner A. Enggaard, violina Wandal, Reich, Šipuš	 MIMARA I. Lešnik, udaraljke Zagrebački gitarski trio B. Mihanović, oboa Kudjak, Houliet Harrison, Rosario	 MIMARA Riječ i glazba Ansambl Cantus B. Šipuš, dirigent Gollari, Kelemen	 MIMARA Riječ i glazba Ansambl Cantus S. Brčić, dirigent Dobrowolny, Guipenne	 MIMARA Riječ i glazba Ansambl Cantus M. Tanaka, dirigent Jelenc, Soloveta, Berzak	 MIMARA Riječ i glazba Ansambl Cantus E. Milič, dirigent Muhapekhi, Lang	 MIMARA Musica Nova Consort Seter, Dimov, Ran, Weidberg, Jusupov	 MIMARA Elektronička glazba Tanović, Edwards, Karačić, Šarabekov, Miličević
18.30	 MIMARA China Found Music Workshop Hwang-Iang, Ute, Ming, Yang-Yi, Ya-min,		Foyer KDVL Izložba: Mila Rejna								
19.30	 HNK T. Durr: Marco Polo, opera HNK Zagreb I. Kuljerić, dirigent K. Dolencić, redatelj	 KDVL T. Adès: Powder her Face Nimrod Opera Muykloerkstam Ensemble H.R. James, dirigent	 HNK F. Parati: Audita, opera HNK Split H. Zlodre, dirigent P. Seiers, redatelj	 KDVL Sinf. ors. HRT D. Detoni, glasovir S. Drakulić, glasovir P. MacAvindin, dirigent Davies, Adde, Detoni, Brakulski	 KDVL Ensemble Modern Bakkerkötter, Saunders, Staud, Kyburz, Ligeti, Seban		 KDVL Sovjetska simfonija B. Mihanović, oboa M. Ljutetja, dirigent Carpulles, Bouchard, Rajko, Foretic	 KDVL ZF Zbor HRT K. Babic, tube C. Iwamura, dirigent Jokipiet, Njedić, Nimis, Radica	 ZKM Giles Jobin: The Moeblus Strip balet	 HNK Elektronička opera Peter Eötvös: Tri vetre, opera	
20.00	 DK Gavella Tamara Ožornac Transistria Ensemble		 HNK 21. svr F. Parati: Audita, opera HNK Split H. Zlodre, dirigent P. Seiers, redatelj			 DK Gavella S. Russotti: L'infinito preconkntoda Questo fauna Karus Ensemble					
22.00	 TVORNICA Labin Art Express		 MDVL C. Delangie, saksofon Zagrebački kuartet saksofona L. Bilić, udaraljke Yusa, Suzuki, Baba		 MDVL Amadinda Percussion Group Vlačić, Ivčić, Bradić	 SKUC E. Happ: SKIPS 2 multimedijalni performance	 TVORNICA "Nils Peter Molvaer" Khem	 MDVL Les Nouveaux Rimones: Anniversaire International 1945-1999 Memory	 MDVL Triok Gurtu, udaraljke	 KDVL The Michael Nyman Band	
23.30			 KSET TO ROCOCO ROT								

Bez ukrasa

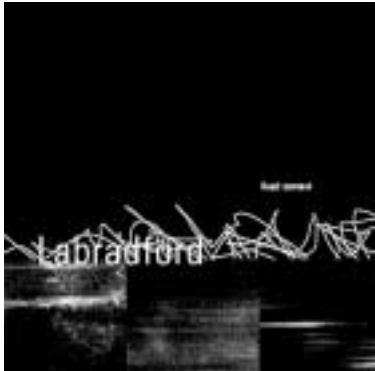
Najveća vrlina albuma *Fixed::Context* jest praznina umjesto prekomjernog djelovanja

Labradford: *Fixed::Context* (Blast First / Mute, 2000.)

Luka Bekavac

Davne snimke prve faze djelovanja Labradforda (1992.-1996.), zabilježene na trima albumima (*Prazision, A Stable Reference, Labradford*), dugo su se i uporno opirali jasnom svrstavanju u žanrovske ladice. Većina se kritičara, pokušavajući objasniti nazočnost ovakve skupine na američkoj nezavisnoj sceni, pozivala na genijalni album *Spiderland* grupe Slint, kao moguće ishodište žanra “ambijentalnog hardcorea” u nastajanju. Međutim, zvuk Labradforda svojim je gustim instrumentalnim tkanjem, monotonim kompozicijama bez udaraljki, sumornim harmonijama i korištenjem analognih klavijatura (što je, bar u to vrijeme, bila definitivna točka distinkcije od scene kojoj su pripadali), signalizirao elemente brojnih utjecaja – od više ili manje poznatih *Krautrock* imena, preko referencija na klasičnu

glazbu, do snenog gitarističkog noisea Flying Saucer Attacka. Dio kritike je u skladbama poput *Accelerating on a Smoother Road*

ili *Banco* jasno prepoznao i odjeke *Joy Divisiona*; naravno, taj je utjecaj bio više nego suptilno asimiliran u samosvojan Labradfordov izraz te je više djelovao kao konačna inteligentno izvedena rehabilitacija naslijeđa Curtisa i društva, nego kao nastavak ispraznog reproduciranja i prostituiranja *Factory-zvuka* početka osamdesetih.

Bijeg od pop-strukture

Sredinom devedesetih Labradfordi otvaraju svoj zvuk promjenama i gotovo potpuno isključuju ionako oduvijek krajnje periferne vokalne dionice, a uključuju nove instrumente poput klavira, gudača ili cimbala. Time se mijenja i uloga do tada prisutnih elemenata: nestaju kompozicije kreirane od čistog šuma, elektronika se povlači u diskretnu (najčešće ritmički organiziranu) po-

zadinu laganih improvizacija na gitari i basu, koje definitivno napuštaju strukturu pjesama i suprotnim međugramama stvaraju opuštene, repetitivne i nerijetko nenaslovljene kompozicije. *Media naranja* (1997.) i *E luxa so* (1999.), dva prelijepa i lako slušljiva albuma, konačno su pomogla kritici da svrsta Labradford u kategoriju *post-rocka*, koliko god taj termin bio općenit i otvoren interpretacijama i, češće, osporavanjima. Ako ovdje shvatimo *post-rock* kao žanr fuzije različitih, ponekad i kontradiktornih glazbenih izraza, lišen mačističke poze koja je vezana uz tradicionalan stereotip “rock glazbenika”, žanr sklon ambijentalnosti, improvizaciji i instrumentalnoj glazbi (u suprotnosti s formatom pop-pjesme i fiksaciji na najčešće “ispovjedni” tekst), s određenim stupnjem artizma i samozatajnosti u dizajnu i scenskom nastupu, možemo zaključiti da je Labradfordu ta “stilska odrednica” savršeno odgovarala.

Labradfordi su proveli posljednje dvije godine baveći se raznolikim projektima. Organizirali su seriju festivala pod imenom *Festival of Drifting*, na kojima su uz njih nastupala neka od vodećih imena suvremene glazbe, od veterana kao što su *The Durutti Column* ili vitalni Bruce Gilbert, do novih zvijezda i antizvijezda poput Pan Sonica, Ovala, Sigur Rosa ili Aerial M-a. Objavljeni su novi albumi solo-projekata članova Labradforda (drugi album Pan American Marka Nelsona i debi Aix Em Klemm Roberta Donnea), a u srpnju prošle godine Labradfordi ulaze u studio legendarnog Stevea Albinija te snimaju materijale koji

su objavljeni prije mjesec-dva pod naslovom *Fixed::Context*.

Pročišćenje starog koncepta

Šesti album Labradforda predstavlja logičan nastavak razvojnog puta njihovog zvuka i koncepta, ali ipak donosi neke razaznatljive pomake, ili – u ovom slučaju možda preciznije – uzmake. Naime, zadržana je prozračna, pomalo melankolična atmosfera prethodnih albuma, ali je zvuk rasterećen uklanjanjem gudača i ostalih instrumenata koji su gostovali na recentnim snimkama. Takvim je potezom *Fixed::Context* ostao potpuno otvoren discipliniranoj suradnji gitare i basa, dok je klavir ustupio mjesto starim, analognim klavijaturama, čiji je karakter samozatajan kao i prije. Zbog svega toga ovaj se album (pogotovo na prvo slušanje) može doimati kao najbezličniji Labradfordov rad do sada – u tolikoj je mjeri suzdržan, sputan, nenametljiv i sveden na rudimente starog stila da zapravo podsjeća na sjenu nekog od prošlih albuma.

Međutim, kako to često biva s albumima čije je glavno izražajno sredstvo “praznina” umjesto prekomjernog djelovanja, *Fixed::Context* nudi jednako vrijedne trenutke kao i, recimo, *E luxa so*, ali prepoznavanje tih trenutaka dolazi tek pomnim preslušavanjem i koncentracijom na neznatne nijanse izvedbe, čija profinjenost približava ovaj album samom vrhu Labradfordova opusa. Njegova kvantitativna reduciranost (četiri skladbe u četrdesetak minuta) te jednostavna “dramaturgija” koja je na djelu (dvodijelna struktura, čiji je prvi dio izveden kao jedna dvadesetomi-

nutna kompozicija, a drugi kao tri odvojene skladbe koje djeluju gotovo kao varijacije jedne teme) također svjedoče o namjernom čišćenju zvuka i koncepta od svih sporednih ukrasa.

Definitivnu novost predstavlja i uvođenje nekih prilično sterilnih elektroničkih efekata u produkcijsko poliranje (moguć utjecaj spomenutog projekta Pan American), koji povremeno nadomještaju samplirane bubnjeve, sporadično korištene na prethodnim albumima. Međutim, koliko god ta inovacija bila bliska nekim zvucima poznatim iz radova Pan Sonica ili Polea, ona ni u jednom trenutku ne narušava osnovno raspoloženje albuma; tako, primjerice, spomenuta dvadesetominutna kompozicija *Twenty* prelazi iz ambijentalne elektronike u klasičan Labradfordov zvuk (oskudna gitara s tremolom, ponekad ironično opisivana kao “Satie u izvedbi Duane Eddyja”, izražen bas i “atmosfera” klavijature u pozadini), da bi ponovno završila u čistim, nešto prodornijim elektroničkim zvucima, a sve to bez naglih produkcijskih ili aranžmanskih skokova.

U svakom slučaju, Labradfordi su uspjeli postići jednu od rijetko viđenih vrijednosti u suvremenoj glazbi (a to je u ovom trenutku i najbolja osobina njihove glazbe uopće): postojanim su razrađivanjem jednog više-manje fiksnog koncepta doradili svoj zvuk u kreaciju koja nije ni po čemu ekstremna niti strukturalno bitno različita od izraza desetaka drugih skupina, ali je bez greške prepoznatljiva već u prvim sekundama bilo koje kompozicije. ■

Glazbena kronika

Virtuozi... i oni koji bi to htjeli biti

Reprezentativne izvedbe Nove glazbe ubuduće ne valja očekivati samo u okviru zagrebačkog Muzičkog biennala

Trpimir Matasović

Prodefilirao je posljednjih tjedana podijem Koncertne dvorane Vatroslava Lisinskog niz domaćih i stranih glazbenika čiji se nastupi odlikuju ili vrhunskim virtuozištetom ili pak prema tom virtuozištetu pretendiraju. Pretenzije su naravno jedno, a realnost drugo, a u ovom se eklektičnom složenju podjednako ističu solisti, ansambl i dirigenti.

Repertoarni violinisti

Nakon što smo isto djelo u prethodnih mjesec dana čuli već dvaput, Sibeliusova se *Koncerta za violinu i orkestar* 23. ožujka prihvatila japanska violinistica Yuzuko Horigome. U maniri tipične pobjednice međunarodnih natjecanja, svoju je svirku obilježila tehnički bespriječornim pristupom, kojem je međutim nedostajalo ikakvog iole umjetnički zanimljivog sadržaja. Stvar je spasio Frank Shipway svojim osebnim, donekle i kontroverznim viđenjem Sibeliusove partiture. Pritom je osobito ugodno iznenadio konačno formirani novi zvuk

Zagrebačke filharmonije, koji se sada odlikuje tamnom voluminoznošću gudačke sekcije i snažnim, ali ne i isforsiranim tonom limenih puhača. Taj je zvuk do punog izražaja došao doduše tek u Elgarovim *Enigma varijacijama* u dru-

glu i tamburina pripadaju u sferu neupitnog glazbenog neukusa.

Beskompromisni promotori Nove glazbe

U pravom predbijenalskom ozračju

gom dijelu koncerta, koji je uostalom i bio ono po čemu će se koncert pamtit. Dan kasnije, 24. ožujka, na istom su se mjestu zagrebačkoj publici predstavili violinist Pavel Berman i litvanski *Baltički virtuozi*, a na programu je bilo još jedno repertoarno djelo: Paganinijevi *Capricci*. Nažalost, Pavel Berman nije solist onog kalibra koji iziskuje Paganinijeve virtuoze majstorije. A kada ih ne izvodi neki karizmatični virtuozi, *Capricci* se otkrivaju kao u osnovi donekle plitka i poprilično zamorna glazba. Da bi stvar bila još gora, *Capricci* su predstavljeni u instrumentaciji litvanskog skladatelja Giedriusa Kuprevičiusa. Gomila potpuno suvišnih izdržanih akorda i pokoji jednako suvišni *pizzicato* nisu nam dali nikakvu priliku da se uvjerimo u eventualni virtuozištet *Baltičkih virtuoza*, dok povremeno angažiranje čembala, trian-

protekao je 1. travnja koncert švicarskog orkestra Basel sinfonietta. Taj ansambl specijaliziran za glazbu 20. stoljeća predstavio se tako djelima Stravinskog, Cartera i Lutosławskoga te praiizvedbom dvaju stavaka suvremene švicarske skladateljice Mele Meierhans. Spomenuta praiizvedba bila je doduše najmanje sretan dio koncerta, s obzirom na to da skladba s naslovom Različitost i stavcima *Nasmiješena napetost* i *Kolanje* ne samo da nije ponudila nikakvu raznolikost i napetost, nego se i pokazala kao nezanimljivi i upravo anakroni uradak na tragu nekih puno kvalitetnijih djela avangarde 1960-ih godina. No, i u toj skladbi, kao i u svima ostalima, poglavito Lutosławskijevu *Koncertu za orkestar*, do punog je izražaja došla iznimna kvaliteta švicarskih glazbenika. Svakom djelu oni prilaze s potpunim uvjerenjem u njegove primjetne i neprimjetne kvalitete, a razina međusobnog suglasja čini dirigenta tek koordinatorom već uobličene umjetničke vizije. I dobro je da je tako, jer je Joel Smirnoff svojim dirigiranjem ipak pokazao da je prije svega dobar violinist.

Prava je pak zvijezda bio legendarni pijanist i glazbeni pisac Charles Rosen, koji je u danas već poprilično nekomunikativnom *Koncertu za glasovir i orkestar* Elliotta Cartera uspio pronaći latentno prisutne elemente skladateljeva žala za romantičarskom epohom, učinivši ta-

Prava je pak zvijezda bio legendarni pijanist i glazbeni pisac Charles Rosen

Jer, bilo da je riječ o domaćim ili gostujućim glazbenicima, Nova glazba zaslužuje svoje mjesto i u redovitoj koncertnoj produkciji

ko to djelo donekle prihvatljivim čak i prosječnom slušatelju.

S jednakim je uvjerenjem u zadano djelo flautistica Tamara Cocha-Mandić prišla praiizvođenju *Koncerta za flautu i orkestar* Mladena Tarbuka, koje se, uz sudjelovanje Simfonijskog orkestra Hrvatske radiotelevizije pod skladateljevim ravnanjem zbilo 5. travnja. Riječ je o iznimno kvalitetnoj partituri prepoznatljivog Tarbukova skladateljskog rukopisa. Flauta solo tako predvodi četverostavne mijene osnovne glazbene misli u rasponu od neoromantičnog zvuka do pravog jazz *sessiona*. Osobito je pritom uspio posljednji stavak, svojevrsan kompendij polaganih stavaka *Treće, Pete i Desete simfonije* Gustava Mahlera, kao i *Koncerta za violinu i orkestar* Albana Berga.

Iščekujući Biennale...

Upravo nas dva posljednja slučaju podupiru u nadi da reprezentativne izvedbe Nove glazbe ubuduće ne valja očekivati samo u okviru zagrebačkog *Muzičkog biennala*. Jer, bilo da je riječ o domaćim ili gostujućim glazbenicima, Nova glazba zaslužuje svoje mjesto i u redovitoj koncertnoj produkciji. ■

TV & DEO

Neozbiljno beznade Billyja Wildera

Buchholzova replika – stanje je beznadno, ali ne i ozbiljno – savršeno ilustrira Wilderovu potrebu za komedijom kao žanrom koji je kadar svladati suvišak tjeskobe

Tatjana Jukić

Kad bi se sastavljala lista najpoznatijih filmskih završnica, pri vrhu bi se sigurno našla rečenica "Nitko nije savršen" iz Wilderova filma *Neki to vole vruće*. Rijetki mogu zaboraviti prizor s kraja filma u kojemu Jack Lemmon, napadno prerušen u ženu, uzaludno ali šarmantno razuvjerava svoga bogatog zaručnika da nije žena već muškarac. Dok se u zoru, bježeći od mafijaške osvete, otiskuju prema zaručnikovoj jahti, bogataševa je replika da *nitko* nije savršen.

Ogoljavanje filmske simulacije

Taj je prizor antologijski ne samo zato što je duhovit i popularan među gledateljima, već i zato što u malome izvodi bazični paradoks filmske iluzije: a to je situacija u kojoj film, kao potencijalno najrealističniji medij, gledatelja zavodi upravo upiranjem prsta u nesavršenu simulaciju (svake) uloge, tijela, identiteta. Štoviše, moglo bi se reći da je Wilderov opus u cijelosti orijentiran na izvedbu toga zavodljivog filmskog paradoksa – toga ogoljavanja nužno nesavršene i upravo stoga privlačne simulacije, konstrukcije i fantazme.

Taj paradoks kao da je Wilderova opsesija. U filmu *Neki to vole vruće* Jack Lemmon i Tony Curtis najprije se iz saksofonista prerušavaju u saksofonistice; potom se Tony Curtis iz saksofonistice prerušava u impotentnog bogataša, dok mafijaši koji ih love glume društvo ljubitelja talijanske opere. U *Slatkoj Irmi* Jack Lemmon glumi siromašnog policajca koji glumi bogatog aristokrata; u *Kolačiću sudbine* snimatelja koji simulira invalidnost, dok Judi West u ulozi njegove nevjerne supruge simulira vjernost; u *Apartmanu* glumi činovnika nesretno zaljubljenoga u Shirley MacLaine, koji će odglumiti njezina zaručnika; u filmu *Avanti!* glumi sina koji simulira dvostruki život pokojnoga oca. U filmu *Poljubi me, budalo* uloge zamjenjuju likovi uzorne supruge učitelja glazbe i lokalne prostitutke; u *Svjedoku optužbe* Marlene Dietrich igra ulogu požrtvovne supruge koja, simulirajući udaju iz računa, usput odglumi prevarenu i unakaženu suprugu vlastitog izmišljenog ljubavnika.

Wilderova opsesija simulacijama uloga i nestabilnim identitetima likova, međutim, ne iscrpljuje se akademskom analizom filmske iluzije, bez obzira na privlačnost termina kakvi su zavodljivost, tijelo, fantazma. Okvirima takve analize opire se tjeskobni suvišak Wilderovih filmova, koji redovito proviruje iz procijepa koji na tren razdvoji dvije različite uloge prije no što ih obje poklopi majstorska izvedba nove simulacije. Naime, premda je Wilder prije svega režiser komedija – pa je tako čak i njegova sudska drama, *Svjedok optužbe*, od prvog do zadnjeg kadra prožeta elementima komičnoga – rodno mjesto njegovih komedija nije puka komična situacija, već trenutak kad priča postaje do te mjere tjeskobna da naracija teško podržava taj suvišak tjeskobe. U takvoj situaciji izbor komedije kao žanra nije poželjno terapijsko rješenje samo za lik i za gledatelja, već i za filmsku naraciju kao takvu jer omogućuje podnošljivo pripovijedanje o situacijama koje su na samoj granici podnošljivosti. Wilderovo inzistiranje na simulaciji, konstrukciji i fantazmi stoga je zanimljivo ne samo u kontekstu teorije filma, već i u svakoj raspravi o konstrukciji identiteta: uisti-

nu, nitko nije savršen i svi su fabulatori i simulanti, ali je to tjeskobna nužnost pripovjednoga i inog preživljavanja.

Stanje je beznadno, ali ne i ozbiljno

Ako završnica filma *Neki to vole vruće* u malome izvodi paradoks filmske iluzije, Wilderova potreba za komedijom kao da je najogoljenija u završnici njegova slabije poznata filma *Jedan, dva, tri*. U tome filmu James Cagney glumi direktora zapadnoberlinske ispostave Coca-Cole za hladnoga rata, kojemu u posjet dolazi kći njegova nadređenoga iz Atlante. Kad Amerikanka ostane trudna s komunistom iz Istočnog Berlina – glumi ga Horst Buchholz – Cagney će poduzeti sve da ga preobrazi u kapitalista s aristokratskim pedigreeom. Buchholz se opire simulaciji i novoj ulozi do trenutka kad na berlinskom aerodromu mora dočekati ženine roditelje: u tome trenutku, u gotovo grotesknom obratu, on postaje uvjerljiviji kapitalist s aristokratskim pedigreeom no što je to

mogao i zamisliti James Cagney kao režiser uloge. Ljubi ruke punici, pokazuje fotografije srušenog obiteljskog dvorca, dere se na nosače i uvježbava replike na moguća punčeva pitanja o političkoj i ekonomskoj situaciji u Berlinu. Cagney mu za punca preporučuje univerzalno valjanu repliku: stanje je ozbiljno, ali ne i beznadno. Buchholz puncu odgovara da je stanje beznadno, ali ne i ozbiljno, na što ga Amerikanac nagradi direktorskim mjestom.

Čini mi se da Buchholzova replika – stanje je beznadno, ali ne i ozbiljno – savršeno ilustrira Wilderovu potrebu za komedijom kao žanrom koji je kadar svladati suvišak tjeskobe. Većina njegovih likova i priča izvodi i proizvodi situacije krize i

bezizlaznosti. Lik koji glumi Buchholz u situaciji je da ga zbog špijunaže progoni istočnonjemačka tajna policija, a slično mu se sprema i u Zapadnom Berlinu; Cag-

neyev njemački pomoćnik, Schlemmer, u paničnom je strahu zbog nacističke prošlosti. U *Neki to vole vruće* Jack Lemmon i Tony Curtis ne preoblače se u žene iz vica ili želje da zavedu Marilyn Monroe, već zato što ih čikaški mafijaši žele ubiti kao svjedoke ubojstva. U *Slatkoj Irmi* Jack Lemmon mijenja uloge policajca i aristokrata jer mu je to jedini način da stvori i zadrži obitelj. U *Kolačiću sudbine* simulira invalidnost ne bi li tako vratio nevjernu suprugu. Tjeskobnost *Kolačića sudbine*, međutim, ne generira simulirana invalidnost, već Lemmonova pretpostavka da će

mu se žena – koja želi glamuroznu pjevačku karijeru u New Yorku – vratiti iz samivosti, i to u sirotinjski samački stan u Clevelandu. U *Apartmanu* će Lemmon odglumiti zaručnika Shirley MacLaine kad se ona u njegovu stanu pokuša ubiti; priznat

Wilderov opus u cijelosti je orijentiran na izvedbu zavodljivog filmskog paradoksa – toga ogoljavanja nužno nesavršene i upravo stoga privlačne simulacije, konstrukcije i fantazme

će pritom da je i sam pokušao samoubojstvo. U filmu *Avanti!* Lemmon glumi sina koji simulira oca u trenutku kad ga mora pokopati i pomiriti se s očevom izdajom samoga sebe i svoje majke. U filmu *Poljubi me, budalo* uzorna supruga i lokalna prostitutka zamijenit će uloge isprva zbog patološke ljubomore muža, odnosno klijenta, da bi se potom pokazala neizdrživo obiju uloga. Prostitutka, koju glumi Kim Novak, nevoljena je žena koja žudi za obiteljskim životom, a supruga učitelja glazbe teško izdržava ulogu kućanice u provinciji. U *Svjedoku optužbe* Marlene Dietrich prisiljena je glumiti vlastitu suprotnost kad joj muža optuže za ubojstvo, a komični zaplet oko muževa odvjetnika počiva na odvjetnikovu teškom infarktu.

Otpor likova

Zanimljivo je, međutim, da suvišak tjeskobe u Wilderovim komedijama nije samo proizvod opisanih kritičnih situacija, već ga proizvodi prije svega otpor lika

prema mijenjanju uloge. Još je zanimljivije da je upravo taj otpor i rodno mjesto komičnoga efekta, pa se komično kod Wildera najintenzivnije proizvodi ondje gdje je fabula najtjeskobnija. U *Jedan, dva, tri* najtjeskobniji i najkomičniji su likovi poratnih Nijemaca, prije svega Buchholzov komunist i nacist Schlemmer. Dok ostali likovi nisu ni prisiljeni na simulaciju, komunist i bivši nacist izvode ponižavajuće preobrazbe: Buchholzu je nametnut adoptivni otac u liku nekadašnjeg aristokrata a sadašnjeg nadzornika hotelskog zahoda, dok Schlemmer biva prisilno prerušen u ženu, koja se mora skrivati pred američkom vojnom policijom. U *Neki to vole vruće* Lemmonova je uloga komičnija od uloge Tonyja Curtisa jednostavo zato što je Lemmon u filmu veći trpitelj: zamisao o prerušavanju u žene Curtisova je i Lemmon je trpi tijekom cijeloga filma, baš kao što na početku filma Curtis založi Lemmonov kaput da bi se obojica domogla novca. Čak i na kraju, Curtis je taj koji se, premda pod novom krinkom, vraća u muško obličje, dok je Lemmon prisiljen ostati u procijepu između muškarca i žene. U *Kolačiću sudbine* Lemmon se stalno sprema priznati simulaciju, što na kraju i čini, jer shvaća da njome vara jedinoga prijatelja kojega je ikad imao: poniženoga crnog igrača ragbija. Nije pritom slučajno što je uloga simulant koncipirana tako da svome nositelju nanosi bol: Lemmon-simulant prisiljen je nositi neudobni korzet, grubi ovratnik,

suzdržavati se od seksa i biti prikovan za invalidska kolica. Wilder tako proizvodi još jedan efektan paradoks, ovaj put o privlačnosti žanra komedije: smiješno je ono što inače boli.

Europski azilant u Hollywoodu

U svrhu završnice ovoga teksta o klizanju uloga i identiteta kod Billyja Wildera vrijedi se poskliznuti u biografizam. Naime, možda nije slučajno što se upravo Billy Wilder specijalizirao za komedije neozbiljnog beznada. Wilder kao režiser formirao se prije i tijekom Drugog svjetskog rata, kao Židov u bijegu pred nacizmom, u nelagodnom procijepu između jezika, filmskih tradicija, kulturnih identiteta: između njemačkoga i engleskoga, između Beča, Berlina, Pariza i Hollywooda. Kao europski egzilant u Hollywoodu on je bio osuđen na govor iz procijepa i nestabilnu konstrukciju identiteta pa stoga ne čudi što većina njegovih komedija svaki put iznova izvodi bolni proces zamjene maske. Kao emigrant, Wilder je znao da je govor bez maske nemoguć, a da maska žulja i boli, baš kao što njegova omiljenoga glumca Jacka Lemmona u *Kolačiću sudbine* žulja invalidski korzet. Ipak, bez invalidskoga korzeta ne bi bilo priče *Kolačića sudbine*, isto kao što bez emigrantske tjeskobe vjerojatno ne bi bilo baš takvih komedija Billyja Wildera.

Opsjednut simulacijom, Billy Wilder izabrao je najefektniju masku koju mu je Hollywood mogao ponuditi. Wilderovo ustrajno pripovijedanje o krhkosti ali neizbježnosti iluzije i prerušavanja i vriednosti komedije u sudaru s tjeskobom podsjetilo me, naime, na urnebesne satire Prestona Sturgesa, posebno na njegova *Sullivanova putovanja*. Kao da je upravo urnebesno tjeskobni Billy Wilder odgovor na veliko Sturgesovo filmsko pitanje: "O, brate, gdje si?" ☒

Odavno poznato Crno i Bijelo

Hollywood je spreman prihvatiti i nagraditi Soderbergha kao pomalo konzervativnog i ziheraškog autora

Traffic (2000.), režija: Steven Soderbergh

Luka Bekavac

Prošlogodišnji hitovi *Erin Brockovich* i *Traffic* vratili su Stevenu Soderberghu popularnost kakva mu je izmicala još od prvijenca *Sex, Lies & Videotape* (1989.). Dok je u slučaju *Erin Brockovich* razina uspjeha bila direktna posljedica jednostavne priče i Julie Roberts u glavnoj ulozi, *Traffic* operira drugačijim načelima i daje veću važnost redateljskoj artikulaciji, pa je zato dobio priznanja i pohvale s najrazličitijih strana, od kojih je najprestižnija bila ovogodišnji *Oscar* za režiju.

Dobar, loš i Meksikanac

Traffic je zamišljen kao panoramski prikaz načina kojima droga dopijeva iz Meksika u SAD, kao i svih etapa koje prolazi nakon prelaska granice: distribucija, konzumacija, zakonsko kažnjavanje upletenih, liječenje ovisnosti... Scenarij je izveden kroz tri paralelna fabularna niza koji se samo periferno prepliću, a svaki od njih prikazuje jedan specifičan ekonomski i društveni kontekst, te način na koji ga droga razara iznutra. Tako, s jedne strane, pratimo suca Vrhovnog suda Roberta Wakefielda (Michael Douglas) koji dopijeva na poziciju prvog čovjeka u organizaciji borbe protiv droge, doznajući istodobno da je njegova maloljetna kći ovisna o heroinu. Središte je meksičkog dijela priče policajac Javier Rodriguez (Benicio del Toro) i njegovo balansiranje između idealnog razbijanja kartela te neizbježnosti djelovanja protuzakonitim načinima u dostizanju cilja. Negdje između odvija se priča o Heleni Ayali (Catherine Zeta Jones), supruzi kalifornijskog "kralja droge", te njezinim pokušajima da očuva obitelj, ali i mužev posao dok je on, dakako privremeno, iza rešetaka.

Ti su fabularni nizovi, radi jačeg naglašavanja poante, odvojeni sižejno, geografski, ali i načinom vizualnog izlaganja. Dio filma smješten u Washington prikazan je hladnim tonovima, uz povremeno nenametljivo korištenje filtera radi jasnijeg distanciranja od ostalih lokacija (washingtonske sekvencije počinju gotovo jedno-bojnim, plavo nijansiranim kadrovima); kalifornijske su snimane "srednjom linijom" – tradicionalnijom full-colour paletom, koja ne odudara bitno od bilo kojeg repertoarskog filma. Meksička komponenta fabule vizualno je postavljena u jasan odnos suprotstavljanja američkoj: u njoj potpuno dominira gruba i zrnasta fotografija, koloristički svedena na snažan kontrast crne i sepija-žute, što bez sumnje predstavlja i fotografski najatraktivniji element filma. Za stvaranje vizualnog identiteta *Traffica* odgovoran je sam Soderbergh, koji je (potpisan pseudonimom Peter Andrews) preuzeo i ulogu snimatelja te potpuno dosljedno i uspješno proveo distinkciju različitih razina priče, pri čemu je temeljno "dokumentarističkom" tonu izlaganja pridodana izražena estetska komponenta.

Prvi problemi *Traffica* nastaju u interakciji te estetike i sadržaja koji je njome posredovan. Naime, jasnim razdvajanjem mjesta odvijanja radnje i načina kojim se ta radnja razvija, stvara se i svojevrsna "podjela uloga" između Washingtona, San Diega i Tijuane. Washington, naravno, igra ulogu "intelektu" koji je dužan riješiti

problem – to je centar koji se brine za cjelinu. San Diego je ostvarenje predodžbe o idealnom životu: ključni princip je hedonizam, koji vodi u sklonost iskušenjima.

Konačno, Tijuana funkcionira kao personifikacija elementa kvarenja – semantički entitet bez ijedne svijetle osobine. Nije mi, dakako, ni na kraj pameti pokušati ovdje izvesti nekakvu tezu o Soderberghovu rasizmu ili stati u obranu meksičkoj izvoznici droge, ali odnos SAD-a i

Meksika u *Trafficu* je toliko polariziran da mi je tijekom gledanja filma više puta na pamet pao poludjeli američki general iz Kubrickova klasika *Dr. Strangelove*, koji je uporno upozoravao na "vanjskog neprijatelja" kojem je najvažniji cilj zagaditi "naše tjelesne tekućine"... Vrlo je vjerojatno da Meksiko u ovom filmu – bar iz perspektive američkog gledatelja – posve adekvatno "glumi" inferiornog susjeda koji predstavlja prijetnju za američku "zdravu krv". Međutim, time je automatski implicirana neotuđiva nedužnost SAD-a u cijelom problemu, pa – koliko god dosljedno Soderbergh naglašavao i pokvarenost svih društvenih struktura u Ameri-

ci – ostaje dojam da Meksiko ipak predstavlja čisto zlo, a SAD tek zabludjelu ovcu, cjelinu kojoj je samo potrebna korekcija i osmišljenije funkcioniranje sistema.

U službi Ideje

S obzirom na konceptualno podijeljenu topografsku dimenziju ovog filma, koja već svojom vizualnom dispozicijom sugerira neka značenja, pa i vrijednosti (koliko god iskvarene), ne iznenađuje Soderberghova odluka da sličnu "konceptualizaciju" provede i u kreiranju likova. Naime, jedna od najizraženijih sadržajnih karakteristika ovog filma jest tendencija prema "arhetipizaciji" – poopćenju likova u cilju poopćenja poruke koju ima prenijeti film u cjelini. Ovdje je posve nevažno to što je dotična "poruka" (koja je svediva na teze o drogi kao ultimativnom zlu, te na nužnom kvarenju ili stradanju svih koji s njom dođu u dodir) dobro utemeljena u stvarnosti; način njezine umjetničke obrade je

problematičan jer djeluje kao inhibitor razvoju nekih elemenata filma koji su ostali na razini rutinskog i pomalo banalnog odradenog posla. Riječ je, dakle, o jednoj

od najslabijih točaka filma koja je, bez obzira na vrlo solidno izvedene tehničke elemente, uzrokovala ukupan dojam osrednje inventivnosti Soderbergha; s druge strane, prilično sam siguran da je upravo to bio presudan faktor zbog kojeg se *Traffic* našao u poziciji realnog kandidata za ovogodišnjeg *Oscara* za najbolji film.

Traffic u dva i pol sata obiluje dobro osmišljenim likovima kakvi bi, pod drugačijom scenarijsko-redateljskom supervizijom, mogli izrasti u uistinu zanimljive kreacije. Međutim, svi likovi, bez obzira na neke neočekivane, makar i slučajne detalje u njihovu ocrtavanju, odmicanjem filma poprimaju sve jače i izraženije karakteristike elemenata mehanizma koji su tu samo da bi odradili jednu prilično predvidljivu funkciju. Za to ne treba kriviti glumačku postavu: ispred korektnih dometa zvijezda ovog filma, u sjećanju ostaju epizode policajaca koji hvataju ključnog svjedoka protiv Ayale (Don Cheadle i Luis Guzmán) ili hvaljena Erika Christensen kao Wakefieldova kći, a uloga koju je ostvario Benicio del Toro predstavlja ne samo jednu od najjačih točaka ovog filma, nego i (dakako, potpuno implicitnu) lekciju nekim nagrađivanim kolegama o mogućnosti drugačijeg interpretiranja tipa "čovjeka od akcije" u suvremenom filmu. Međutim, zbog op-

će redateljske tendencioznosti i "tezičnosti", mogući razvojni putovi likova sputani su imperativom služenja Priči, koja je, opet, podređena Ideji, pa se početne kvalitete karakterizacije kroz film gube u klišeima, a nakon završetka ostaje samo svijest o "pouci" koja je poslužila kao pretekst cijeloj fabularizaciji.

Crno-bijeli svijet

Time se opet vraćamo na opći plan narativne razrade. Naime, kako je Soderberghova glavna namjera bila prikazati sveprisutnost droge i njezine destruktivne kapacitete na svim razinama društva, razrada priče u trima navedenim kategorijama (Washington, Kalifornija, Meksiko) ne pokazuje sposobnost odskakanja u istinski inventivnu scenarijsku elaboraciju. Naprotiv, nakon što su parametri kretanja, ali i etičkih svjetova, pažljivo i jasno zacrtani, ostaje samo više-manje očekivano igranje unutar tih granica, što definitivno jača jasnoću, preglednost i gledljivost cjeline, ali istodobno onemogućava njezin slobodan narativni razvoj.

Zbog svega toga brojne mogućnosti početne sheme ostaju nerazrađene, a najpostojaniji element filma postaju maksimalne slične reklamnim sloganima ("No one gets away clean"), čime se *Traffic* približava nečemu što će jedan tip publike sasvim sigurno cijeniti: pomalo naivnom obliku poantirane, gotovo didaktičke i – usprkos visokom stupnju pesimizma – moralno čvrsto postavljene priče (bez obzira na to što si Soderbergh nikad ne dopušta eksplicitno moraliziranje). Međutim, etički najrezolutniji trenuci filma ujedno predstav-

ljaju razlog svojevrsne osrednosti cjeline, te slabe djelotvornost trenutaka u kojima *Traffic* vrlo dobro funkcionira "samo" kao umjetnički artefakt. Završni kadrovi meksičkih dječaka koji igraju baseball pod reflektorima (ostvarenje Javierova sna o "boljoj sutrašnjici", u kojoj droga trećem svijetu više neće izgledati kao tako privlačna opcija), samo dodatno služe projekciji jednog potpuno polariziranog autorskog svijeta, koji – koliko god bi želio pokazati suprotno – ipak operira u nekim pomalo simplicitičkim okvirima, gdje umjesto samoproglašenog "relativizma", "odsutnosti stava" i "hladnog i distanciranog prikazivanja mehanizama zločina" ipak nalazimo odavno poznato Crno i Bijelo.

"Drugačiji" Hollywood

Na kraju nam ostaje da se upitamo što je natjeralo Akademiju da Soderberghu dodijeli nagradu za najbolju režiju, a neke analitičare da pohvale *Traffic* kao vrstan primjer modernistički artikuliranog "angaziranog filma". Dio kritike je spominjao i svojevrsni "altmanovski" pristup režiji, što obično označava demaskiranje nekog (negativnog) društvenog fenomena kroz niz međusobno više-manje odvojenih priča koje se prepliću upravo u odnosu na analizirani fenomen. Takva izlagačka metoda za cilj ima jasno, iako nerijetko nenametljivo i pomalo relativistički rezignirano poantiranje cjeline, a neki od boljih američkih filmova prošlog desetljeća (*Happiness* Todda Solondza ili *Boogie Nights* i *Magnolia* P. T. Andersona) nedvojbeno mnogo duguju Altmanovim filmovima kakvi su *Nashville* ili recentniji *Short Cuts*.

Traffic se tipološki definitivno može povezati s gorepomenutim djelima; međutim, kao posljedica tog povezivanja ostaje zaključak da su svi navedeni filmovi hrabriji i domišljatiji, a njihovi autori nesputaniji u odnosu prema već uspostavljanim formatima. Ne možemo procijeniti jesu li Soderberghovi dometi rezultat manjka ingenioznosti ili lukave karijerističke odluke; u svakom slučaju, očito je da je Soderbergh kakvog je hollywoodski Veliki Brat spreman prihvatiti i nagraditi zapravo jedan pomalo konzervativan i ziheraški autor.

Ocvali miris "američkog sna"

Ove teške riječi postaju plauzibilnije ako u raspravu uvedemo film *Erin Brockovich*, koji je potpuno besmisleno također bio nominiran za *Oscara* za režiju i najbolji film. Naime, riječ je o filmu koji je nije samo neusporedivo lošiji i jednostavniji od *Traffica*, nego je izveden u tolikoj mjeri rutinski da se doima gotovo impersonalnim (što je, doduše, posve legitimno u američkoj tradiciji "nezamjetne režije" kojoj je prvi cilj posredovanje priče). Međutim, ta priča – bez obzira na njezine temelje u stvarnim događajima, s brojnim gorkim tonovima – neugodno odiše ocvalim mirisom "američkog sna", uobličenog u stari kliše o sposobnosti individualne snage da nadvlada moralno nakazan (ili bar nedjelotvoran) sustav u kojem se nalazi, a Hollywood je samo potvrdio svoje licemjerje nagradivši upravo priču o borbi "malog čovjeka" protiv zle Korporacije. Nakon tako odradenog hita *Erin Brockovich*, Soderbergh je snimio film koji je bez daljnega umjetnički promišljeniji i doradeniji te metodološki zreliji i zanimljiviji. Ipak, ako se, na kraju krajeva, sve ponovno svede na poantu, a ta je poanta već toliko dobro poznata i toliko komercijalno eksploatirana, rezultati koje je postigao *Traffic* možda izgledaju još prosječniji nego što doista jesu.

Sve navedeno ne znači da je *Traffic* film koji je podbacio u svojim namjerama; samo, čini mi se da mu je krajnja namjera bila upravo postići odobravanje Institucije, a svi signali kojima je ukazivao na svoju (hinjenu ili iskrenu) pripadnost "drugačijem Hollywoodu" zapravo ostaju na razini posuđenog mehaničkog sredstva kojim se dolazi do rezultata. Upravo zbog toga, *Traffic* je solidno izveden film koji je aspirirao antologijskoj veličini, ali je ipak dosegno samo gornji dom kategorije repertoarskih filmova koji dolaze i prolaze. ▀

TV&DEO

Scar Oscara

Sedamdeset i treća dodjela nagrada Američke akademije za filmsku umjetnost i znanost, Los Angeles, 25. ožuka 2001, Shrine Auditorium

Sandra Antolić

Porez na dodanu vrijednost

Najviše mjesečno zatopljenje globalne filmske klime već se godinama, sedamdeset i tri preciznije, bilježi krajem ožujaka. Kvaliteta filmskih industrijskih proizvoda tada se stavlja na kušnju. Proces arbitriranja provode sami proizvođači te je utoliko isticanje najboljih proizvoda dokaz posebnih vrijednosti i prepoznavanja specifičnih tajni proizvodnih procesa. *Oscari* su to... Ovogodišnja je svečana dodjela održana dvadeset i petoga ožujka, u tri jutro po našem vremenu. Datum održavanja znakovito koincidira sa završetkom fiskalne godine u poslovnom svijetu. Kako se domaća fiskala zbira oko Nove godine, malo je u nas onih koji *Oscare* povezuju s trenutkom podvlačenja crte pod milijunskim zaradama u širokoj filmskoj potrošnji.

Procedura Američke akademije za filmsku umjetnost i znanost (AMPAS) počinje još dok se na našim prostorima probavlja novogodišnja sarma. Traje do polovice veljače kad predsjednik, a to je već petu godinu Rober Rehme, proglasi nominacije. Broj od dvije stotine četrdeset i dva filma

ne bi bili goli, kako carevi ne bi bili jednostavno zeleni – kao prosti dolar. Međuvrijeme otvara mogućnost nagađanjima, kladio-

razumijevanja prosječnoga gledatelja, ali ostavlja prostor i za veleučenu redateljstvu *über*-metaforu – pripremljenu samo za intelektualnu elitu. Dotični gladijatorski spektakl poslužio se glumcima nevine karizme i pomalo *off* u odnosu na rituale industrijske prezentacije. I tako su četiri nominirana filma izgubila od *Ben*

ganja. Ta se pak konjunktura po svim zakonima proizvodnje robe široke potrošnje odražava na manja tržišta i na lateralne, art, europske i nezavisne partnere sjevernoameričkoga *placa*.

Prošlogodišnja aberacija proglašenjem *Vrtloga života* britanskog kazališnog redatelja Sama Mandesa filmom godine pustila je sveameričke frustracije disati punim plućima. U godini koja je slijedila, do ožujka tekuće, homoseksualnost iz *Vrtloga* osjetno je iskočila iz subtretmana, a homoteme našle su mjesto u obiteljskoj ikonografiji američke porodice, pokazujući kako je Hollywood spreman za trajno korištenje prezervativa, iz suburbije srednjeg sloja u nekoliko navrata odvijao se romantični *box office* “žal” za egzotičnim... da bi se u novom mileniju “Akademija (ipak) vratila kući”, starom trasom preko *Engleskog pacijenta*, *Zaljubljenog Shakespea-*

mudrosti, profit je siguran, ali ne i urnebes.

Sve ljudsko nije nam strano

Posljednji najbolji film strane proizvodnje nominiran i u kategoriji najboljeg godišnjeg ostvarenja bio je 1998. *Život je lijep* Roberta Benignija. Domaće je, Spielbergovo spašavanje Ryanovo, nadglasalo tada spašavanje dječaka iz nacističkog logora i kao i ove godine bilo je jedan nula za domaće, da bi stranci u svojoj kategoriji našli utješnu zadovoljstinu.

Identičan je ovogodišnji slučaj newyorškog đaka Anga Leeja koji potpisuje za Tajvan, premda ga svojataju američki

nicama, ali i glasačima da pogledaju filmove, posebno one u specijalnim kategorijama, izvan domaćaja konzumacije širokih narodnih masa.

I vizualno i kroz pobjednički naslov ovogodišnja dodjela imala je retro *štih*, Juliette Binoche splela je oko ramena niske biserja i kosu utegla u velne iz tridesetih, kao i Ashley Judd. Nazvali su ih najavljičicama. To je trenutak kad hollywoodske dive s golemih blesimetara koje publika od osamsto milijuna televizijskih i šest tisuća i tristo gledatelja u dvorani – dakako – ne vidi, čitaju najtrivijalniji slijed rečenica s patetoidnim efektom. Te su dame, kao i gospoda koja ih balansiraju, prave zvijezde večeri dodjele, njih zaboravljaju višegodišnji ozbiljni pratitelji ceremonije s prvim proglašenjima, a nastanjuju se na stupcima modnih časopisa koji na temi *Oscara* jašu još mjesecima. Prosjek njihovih honora-

Hura – četiri desetljeća kasnije; *Čokolada* kao surogat europskog filma, *Traffic* teme koja tišti domorodačku, anglosasku dušu iz “predgalapagoskog” društvenog uređenja, *Tigar i zmaj* – kulturna depeša s istoka u ana žube formatu i *Erin Brockovich* – istinita priča s ostvarenjem sna za bremenite kućanice ruralne Amerike. Tih je pet slikovnica, uobičajeno ispraznih, definiralo željene pravce Akademijine međustanične razmjene s gledateljstvom i modne filmske trendove za sezonu 2000./2001. na svjetskim kinopistama.

Glasači su se priklonili tradicionalnoj izradi s odmakom u sivo-crnom valeru filmske fotografije koja se nadobudno tumači u kontekstu nadvijajuće ekološke katastrofe, gdje bi gladijator bio rodonačelnik ideje osobne ekologije.

Prognoza

Uzmemo li u razmatranje ovogodišnju žetvu, pitanje je prinosa 2002. Poznato je kako je značenje dodjele *Oscara*, osim da zadovolji glad televizijskog

gledateljstva za jednokratnim glamurom ceremonijalne večeri te donese profit kompaniji koja prodaje svjetska teve prava, u usmjeravanju industrije u predstojećim mjesecima, trasiranje ula-

Spektakl je proizvod široke potrošnje koji animira sva sredstva razumijevanja prosječnoga gledatelja, ali ostavlja prostor i za veleučenu redateljstvu über-metaforu – pripremljenu samo za intelektualnu elitu

rea, *Titanica*, *Hrabrog srca* i skri-la se u ovalnu “maternicu” arene (tek se lagano, nominacijom Jeffu Bridgesu za ulogu u filmu *The Contender*, sjećajući nekih drugih “ovalna”).

Akademija opet voli časte muškarce, privatno mogu uzgajati i nezaraženu stoku, dok je za djevojke prijedlog androgina audreyhepburnskog lika s mogućim rezervnim dečkom na Harley Davidsonu i troje djece u tobolcu. Ako je suditi po laureatima slijedi godina ponavljanja gradiva. Kako je ono majka

koproducenti. Na fonu ljubića i kompjutorski prebrisanih sajli što su od glumaca učinile sjetne playstation heroje, “prodao” je Lee stiliziranu legendu o maču, ovogodišnji surogat cjelovečernjim animiranim izdancima velikih studija. Najvažniji argument nominacije *Tigra i zmaja* bila je zarada na Zapadu (dok istočno tržište bilježi podbačaj) koja se tumačila kao konačna okcidentalna asimilacija filmskoga orijenta. Makar i na kiborg engleskom, dvoje je glavnih glumaca *Tigra i zmaja* (Yun Fat i Yeoh) garnirali ceremoniju kao usoljene kandirane višnje, no to je s obzirom na samo troje afroameričkih lica tijekom dodjele (Freeman, Berry, Jackson) i tri useljena Portorikanca (Del Toro, Lopez i Phoenix) bio važan doprinos rasnoj šarolikosti iste. Šećer je došao na kraju kad je, primajući *Oscara* za najbolji fi-

lm, govor održao *Gladijatorov* producent, našijenac Branko Lustig. Kao kad Šerbedžija igra Ruse u visokobudžetnim filmovima, tako je i gospodin Lustig šarmirao svojim akcentom. Najuspješniji hrvatski građanin u Hollywoodu trenutačno u Maroku producira novi film Ridleya Scotta, čovjeka koji kući nije otišao teži za 3,6 kilograma pozlačena britanija, ostajući tako industrijski “alien” 2000. **z**

svodi se tada na trideset i sedam. Izuzmemo li kategorije kratkog i dugog dokumentarnoga metra te kratkoga igranog i kratkog animiranoga filma u kojima je ove godine nominirano osamnaest naslova, Akademija je pozornost dala tridesetini filmova. Neke je gledala jako pažljivo; *Gladijator* joj se svidio u dvanaest kategorija, *Tigar i zmaj* u deset, a neke je poput pravednog roditelja tek pomazila nehajno kojom od nominacija – Eastwoodove *Svemirske kauboje* na primjer ili Emeric-hova *Patriota*.

Retro

Točno četrdeset dana ostaje od nominacija do proglašenja pobjednika. Dovoljno da si nominirani sašiju halje. Vrijeme je to čistoga showa u biznisu, kad krojači počinju vesti kako carevi

ra po filmu daleko premašuje dvadeset milijuna dolara, pa im pojavljivanje u ovom kontekstu ne predstavlja nikakvu dobit osim podvući da su šlag na pjenu kojom *surfa* TV prijenos. A o tome je ovdje i riječ...

Retro retro

Kad pitaju malog Ivicu koji je film dobio *Oscara*, misle, dakako, na kategoriju najboljeg filma. Najvažnija je, jer se najlakše identificira s mnogobrojnim segmentima koji timski sudjeluju u filmskoj proizvodnji. Ove je godine mali Ivica rek'o – “Gladijator”. O Rimljanima... Stoga ga proglašavam hiperretrom.

Tako tipičan izbor Akademije s obzirom na veličinu produkcije, odrednicu koja se preferira. Spektakl je proizvod široke potrošnje koji animira sva sredstva

René Medvešek, kazališni redatelj i glumac

Rub, križanje i centriranje religije igre

U povodu premijere autorskoga projekta *Brat magarac* u ZeKaE-M-u 24. ožujka 2001.

Suzana Marjanić

Uz to što je u najavi predstave navedeno kako je u anketi časopisa Time sv. Franjo Asiški dobio najviše glasova za čovjeka 2. tisućljeća, može li se govoriti i o upisu autobiografskoga u odabiru predloška predstave?

– Svaki rad u kazalištu ako nije autobiografski, postaje autobiografski za nastajanja predstave. Odabir komada predložuje nešto što je vezano uz svjetonazor ili stanje duha u kojemu se trenutno nalazite; ili – ako se čovjek zatekao u takvom poslu, onda duhovno ozračje komada postaje dio vaše biografije i svijesti, upisuje se u vaš svijet.

Franjine frakcije i religija Drugog

Po čemu franjevačku duhovnost izdvajate unutar kršćanske/katoličke duhovnosti?

– U susretu s katoličkom duhovnošću osjetio sam da sv. Franjo objedinjuje niz pitanja i odgovora koja su danas jednako aktualna, koja su aspolutno izvanvremenska, pri čemu mi se čini da je najveća vrlina te duhovnosti poniznost. Sv. Franjo Asiški u okviru toga koncepta sebe i svoju braću nazvao je *manjom braćom*. Ta malenost je došla do te krajnosti da se odrekao i samoga sebe i moći koju mu je dala njegova karizma kojom je u tako kratkom vremenu pokrenuo golem broj ljudi. Za njegova života slijedilo ga je 70. 000 ljudi, što je u doba srednjega vijeka astronomska cifra.

Predstava govori o načelima toga reda, pri čemu se taj izvor zamutio još za njegova života. Nakon njegove smrti počelo je dijeljenje reda u frakcije, pri čemu su neke zagovarale potpuno siromaštvo, a neke su koncept siromaštva nastojale ublažiti. Međutim bit siromaštva ne nalazi se u materijalnom siromaštvu.

Ono što me također privuklo njegovu životu činjenica je da je radio na vjerskom prilagođavanju; primjerice, određene oblike javne molitve koje je vidio kod muslimana prenio je u kršćanstvo. U drugoj religiji pronašao je praktične stvari koje pomažu duhovnosti. To je navodno *Angelus*. Tako je začetnik crkvene zvonjave, *navještenja*.

Od kojih ste predložaka krenuli u rad na predstavi?

– Jedna od važnijih stvari koja me pokrenula i razveselila u tom pravcu je Rossellinijev film *Franjo Asiški, božji lakrdijaš* koji je nekonvencionalan i koji odskake od onih slatkih sličica o njemu kakve sam najčešće gledao. I onda sam počeo skupljati izvorniju literaturu koja je nastala u obliku životopisa nakon njegove smrti.

Čak sam pronašao i jednu knjigu o utjecajima sv. Franje u Japanu, o djelima koja su o njemu pisana u tom kulturnom krugu. Dubina

njegove duhovnosti nadilazi sve okvire i mislim da je to svjetlo, pogled na kršćanstvo nepravedno zagašen.

Na najavnom listiću predstave postavljen je dodir franjevačke duhovnosti s ekologijom. Kako franjevačka ekologija i njezin odnos poštovanja svih oblika života mogu biti dostatni u današnjem biotehnoškom dobu?

– Osim najdoslovnije da ga je Crkva proglasila zaštitnikom ekologije, bitan je njegov bratski i sestrinski odnos prema svemu stvorenom, koji je sličan odnosu kakav su imala indijanska plemena što ih je naša civilizacija protjerala iz njihovih obitavališta. Korak dalje od ekološke misli je što misao sv. Franje ne pronalazi svrhu unutar sebe same. Briga za prirodu ili okoliš nije područje u kojem se ostvaruje; smisao svakog njegovog djelovanja proizlazi iz ljubavi, iz unutarnje centriranosti njegova bića. Trebalo mi je prilično mnogo vremena da shvatim takav pristup svijetu. Unutarnje centriranje važnije je od opredjeljivanja za određene ekološke grupacije koje će, primjerice, spašavati kitove, koje će usko djelovati na jednom području. Naime, ne mislim da su pojedinačne akcije loše, ali smatram da je potrebno da se u vlastitom djelovanju međusobno ne dijelimo u blokove, u blokovski zainteresiranost akcije. Sve su akcije korisne i dobre, ali je činjenica da nam Veliko Zlo dolazi od korporacija, industrije koja je bezdušna, ljudi koji ne posjeduju unutarnji centar.

Vučje naličje društva i čovjek-magarac

Zanimljivo je da u predstavi naglašavate antropocentrističku i antianimalističku poslovicu o vuku s obzirom na Franjin odnos prema svim (Božjim) stvorovima i s obzirom na njegov odnos prema vlastitom tijelu kao bratu magarcu.

– Sv. Franjo predložio je vuku, kojega je prema legendi pripitomio, jedan drugi oblik suživotu s ljudima. Pored dosljednoga shvaćanja priče i moguće scenske interpretacije *vukom* činila mi se zanimljivijom interpretacija da je prenesemo poslovičom "Čovjek čovjeku vuk" ili "Čovjek čovjeku brat", jer je riječ o istome. Tako se vuk kao krvolok, pri čemu je strah jedan od osnovnih pokretača društvenih odnosa, u predstavi našao

indirektnim putem, i to na samome početku predstave gdje Franji tek predstoji susret s Duhom Svetim i unutarnja preobrazba. Tu prvu scenu, scenu odbijanja, čini sukob s ocem i trenutak kada se suprotstavlja sre-

dini. To je nešto što se kasnije više ne ponavlja. Početak duhovnoga puta određen je oblikom odbacivanja i oblikom antropocentrizma jer ipak očituje potrebu da se bude čovjekom na neki način više nego Vukom. Riječ je o govoru iz pozicija mladenačkoga bunta kada svaki mlad čovjek uočava vučje naličje društva u kojemu živi i kada se nastoji otrgnuti od vučjega u nama. U trenucima kada cijelu prirodu naziva bratom, sv. Franjo dovodi u isti red sva stvorenja, ali s pozvanošću čovjeka da nad njima bdije. Dakle, ne s nadmoćnošću, vladavinom, već jednostavno da nad svijetom bdije. Tek kada bi se ta scena u kojoj se izgovara vučja poslovice promatrala izdvojeno, moglo bi se govoriti o korištenju antianimalističke poslovice.

Naime, u tu duhovnost ne može se ući ako čovjek nije dovoljno lud ili dovoljno razigran da stvari pogleda naopačke. To govori, primjerice, parabola o tome kako je sadeći kupus naopačke propitivao vjeru i poziv dvojice mladića koji su željeli pristupiti njegovu redu

Privlačnost(i) dva ženska lika

I dok su likovni ciklusi centrirani na duhovno vjenčanje sv. Franje s gospodom Siromaštinom, vi odabirete duhovno vjenčanje sv. Klare i sv. Franje. Je li (tjelesna) privlačnost jedan od uzroka formiranja i odvajanja klarisa?

– Kad sam odabirao trenutke njegova života, pojavila su se ta dva ženska lika - gospođa Siromaština, u okviru srednjovjekovne personifikacije i alegorije, kao zanimljiv oblik govora o radosnom siromaštvu, jer nam je danas razgovor o siromaštini kao vrlini prilično dalek i potpuno stran, a trenutak sa sv. Klarom, u kojem se uprizoruje čista ljubav kao jedan od franjevačkih zavjeta, mislio sam da nećemo moći uprizoriti. I onda se pojavila ta slika sama za sebe i o ideji

čiste ljubavi ne bih mogao ništa više izreći od onoga kako je uprizoreno. Kada bi tjelesna ljubav bila vrhunac ljubavi, neki ljudi bili bi nepravedno zakinuti. Nije li odnos tjelesne i duhovne ljubavi proporcionalan odnosu ti-

jela i duha – tijelo je ograničeno i prolazi, a duh je beskonačan i vječan. Tu sliku teško je braniti riječima. Siguran sam da će jedan dio ljudi koji će gledati predstavu tu sliku odbaciti kao banalnu ili promašenu. Na primjer, neki su naveli da se u spomenutoj sceni, gdje sam ugradio i zdjelice s voćem koje putuju, osjeća dramaturška slabost. Naime, kako u predstavu ne želim nametanjem do kraja ugrađivati vlastiti svjetonazor, publika je otvorena u procesu ugrađivanja vlastitih svjetonazora.

Franjevci su uočili da nekakav zajednički red nema smisla jer je napast prevelika i u toj napasti teško bi bilo živjeti stvarajući bratsko-sestrinski odnos. Tvrdi se da je između sv. Franje i sv. Klare tjelesna privlačnost postojala i prije.

Kako ste odabrali glumca za lik sv. Franje?

– U početku nisam imao namjeru raditi predstavu u kojoj bih Franju izdvajao od ostale braće. Razmišljao sam napraviti ansambl-predstavu o kazališnoj družini koja simpatizira franjevačku duhovnost. No, s vremenom se Krešimir Mikić po cijelom svom habitusu pokazao kao osoba i odličan glumac koji je omogućio ovakav koncept predstave. Njegova gluma, lakoća kojom je nosi, nalazi se na stalnom rubu da predstava prijeđe u čistu igru. U ljudima koje predstava okuplja pronalazim suradnike, pri čemu se susrećemo u nekoj izvanvremenskoj zoni u kojoj se događaju trenuci opuštanja. Za cijeli ansambl bio je to izazov. Mi smo toga ruba, ruba prema igri, bili svjesni sve vrijeme kako je predstava nastajala, no čini mi se da je taj rub - rub na kojemu je sv. Franjo prolazio kroz život. Naime, u tu duhovnost ne može se ući ako čovjek nije dovoljno lud ili dovoljno razigran da stvari pogleda naopačke. To govori, primjerice, parabola o tome kako je sadeći kupus naopačke propitivao vjeru i poziv dvojice mladića koji su željeli pristupiti njegovu redu. Samo je jedan mladić ušao u red. Naravno, onaj kojemu se činilo smisljeno saditi kupus *naopako*. Drugi mladić koji je u tome vidio apsolutni besmisao nije mogao pristupiti redu. Sv. Franjo neke je stvari iz našega kuta gledanja *sadio naopačke*. Iz naše perspektive neke njegove radnje djeluju kao čista ludost. Tako je luckastost predstave ono što odgovara njegovu duhu. Za ovu predstavu bojao sam se da je potpuno izmakla dječjem svijetu upravo zbog apstrakcija radosnoga siromaštva, pročišćenih pojmova ljubavi, odnosa svemira i pojedinca. Međutim, iz iskustva dosadašnjih izvedbi *Brata magarca* primijetio sam da djeci odgovara navedena vrsta razigranosti glumačkoga ansambla, pri čemu im, primjerice, *scena svemira* postaje vizualna apstrakcija koja u jednome trenutku zasvijetli u mraku. Prih-

vaćaju je kao igru na svojoj razini razumijevanja.

Umjetnost i iskustvo Velikoga Mraka

Koji su razlozi vašega odustajanja od glumačkoga poziva? Nedavno ste u emisiji Pola ure kulture izjavili kako ne pronalazite ispunjenje u ulogama koje su nastale iz iskustva Mraka i koje iskustvo Mraka prenose na scenu.

– Ne bih želio osuditi cijelu povijest kazališta i uloge koje su u tom pravcu napisane. Mislim da je bitno da se govori o tome da takve uloge mogu ostaviti snažan trag na čovjeka i u njegovu životu. To ne dovodi u pitanje da duh glumca ne može biti jači, da se čovjek ne može od toga pročistiti ako ima unutarnju zdravu vertikalnu, ali, nažalost, često slučaj nije takav i glumci bivaju inicirani u neke svjetove umjetnosti za koje nisu dovoljno spremni, nisu iznutra dovoljno stabilni. Ono što ih najčešće dovodi na taj put je taština, želja za samopotvrđivanjem, želja da se nekako uđe u taj krug umjetnika. I na tom putu na kojem nastojiš stati na vlastite noge lako ostaješ bez unutarnje osi zbog želje da budeš zapažen, originalan. I odjedanput počinješ raditi ono što je protiv principa tvog života. Smatram da je potrebno mlade ljude naučiti kako da se od toga zaštite. Glumačke tehnike pročišćavanja svakako su moguće. Recimo, golemi su utjecaji narkotika, opijata na umjetnost. Mnoga djela koja su nastala pod utjecajem raznih opijata doista predstavljaju stožere moderne umjetnosti zato što sagledavaju svijet u određenim oblicima apstrakcije koji su nama fascinantni. Umjetnost je kompletno destrukturala našu stvarnost i razbila je u apstrakcije. Međutim, mlad čovjek rađa se u vlastitoj čistoći i zatječe umjetnički izraz koji je *pročišćen*, ali nije čist u sebi. Mlad čovjek koji nosi čistoću u sebi ne treba težiti tom pročišćenju koje je netko kristalizirao, ne treba mu to biti jedina točka na koju se usmjerava. Umjetnost u koju je ugrađeno iskustvo velikoga mraka mnogi koji je slijede ne mogu kontrolirati. Sjećam se nekih svojih mračnih uloga, uloga u koje su njihovi tvorci ugradili velika iskustva jednoga mraka koja su me kao mladoga čovjeka osvajale i na određen način zavele. Mislio sam: "Tako bih i ja trebao gledati na svijet, s tom težinom, gorčinom." Čuvati se takvih uloga ne znači da ih treba anatemizirati, protjerati, da ih treba izbjegavati, ali treba o njima razgovarati i dovesti u pitanje onoga koji ih je napravio i istinski upitati svoje srce je li to *vrijedno, želim li ja to ...* Ne razumijem zašto kao dobra umjetnost ne bi moglo slвити nešto što je sasvim suprotno, a to je da bude mo vedri, pozitivni, a mladi ljudi da usvajaju takav svjetonazor i način izražavanja. Primjerice, danas je najveća boljka filma u tome da film odrasta na filmu, a ne na životu. I onda dolaze režiseri koji žele raditi filmove na osnovi onih filmova koje su gledali. Ne rade film niti iz života niti iz vlastite životne potrebe, nego samo iz želje da naprave dobar film. Tako nekima kao prva fiksna ideja pada na pamet da stvore film kao što radi, na primjer, Tarantino, da rade film koji će otprilike imati taj odnos boja, ritam montaže i tu vrstu krvave

završnice. I na kraju dobijete film koji zaista sve to posjeduje, *jedino* što nema nikakve dodire sa životom.

Možete li komentirati aforizam "prešućivanje zla vodi u opasna samozavaravanja" iz inače pozitivne kritike vaše predstave što ga je napisala Nataša Govedić u Novom listu (30. ožujka 2001)?

– Sigurno je da *svako* prešućivanje vodi u samozavaravanje, no ne mislim da zlu tako i pristupam. Ja samo ne želim okamenjivati zlo, utjelovljivati ga niti ga u svom radu konzervirati. Mislim da zlo nije dio naše naravi – zlo je nametnik, parazit koji je u povijesti čovječanstva ostavio mnogo tragova, ali treba izbjeći zabludi da ga se poistovjećuje s ljudskom prirodom jer ga na taj način vežemo za sebe. Zlo je poput gljiva i lišaja na drvetu, ali oni nisu drvo. Mi smo toliko počeli prihvaćati zlo kao dio nas tako da nam se čini kako se rađamo s njim. Mislim da je duhovni put pravi put jer nam vjera daje mogućnost da gledamo kroz lišajevu zla i mogućnost okretanja prema izvoru našega života, prema svjetlu. Osim toga, zli su najveće žrtve zla. Kad smo bili klinci, pričalo se da postoje rendgenske naočale kroz koje ljude možeš vidjeti gole, pa smo o tome tada i maštali. Danas mi se čini da je vjera ta optika kroz koju sve ljude možemo gledati kao odraslu i često izgubljenu djecu koja zaista najviše trebaju nečiji pogled i zagrljaj. Trebaju nekoga koji će u njih vjerovati i u to da mogu biti bolji jer bez takve vjere to zaista ni ne mogu. No, takva je leća osjetljiva, lako se zamuti, a i razbije. Zahtjevnija je. Ali bez nje se ne može gledati u budućnost.

Svijet kao velika igračka

Koju ste posljednju ulogu prihvatili i koja vas je uloga ispunila svojim svjetovima?

– Posljednja moja uloga bila je uloga Louisa XIII. u predstavi *Tri mušketira* u ZeKaeM-u 1996. godine. Riječ je o zanimljivom iskustvu glume, igranja infantilnoga kralja kako je prikazan u svijetu predstave. Tako sam tada zajedno s redateljem Januszom Kicom želio postaviti Louisa XIII. I konkretno, riječ je o ulozi koja me ispunila: biti svjestan toga da je i *biti kraljem* uloga.

Nevjerojatno je to kako smo u životu točno na onom mjestu na kojem trebamo biti u svakom trenutku jer nijedno mjesto nije bolje od drugoga. Samo se nama to uvijek čini. Trenutno iskustvo te uloge ne mogu prenijeti riječima. Ono što sam osjetio u toj ulozi bila je njegova uloga kralja kojom za društvo u kojem se kreće predočuje Sunce, sam vrh, vrhunac, a toliko je djetinjast i čist iznutra da ne osjeća nikakvu potrebu da svoj položaj vrha zloupotrebljava, nego je instinski zabrinut za tu veliku igračku koja je ispod njega. Djetinjom naivnošću prolazi kroz more Richelieuovih spletki i ništa ga ne može okrznuti samo zato što ne posjeduje interes, nema posebnog interesa da nekim zavladu, manipulira. Riječ je o kraljevanju kao hodu po vodi. Slično je *hoda* i Mr. Chance. Nakon što je prošao kroza sve strukture društva i vlasti, svi su bili zgromljeni njegovom mudrošću koja je u stvari bila samo odraz njegove bezazlenosti i čistoće, njegove malenosti. Takvi ljudi koji su ispunjeni iznutra jesu *kraljevi* na

ovoj Zemlji. Riječ je o kraljevskoj svijesti da mu ni najveće zlo ne može ništa jer je obdaren čistotom i dobronamjernošću. Sv. Franjo doslovno je pokušao provoditi nezainteresiranu, bezuvjetnu radost života.

Koju ulogu smatrate najdubljim iskustvom Mraka?

– Krležin Leone sigurno je jedna od uloga koju sam doživio kao rub patologije. Riječ je o ulozi koja je briljantno ispisana; pogotovo drugi čin je govorna glazba, vrhunska slika i igra. Međutim, ona predstavlja labirint odnosa otac – (majka) – sin, ali iz tog labirinta mučenja ne pokazuje nikakav izlaz. To me pomalo smeta. Osjećam to kao neku vrstu nepravde prema publici kojoj pokazujemo odnos čije je razrješenje u trenutku kada se radi predstava u rukama autora i ansambla. Zašto pokazivati takve

konzervirane odnose koji se nisu bili u stanju razriješiti, a za to razrješenje bio je potreban samo oprost? Bio je potreban samo pokušaj sagledavanja vlastitoga života i života svoga oca iz malo dalje, više perspektive nego što je odnos Glembajevih i majčine obitelji Danielli, nego što je Leoneova perspektiva kao paradigme promašenog slikara i bolesne taštine.

Gospoda Glembajevi napisani su kao odličan boks meč u tri runde, navale u kojima jedan protivnik pada, pri čemu se stvar sve perfidnije razrađuje, sve su gadnija oružja koja se izvlače, dok na kraju Leone ne izvlači smrtonosan udarac, posljednji podli udarac kojim gađa očevu muškost. To je primjer jedne takve briljantne slike. Slika odnosa paradigme otac-sin savršeno je opisana, ali ja nikada ne bih takvu sliku unio u svoju sobu. Ne bih u njoj želio uživati. Istina, treba je sresti, treba o njoj razgovarati, ali ne bih se želio u njihovim bezizlaznostima naslađivati, uživati sa zaključkom kako smo svi osuđeni da jedni druge davimo i kako ne možemo izaći iz tih labirinta bezizlaznosti. Ja u to ne vjerujem niti ne želim vjerovati.

Paradigma: o(O)tac - s(S)in

Međutim, kada bi se odnos sv. Franjo - otac sagledao iz perspektive trenutka odricanja vlastitoga sina, mogla bi se obnoviti paradigma Glembajevih.

– Da, osjetili smo da je riječ o identičnoj stvari. Sukob oca i sina na vječna je paradigma. Otac ga se odrekao za života, ali pri kraju kada je otac umirao, koliko sam uspio istražiti, postojala je jedna vrsta pomirenja. Tako je prikazano u filmu *Franjo Asiški* Liliane Cavani. Ne sjećam se da sam takvu vrstu pomirenja susreo u legendama jer one ne prate obiteljske ili emotivne postaje već samo svetački život. Možda u

predstavi nije dovoljno naglašeno, ali cijela predstava govori o tome da je sv. Franjo za oca uzeo Boga. Najčešće se u hagiografijama koje prate njegov život govori o tome da je umjesto "Oče moj" rekao "Oče naš". Prihvatio je vlastitoga oca kao brata. Predstava počinje i završava *izvlačenjem* jer se Franjo cijeloga života *izvlačio*, provlačio kroz određene granične situacije. U prvoj sceni izvlači se iz svjetovnoga kostima odbijanjem roditelja, posebice oca. Riječ je o mladenačkoj spoznaji kada se počinješ plašiti da postaješ sličan roditeljima. U zadnjoj sceni izvlači se iz vlastitoga habitusa. U tome se nalazi njegova razigranost, neuhvatljivost. Za života nije dozvoljavao vlastitom egu da se kanonizira. Na odluke *Drugih* što se tiče kanonizacije nije mogao utjecati, ali vlastitom egu nije doz-

voljavao da postane veličina, da stekne pojam o vlastitoj izuzetnosti. Trenutak u kojemu poedinac počinje sagledavati vlastitu veličinu, trenutak je u kojemu ne može sagledati *Drugog*.

Kako je nastalo scensko rješenje da ptice u sceni Propovijed pticama prikazete letom marama?

– Predstava nije imala predložak i bila je u potpunosti otvorena. Najveći, najteži dio pripreme koji je sličan onom dijelu sante leda koji se nalazi potopljen u moru bilo je donošenje odluke da početnom raditu predstavu. Jako sam se plašio hoće li ta tema uopće opstati u kazalištu, kako će je ljudi prihvatiti, i bojao sam hoće li sve to u što ja zaista osobno vjerujem biti dovedeno u pitanje. I kada smo krenuli, stvari su postale bitno lakše i jednostavnije.

Slika s maramama jedna je od vrlo rijetkih slika koja je postojala u zamisli, naznaci prije predstave jer sam razmišljao o tome kako bi bilo lijepo predstavu napraviti pretežno s tekstilom u smislu scenografije, rekvizita, jer je to vrijeme u Europi označeno kao vrijeme trgovine tekstilom, vrijeme kada je tekstil predstavljao ono što danas označuje, na primjer, elektronika. Tako se pojavila i zamisao o igri s maramama koje bi predstavljale ptice, krila ptica. Ta se igra razigrala i marama se pokazala kao idealan rekvizit u predstavi. Već sama riječ *marama* je tako lijepa. Ima toliko različitih izvedbenih primjena i simboličkih značenja u povijesti i umjetnosti.

Životinja

Animalistima je teško vjerovati u takvu vrstu duhovnosti koja propovijeda bratsko-sestrinski odnos prema svim stvorovima, a s odsustvom etike (animalističkoga) vegetarijanstva -

"Ne kolji/jedi bližnjega svoga."

– Koliko sam uspio shvatiti, sv. Franjo nije propovijedao vegetarijanstvo. Sva stvorenja prihvatio je u lancu u kojem se rodio i u tom smislu nije htio bitno mijenjati *zlatni lanac*. Pritom je upućivao svim stvorenjima zahvalnost što se nalaze u na svom dijelu lanca života i što kroz razne svoje oblike i žrtve omogućuju funkcioniranje velikog Božjeg čuda. Njemu je jedini uzor bio Krist i on je zaista sav svoj život htio doslovno posvetiti *Evangelju*, a u tim svjetovima znam da se spominje da Krist jede ribu. Osim toga, sv. Franjo Asiški o upućivanju na neijedenje životinja ne govori u svojim pravilima. Sama *Propovijed pticama* upućuje ptice na zahvalnost što se nalaze na svom dijelu *zlatnoga lanca* i što obiluju darovima, prvenstveno darom leta. Čovjeka je svakako doživljavao kao vrhunac Božjega stvaranja kojemu je Zemlja predana na brigu. U tom značenju danas je odnos *brige* i zahvalnosti zanemaren i monstrozno se transformirao u trgovinu.

S obzirom da u svojim predstavama često koristite postupak teatra u teatru, zašto niste "iskoristili" činjenicu da je sv. Franjo inscenirao prve žive jaslice u špilji kraj Greccia, čime je postao organizatorom jedne vrste sakralnoga happeninga?

– Scena je bila načeta, skicirali smo je i postojala je dobra namjera da insceniramo Franjine žive jaslice; možda najviše iz tog razloga da skrenemo pažnju na taj podatak da je tvorac živih jaslica. Ali time bi ta scena dobila jedan *odmak* jer cijela predstava prilično je štedljiva s direktnim kršćanskim simbolima. Namjerno nisam htio u prvi plan predstave nametati simbole jedne duhovnosti kako bih pojednostavnio recepciju svega onoga što je posljedica toga svjetonazora. I nekako u tom nizu scena i ovdje se pojavio *teatar u teatru* o Franjinoj potrazi za gospodom Siromaštinom.

Beatlesi srednjega vijeka

Na koji način vaša religiozna predstava pronalazi okrilje u (današnjoj) kazališnoj umjetnosti, pri čemu kao jedini "komentar" predstavi u programskoj knjižici postavljate Pjesan o bratu Suncu ili Pjesan o stvorovima sv. Franje Asiškog?

– *Pjesma stvorenja* ima izravan izvor u priči iz *Knjige proroka Daniela* o trojici mladića koji se bacaju u užarenu peć i pritom pjevaju pjesmu slične duhovnosti. Na Franjino hvaljenje, pohvalu pjevanjem utjecali su trubaduri. Nakon posvemašnjega ratničkoga barbarizma nastaje razdoblje kada su muškarci počeli pjevati o ljubavi, što je očito bio radikalni pomak što su ga donijeli ti *Beatlesi* srednjega vijeka.

Uviđam kako je cijeli niz duhovno-religioznih tema protjezan iz kazališta u druge oblike umjetnosti, da je potpuno zanemaren, a najviše, zapravo, zaslužuje biti u kazalištu jer kazalište je mjesto susreta. Od svih vrsta umjetnosti kazalište je najviše mjesto života gdje se nalaze živi ljudi s jedne i s druge strane, gdje se susreću putem *žive riječi*. Riječ je o potpunom a ne apstrahiranom susretu kao što je u slučaju glazbe i plesa. I u tom slučaju propustiti priliku da budete duhovni meni se čini promašiti smi-

sao kazališne umjetnosti jer kazalište je i proizašlo iz sakralnih potreba, iz potrebe da se kazuje, govori, iz potrebe za riječju. Istina, ono se u jednom trenutku odvojilo od sakralnoga izvora da bi ponovno ostvarilo sakralan povratak i uvijek se ponovno odvajalo i vraćalo, a svoje je vrhunce doživjelo upravo unutar sakralnih potreba.

Želio sam iskreno progovoriti o onome što je u meni. Zašto bih to skrivao? Rad na tom životu meni je donio toliko dobrog, toliko sam danas više stvari spreman prihvatiti nego što sam bio u stanju prije i što sam tada želio prihvatiti. Mislim da bih doveo u pitanje svoju otvorenost da sam to prešutio. Siguran sam da će to doživjeti različite optužbe, primjerice, da je takav rad zatvaranje u određen svjetonazor. I zato sam bio oprezan s jaslicama, s križanjima, s nizom kršćanskih simbola. Nigdje se ti simboli izravno ne nameću jer ne želim nikoga maltretirati simbolima, već samo otvoriti, rastvoriti, navijestiti razgovore o zdravoj duhovnosti. Zanima me kako će se reakcije dalje razvijati i hoće li to potaknuti da se o takvim tekstovima, životima rade predstave?

Naravno, kao mlad čovjek imao sam predrasude prema religiji i nisam uopće htio o tome razgovarati jer su me u srednjoj školi učili da je crkva inkvizicija, opijum naroda, da je to praktički Sušto Zlo i da se samo ljudi koji ne misle svojom glavom daju navući na to da budu ovce. A ovce smo kako god okrenemo, samo neki misle da su vukovi. (*smijeh*) Možemo *ne znati* tko nas je u stado doveo i gdje će to stado završiti, ali praviti se da nismo dio stada... U tom smislu sebe doživljavao kao političnu osobu jer jako razmišljam o svijetu u kojem živim.

Blato i rebro

I kao kraj: na najavnom listiću predstave koncept Majke Zemlje postavljen je u kontekst franjevačke ekologije. Kakvo je vaše razumijevanje uloge žene s obzirom da pojedine (eko)feministkinje izražavaju sumnju u koncept Zemlje kao Majke?

– Osobno mi se jako sviđa razmišljanje da je žena vrhunac stvaranja. Naime, kada bismo išli po biblijskom redu stvaranja, kako je Bog stvarao sve savršenije oblike života, onda je očito da je žena najsavršeniji oblik jer je u usporedbi s muškarcem koji je oblikovan od blata, žena stvorena posljednja i sačinjena od Adamova rebra, finije materije. U tom smislu ne razumijem zašto se pojedine feministkinje obaraju na naveden biblijski navod o stvaranju jer nije riječ o manjoj vrijednosti stvaranja žena u odnosu na muškarca, nije riječ o drugom činu stvaranja, nego o višem, savršenijem. Dakle, konačni Božji proizvod u toj konstelaciji je žena jer se red stvaranja kretao od savršenog prema savršenijem i najsavršenijem obliku. Supozicijom da sustvara, surada svijet zajedno s Bogom žena je dobila vrhunsko mjesto u procesu stvaranja i upravo je po njemu *Žena*. Borbom za izjednačavanje s muškarcem i odbijanjem uloge majke - čini mi se da žena silazi s *konja na magarca* jer joj je dano da donosi život što je vrhunska zadaća u svemiru i time u kršćanskoj duhovnosti žena zauzima vrh stvorenoga svijeta. ■

Premijere

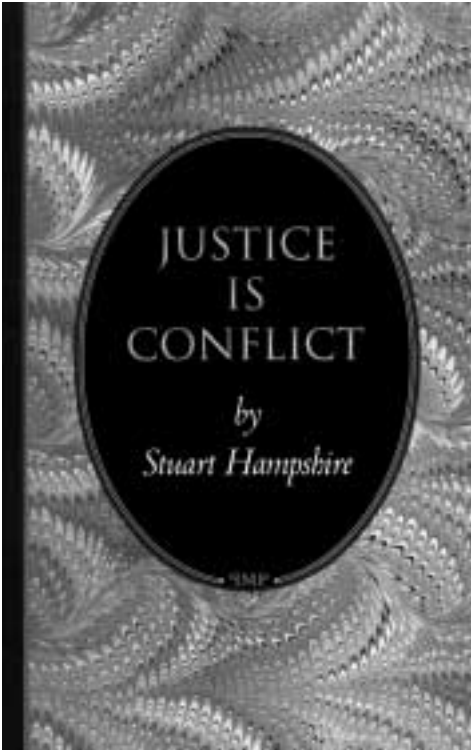
Gavellin fokus: nasilje žrtve

Uz premijeru Büchnerova Woyzecka i Genetovih Sluškinja

Nataša Govedić

Četrdesetak godina prije objavljivanja knjige *Epistemologija tajne* (izvorni naslov: *Epistemology of the Closet*; 1990) autorice Eve Kosofsky Sedgwick, jednog od prijelomnih tekstova suvremene *gay&lesbian* kulturalne teorije, Jean Genet piše dramu *Sluškinje* (1946). U Genetovu tekstu važnu ulogu igra tavanski *ormar* u kojem se skrivaju glamurozne haljine i "prljave" tajne dramskih protagonistica: tamo živi podivljali alteritet heroina; tamo su pohranjene društveno "nedopuštene" obrazine transvestizma, sadomazohizma, homoseksualnosti, klasne kritike. Sjetite se samo Oscara Wildea: epistemologija tajne uključuje drastičnu diobu lika na "javnu" i "privatnu" osobu, na skriveni portret intimno raspadnutog Doriana Graya i na lažnu dotjeranost njegovih javno izloženih obrazina. Skrivanje tajni naročito je dramaturški zanimljivo kad su u pitanju seksualne uloge – bilo one Oscara Wildea, utamničenog zbog homoseksualnosti, ili one Jeana Geneta, utamničenog zbog krađe, muške prostitucije i pokušaja ubojstva. Temu tajne koja utamničuje svog čuvara mimo bilo kakvih vanjskih zakona, tajne koja se oko njega/nje steže u unutar-nje zidove zagušljive zatvorske prostorije, ali isto tako i tajne koja je nesputani ili kreativni dio određene ličnosti, vjerojatno

Igranje Druge i Drugoga
Vratimo se *Sluškinjama*. Prema napuci-ma samog Geneta, ženske uloge sluškinja Claire i Solange dužni su igrati muški izvođači. U klasičnom sporu homoseksualne teorijske komune, sporu oko pitanja je

li *istinski* objekt identifikacije muške homoseksualnosti *žena* ili *muškarac*, je li idealan *gay* dizajniran u stilu grčke glorifikacije "snažnog" *muškog* tijela ratnika ili kršćanske *feminizacije* helenske virilne muževnosti, Genet i Frey odgovaraju ambivalentno: u *Sluškinjama* muškarci potajno igraju *žene*, ali samo u onoj mjeri u kojoj "žena" predstavlja društveni kôd, način odijevanja ili prepoznatljiv narativni stereotip. Za kazalište je naročito zanimljivo

Prizor iz predstave *Sluškinje*

nitko ne obrađuje bolje od Jeana Geneta. Premijera Genetovih *Sluškinja* redatelja Damira Zlatara Freya na Gavellinoj sceni "Mamut" jedna je od najmračnijih i naj-snažnijih, pa onda i najboljih, svakako *iznimno* vješto izvedenih, predstava sezone. Situaciju pak žrtve koja kontrolira kompletnu pozornicu svojih *mučitelja* iznimno je pronicljivo obradio Büchnerov *Woyzeck* (1836), također nedavno uprizoren u "Gavelli" (na velikoj pozornici), u režiji Eduarda Milera. No Milerova muzejski ekspresionistička inscenacija ovog zadugo zaboravljenog romantičarskog komada, Milerov scenografski i konceptualni bijeg iz početka XXI. stoljeća na početak XX. stoljeća (pri čemu je *Woyzeck* napisan još ranije: početkom XIX. stoljeća), na publiku djeluje kao sedativ iz sterilno čiste redateljske ljekarne: ljepota preciznog vizualnog i glumačkog citiranja minule epohe umrtvljuje publiku do ravnodušnosti, a ravnodušnost je, dakako, najsuprotnija smislu kazališne igre.

da spomenuti *ženemuškarci* ne mogu riješiti podvojenost svog identiteta: publika promatra njihova presvlačenja, brade koje vire ispod ženskih kapica, igre moći, zavodljivo zatočeništvo u svijetu privatnih igara oponašanja Gospodarice, ali isto tako shvaća da je tzv. "stvarnost" likova podjednako (ili još više) shematična od uloga koje čuvaju u "tajnim pretincima". *Sluškinje* tvrde kako nema izvankazališne stvarnosti: sve su društvene uloge prepoznatljivo uvježbane i svima dostupne. Ipak, neke su navodno "manje poželjne" od drugih; neke se "moraju skrivati" bolje od drugih. Posebno ako u njima rob desakralizira gospodara ili se žrtva pretvara u krvnika. Glumačka podjela *Sluškinja* upravo je zadržavajući dobra: Enes Vejzović (Solange) i Rakan Rushaidat (Claire) nastupaju u ulogama sluškinja, dok je Janko Rakoš uposlen kao njihova Gospodarica. Sva su trojica u koreodramskim gestama i savršenoj dikciji uvježbana minuciozno, no ono što pažnju publike drži netremice

prikovanom tijekom dvosatne izvedbe jest žestina "histrionične histeričnosti" (sin-tagma Jacquesa Derride) njihovih transformacija. Oni nisu samo **dvostruki ženemuškarci**, nisu samo transvestiti koji preuzimaju geste očajničke ženske "histe-

rije" (inače tradicionalne pobune protiv represivne kontrole vlastitih misli ili emocija), već su i **trostruki ženemuškarci** glumci: u svakom trenutku mogu odigrati bilo koji rod, spol, klasu, položaj, dob. Uzbudljiva je upravo *krajnja nestabilnost* njihovih identifikacija. Grozničava igra Rushaidata i Vejzovića, naspram ledeno sadistične Gospodarice Janka Rakoša, apsolutni je glumački trijumf.

Razapinjanje žrtve

Središnja slika Milerova *Woyzecka* široki je i tamni "tobogan moći" u stražnjem planu pozornice (scenografija: Miljenko

Sluškinje tvrde kako nema izvankazališne stvarnosti: sve su društvene uloge prepoznatljivo uvježbane i svima dostupne. Ipak, neke su navodno "manje poželjne" od drugih; neke se "moraju skrivati" bolje od drugih. Posebno ako u njima rob desakralizira gospodara ili se žrtva pretvara u krvnika

Sekulić). Tobogan nagašava hijerarhijski poredak svijeta, prema kojem su neki uvijek Gore, a neki drugi uvijek Dolje. U političkom smislu, to je egzemplarna *retorika tradicije*, odnosno retorika onih koji imaju moć, ne žele je izgubiti i zato sve ostale uvjeravaju kako je njihova pozicija praktički sakralizirana odozgo. U skladu sa spomenutom logikom, Miler inzistira na tome da je Woyzeckova društvena pozicija ona *trajno poražena*. U izvedbi kontinuirano je cavih intonacija Nenada Cvetka, Woyzeck prestaje biti snažni lik koji svojim neočekivanim odlukama (primjerice: hoće li ili neće jesti propisani mu grašak, hoće li ili neće vidjeti svoje dijete)

kontrolira čitav vojni i medicinski sustav – i to poigravajući se ulogom njihova *neposlušnog* "pokusnog kunića" za eksperiment s graškom i/ili reproduktivnom funkcijom. Ovaj zagrebački Woyzeck jest bljediji "mučenik" sviju poredaka. Na kraju se (dramaturški neobjašnjivom promjenom emocionalnog tonaliteta) pretvara i u ubojicu vlastite ljubavnice Marie (Barbara Nola); vizualno također obilato razapinja-ne na milerovskoj pozornici. Dramaturginja Žanina Mirčevska kao da je potpuno zaboravila da tragičnost lika kao što je Woyzeck mora uključivati i dimenziju *ve-ličanstvenog*, inače nam ne bi bili zanimljivi ni Prometej ni Antigona ni Fedra ni

Edip. Recimo i da je ansambl "Gavellinih" glumaca odjeven u vojničke uniforme i reduciran na identične ekspresionističke maske, kako bi redatelj snažnije naglasio izoliranost, eskomuniciranost i bespomoćnost naslovnog lika. Među korskim maskama istaknuto mjesto pripada tek Borisu Svrtanu (Doktor), zato što je s minimalnom količinom teksta ipak napravio dojmljivu ulogu. Ali *jedan* slojeviti glumac ne čini predstavu.

Križ i Bogorodica

U slučaju ovih dviju predstava ne mogu izbjeći spominjanje njihove teološke pozadine. Genet i Frey na scenu izvode kip Bogorodice okružen pregrštima umjetnog cvijeća. Tekst *Sluškinja* signalizira da je predmet žudnje obespravljenih junakinja u stvari najveća kršćanska svetica: Bogorodica osobno. I kako je igraju? Kako joj se približavaju? Zločinom. I kazalištem. Štoviše: najprije zločinom u svom internom kazalištu, zatim pravim zločinom nad samima sobom. Genet je majstorski parodičar Crkve kao ustanove koja se temelji na *zločinu* Kristova ubojstva i Kristovu preferiranju *neposlušnika* ili Izgubljenih Ovčica. U Milerovoj pak režiji Büchnera, čak i programska knjižica nudi sliku mazohističnog Woyzecka, pretvorenog ni manje ni više nego jasnu aluziju na razapetog "Isusa". No nisu li Kristu, koji je sam izbarao svoju sudbinu *prijestupnika*, ipak bliže heretične Genetove *Sluškinje*? Usporedbom kazališne snage obiju "Gavellinih" premijera, rekla bih da je Genetova kritika neizravne, pa i ucjenjivačke nasilnosti *svakog žrtvovanja* ono što publika prepoznaje kao estetski kapital. Hrvatska je publika ipak neposredno izašla iz razdoblja u kojem su ratni pozivi na "samozrtvovanje" bili rutinska pojava: nešto smo iz tog Čistilišta valjda i naučili. Recimo, sumnjati u političku manipulaciju *poslanjem* žrtve. ▮

KRITIKA

Predrag Stipčević

Mandić jednostavno, našavši se pred zidom *totemističkog* ustrojstva svakovrsnih harajućih klanova, po ko zna koji put pribegava vlastitoj, oprobanoj recepturi kršenja *tabua*, čime u okruženju nastavlja da izaziva ono očekivano talasanje negativnih emocija (ljutnja + zavist)

Igor Mandić,
Između dvije kulture
1996-1999,
Beograd, HNH, 2000.

Predrag Brebanović

Još slavne (i davne) 1968. Igor Mandić pojadao se u novinskom tekstu da mu je «već smiješno i otužno čuti i čitati kako se dvije kulture kavže i ogovaraju – uglavnom preko i s pomoću politike – a toliko im je malo potrebno da jedna drugoj pruže ruku». Nije, međutim, tema tog dosad verovatno od svih zaboravljenog napisa – čiji je čudni naslov glasio *Kultura između dve kulture*, i koji je docnije uključen u jednu od boljih autorovih ranih knjiga (*Gola masa*, 1973) – tada bio odnos između dveju *nacionalnih* (znamo svi kojih) kultura. Naime, u to doba Mandić se vatreno zalagao za *po-mirenje* «tradicionalne» i «masovne» kulturne sfere: nadao se da bi u prostoru *između* njih, «u frcanju neke iskre», mogla čak nastati i «onakva socijalistička kultura kakovu želimo»!

Danas je, naravno, sve drugačije – pa i naše želje. Zemlja (ne)radnika, (kulturoloških) seljaka i («poštene»?) inteligencije više ne postoji, jer se raspala u fingiranom ludilu i pravoj krvi; na zgarištu utopijskog projekta «socijalističke kulture» zlokobno su se u međuvremenu rascvetali etno-partikularizmi, često i ksenofobija; najzad, samo Mandićevo pisanje (p)ostalo je otuda jednom od retkih, usamljeničkih (srećom, još uvek «frcajućih») iskri unutar onog, skoro u potpunosti ispražnjenog, prostora «između» *aktualne* hrvatske i *aktuelne* srpske kulture (laži).

Nad ovakvim ishodom minule decenije mogao bi se, kada je o prekaljenom «piscu-specijalisti opšte prakse» reč, začuditi svako ko je sve donedavno naivno bio sklon da Mandića doživljava kao jednog od onih, naizgled zanimljivih i u suštini bezličnih, književno-kritičarskih ili pak medijskih likova, kakvih je u nekadašnjem društvenom «ozračju, okružju i uzdušju» bilo u izobilju, a smisao čijeg postojanja iscrpljivao se, uprkos tobožnjem otporu, u povlađivanju et(n)ičkom, političkom i «duhovnopolicijskom» *mainstreamu*. Tek se tokom devedesetih nedvosmisleno (u)videlo koliko su, mimo običaja, u pravu bili oni koji su – blagovremeno prepoznavši (h)isto-

rijsku relevantnost njegovog obračuna s pokojnim Krležom i pokojim krležoidom – još početkom osamdesetih o Mandiću go-

se, ne uvek dojmljiv način, među prvima otvoreno progovori o nizu pitanja o kojima se ili ćutalo ili nije dovoljno znalo (npr. crkva

onaj misaoni sklop kome je oslo-nac nekakve dogme neophodan). Mandić jednostavno, našavši se pred zidom *totemističkog* ustrojstva svakovrsnih harajućih klanova, po ko zna koji put pribegava vlastitoj, oprobanoj recepturi kršenja *tabua*, čime u okruženju nastavlja da izaziva ono očekivano talasanje negativnih emocija (ljutnja + zavist).

Eklektici i vrhnje

Ovakvo (trajno) opredeljenje, onda kada se izdigne, odnosno spusti u egzistencijalnu ravan i postane *proživljeno mišljenje*, ima (naslućujemo) i neurotičnu podlogu, ali s proticanjem vremena i sve vidljiviju tragičnost: «Onaj kome zazorno zahvaljuje svoje postojanje jest dakle *odbačenik* koji (se) smješta, *odvaja* (se), traži (svoj) položaj te prema tome *luta*, umjesto da sebe prepozna, da želi, da pripada ili da odbija» (J. Kristeva). Doduše, nismo li počev od Camusa navikli da intelektualne Sizife zamišljamo kao srećne? Sećamo se, uostalom – a može se o tome čitati i kod Stanka Lasića, neke vrste Mandićevog antipoda u krležijanstvu – kako se još godine 1988. na beogradskom «Kolarcu» ovom «mudologu» (Slavenka Drakulić) omaklo ono nezaboravno: «Velim što je sve naopako i što u Beogradu i Srbiji imam drugu polovicu svoje duhovne doma-je». Zar uopšte postoji (makar i prijavovski) problem pisca koji se intencionalno i afektivno nalazi u (inače ne toliko uobičajenom) stanju sklada sa sobom samim? Ometa li harmoniju između Igora Mandića i spoljašnjeg sveta ustrojenog u zajednicu jedina jedina sitnica – to što, kako potvrđuje i on sâm, «eklektici uvek poberu vrhnje nakon što sam ja izgutao smrdljive knedle»?

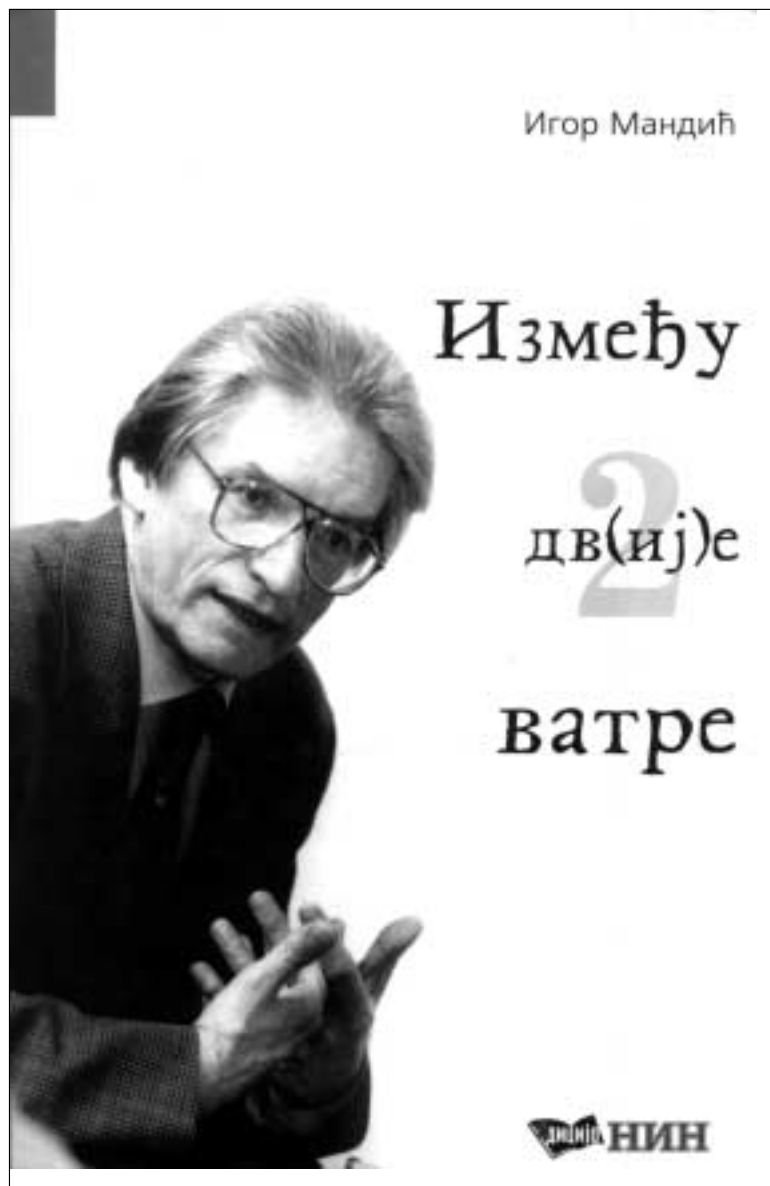
Nažalost, ne: jer iako se na osnovu «ispovednih» pasaža stiče neodređen utisak da ju njen *patiens* podnosi relativno lako, istorija *slučaja Mandić* je od početka bila prilično teška, ako ne i mučna. Fa(k)tum poslovičnog petla sklonog *kukurikanju praecox* prepliće se u njoj sa ne manje surovom sudbinom profesionalca koji je pretežni deo karijere (pre)živio pišući tekstove od «jedne ideje, dva primera i tri kartice». Rečeno bez uvijanja, izgleda da Mandić-autor, kao potpisnik «skromnih» dva tuceta knjiga, nikada nije *među kritičarima* (s obe strane nacionalne rampe) uziman i čitan dovoljno ozbiljno. Ima nečeg nepravednog (ili tek bolno logičnog) u činjenici da se, na primer, u sumarnom prikazu hrvatske književne scene devedesetih, koji je za *Zarez* br. 40 povodom frankfurtskog Sajma sačinila Andrea Zlatar, nijedna Mandićeva knjiga i ne pominje. A sve i da je esejistika «u rasponu od dnevnih kolumni do literariziranih eseja» (A. Z.) nakon sticanja nezavisnosti i bila jedno od omiljenih polja rada hrvatskih književnika i onih koji to nisu, lično bih se usudio konstatovati – ne preterano lepim gestom, usto iz (sužene) beogradske perspektive, ali da bih naglasio svoje intimno uverenje, kome se ne mogu (ili ne želim?) oteti – da mi se čini doslovce *neverovatnim* da se u Hrvatskoj poslednjih godina na svetlosti dana moglo pojaviti puno toga što bi upečatljivošću nadmašilo nezaobilazne analize postkomunizma iz knjige *Za našu stvar* (1998)!

Šta će se zbivati s novom, dvostruko obeleženom (*žanrovski* kolumnističkom i *krležološki* «bugarskom») knjigom, koja na dovoljno mlak (nemojmo se zavaravati: uobičajen) prijem nailazi i među inoplemenicima, ostaje da se vidi. Jesu li se povodom nje oglašavali oni koje je Mandić onomad duhovito nazivao «bacačima aluzionističkih harpuna»? I da li će ovaj pisac biti drugačije (još neprincipijelnije, ukoliko je to ikako moguće) sagledavan iz perspektive promenjene društvene klime – delimičnog oslobađanja od mržnje i odricanja od njenog jezika – pa i u svetlu prve značajnije društvene funkcije, na kojoj ga nisu zadržali ni godinu dana?

Columnis(t) bvlgaris

Mandićeve «tekstuljci» su put Srbije krenuli još avgusta 1996, stizali su – uglavnom u nedeljnim ili dvonedeljnim razmacima i s najdužom pauzom tokom deset meseci 1997 – zaključno s junom 1999, da bi u «libar» konačno bili «složeni» tik uoči preokreta, avgusta 2000. Knjiga *Između dvije kulture* dakle nije imala strpljenja da sačeka «oslobodioce», a donosi sedamdeset i tri kratka štiva, kojima je, uz omanji post scriptum («Pozicija postdisidentata»), pridružen i jedan bitan, takode latinicom otisnuti članak, prvobitno objavljen u *Vjesniku* («Šutnja intelektualaca»). Na početku zbirke nalazi se tekst koji nam je poznat iz piščeve prethodne beogradske publikacije (*Romani krize*, 1996), nastao o *HNH*-ovoj (šezdesetoj) godišnjici (1995), da bi usledio i pomenuti razgovor, održan u redakciji lista, gde nam je, pored lične *povesti nevolja*, predložena već u naslovu i jedna «teorija» jugoslovenskog raspada. A ona je, naprosto, stala u tri («slatke») r(ij)e-či: *žohari iz Ida*. Nešto širi, prepričani izvod, mogao bi da glasi: Onako kako su nam u zoologiji ostale zagonetnim «svjetske ili povijesne putanje žohara», tako smo na samom kraju naše zajedničke yugo-istorije svi skupa bili zbunjeni svedoci (a poneko «među nama» i aktivan, premda ne manje zbunjeni, podstrekač) neobjašnjive, zapravo «slučajne» invazije neuništivih *bubašvaba zla*, «pravih diluvijalnih beštijica» što su se odvajkada skrivale u podsvesti ovdašnjih pojedinaca i njihovih nacionalnih (B. Anderson u za nijansu slobodnijem prevodu rekao bi: *imaginarnih*) zajednica.

Ako ovo pribegavanje psihoanalizi istorijskih gibanja u malne «budenbrokerskom» (kovanicu skovao I. M. povodom B. Bude-na) maniru, takvo da se opis naših ne toliko «davnih dana» pretvara u *horror script*, iznenađuje kod onoga koji se decenijama «žilavo» opirao svakom sistemu mišljenja izuzev najšire shvaćenoj tradiciji evropske Prosvetnosti kao opštem okviru vlastitih spisateljskih aktivnosti, dotična «žoharska» metafora nas, opet, ne čudi, s obzirom na to da je njome Mandić ne samo započeo (obilato navodeći iz Kafkinog *Preobražaja*), nego i završio (tekstom «Egzorcizam ili dezinfekcija?») svoju *Za našu stvar*. Kontinuitet sa tim prethodnim ostvarenjem potcrtava i retorički obrazac za kojim se poseže najčešće na početima članaka («Došlo neko takvo vrijeme...»), premda je osnovni smer nove knjige, delom i zbog nesvakidašnje situacije

vorili kao o «državnom neprijatelju br. 2». Doktor Stipe Šušar u tom smislu zbilja zaslužuje priznanje, budući da je, stavljajući Mandića uz bok Đilasu, prvi bio stekao dovoljno (intelektualne) kuraži da javno ukaže na činjenicu da se pod plaštom jedne, kako se obično neinventivno kaže, «samosvojne pojave», tada već uveliko skrivao i izvestan, ništa manje jedinstven (ponavljamo: usamljenički) – i da stvar bude komplikovanija: beskompromisan – mandićevski *stav*.

Tehnologija (i mudologija)

Pri čitanju Mandićevih novijih knjiga i prelistavanju onih starih, ranije pročitanih, uistinu nam se nameće intenzivna, bezmalo vizuelna predstava o čoveku koji se sticajem okolnosti – a odlučujuću «okolnost» evidentno predstavlja njegov karakter, što će reći, sudbina – našao *in the space between*: na razmeđu između književnosti i novinarstva, unutar gravitacionog polja Gutenbergove (literarne), ali i Tesline (elektronske) galaksije, u isti mah utonuo u (mediteranski) hedonizam i (srednjoevropsku) marljivost, zaokupljen fenomenima koji opsedaju «elitu» i ništa manje radoznao spram onoga što draži pažnju «gomile», nošen podjednako avangardnim radikalizmom (isp. «razgolićeni» eseizam *Prijava problema*, 1999) i upornim konzervativizmom («tipografski linearnog» načina mišljenja)... Neko takav, ko je, zauzimajući svesno «bastardnu» poziciju, oduvek prebivao na raskršću, prirodno je bio predodređen da svojevremeno, na samo sebi svojstven (i, podrazumeva

ili, recimo, feminizam), te da onda u novonastalim, još žalosnijim prilikama, stupi na stazu koja vodi «između dve vatre» i na sebe preuzme (ne)zahvalnu ulogu spisateljskog posredovanja između Blitve i Stradije.

Pa ipak, zapitaće se «tiha» (u javnosti nečujna) većina: nije li «malo mnogo» – čak i od «nje-ga»! – podnositi pisanje u tradicionalnom srpskom, umnogome kompromitovanom nedeljniku, i to još – na ćirilici? Ili, u dobrom mernošću «popločanoj» varijanti: šta mu je sve ovo trebalo?

Gledano spolja, Mandićev je najskoriji *Drang nach Osten*, poput onih koji su se desili osamdesetih (post-krležijanskog u *Dugu*, kritičarskog u *HNH*, antologičarskog u – Prokuplje!), imao sve osobine *uzmaka*: «Što da radim? Stvarno više nemam nijedne mišje rupe u koju bih se sakrio.», vajka nam se autor sâm, u intervjuu iz juna 1996. No i pored tog karakterističnog prerusavanja u «nježno» (štaviše, mišje) srce – za šta su, ne treba gubiti iz vida, postojali i realni razlozi, jer je Mandiću, baš kao posledica posete Beogradu, pravo na rad u matičnoj sredini tokom ne tako kratkog perioda bilo ugroženo – ljubitelji piščevih, ne samo «latinskih», nego i «bizantskih» tekstualnih avantura, namah su (ukoliko ih je ikakva neizvesnost isprva i obuzela) umireni saznanjem da pod maskom nežnosti i dalje čuči ona ista, impulsom intelektualnog poštenja nadražena, *žilava* narav (u značenju koje toj reči pridaje William James, kad kategoriju «žilavo» tretira kao suprotnost «nežnom», pri čemu potonjom oznakom ukazuje na

njenog postanka, svakako bitno drugačiji.

Opsesije

Kako posredstvom «smetlarskog šmrka», te uobičajene alatke sopstvene Malenkosti, nije bio kadar da savlada distancu od famoznih 400 km, i kako stoga «vatre» između kojih se našao nije mogao, niti hteo da gasi, kolumnista je ovde rede nastupao kao nemilosrdni kritik, a osetno učestalije kao ljubazni i za standarde uspostavljene opusom čak stidljivi korespondent. No i posredstvom ovakve, ponešto suspregnute tekstualnosti, Mandić je nastavio da se kreće onim tematskim i idejnim pejzažima koje je i ranije pasionirano pohodio, varirajući bendijanske po(r)uke u post-mcluhanovskom (*i. e.* bilgatesovskom) kontekstu, i povremeno iznova ogledajući se u *književnosti stola i kreveta* kao jednom od svojih najdražih žanrova. Uzgred: *smrt knjige*, reklo bi se, i na neposredan, ali mnogo češće na posredan način, zauvek ostaje središnjom opsesijom ovog (nutoparadoksa: prevashodno kritičarskog) pisma.

Veština sa kojom Mandić praktikuje kratku formu, osim na sposobnosti jasnog i nesputanog mišljenja, temelji se i na osobenom kompozicionom umeću, kome njegov beletrizovani um duguje to što je u stanju da – sledeći osnovno načelo svakog doista književnog pisanja – u jedinstvenu celinu *povezuje* pojave i stvari onako

kako samo mali broj ljudi može i još manji broj njih sme. Drugim rečima: kad na *tri kartice* izražava *jednu ideju*, pisac to obično čini tako što poseže za *dva primera* koja stoje u nekim neočekivanim, ponekad samo njemu vidljivim relacijama, da bi nam potom za te katkada i «opasne» veze ponuđena bila u većini «razrada» i duhovita, ali gotovo uvek sugestivna opravdanja. Zato Mandić – tražeći za sebe, u ime «intelektualne buržoazije», jedinu zaštitu pod okriljem fudbalerâ – o progonu Srba piše iz perspektive ugroženosti dabrova; uzvikuje «Srbi su prvi počeli!», kriveći ih zbog toga što su u «svom» prevodu McLuhana prvi uveli u upotrebu reč «opštilo» i time skrivili loš hrvatski «Zakon o priopćavanju»; o bošnjačkom odnosu prema Deda Mrazu piše kao o (izokrenutom) odnosu prema Poglavniku u «lijeпојnašoj»; a osvrt na tzv. stalešku teoriju završava rečima «Da mi je Dajana dala, drugačije bih ja o ovome govorio...».

Da l’ se smije, da l’ se smije

Sve do pred kraj, u Mandićevom obraćanju srpskom (?) čitateljstvu nema ničeg spektakularnog osim samog obraćanja kao takvog (tj. subverzivnog ignorisanja «nenormalnosti» svega normalnog), a širi kontekst njegovih «fenomenologijskih» komentara ostaje identičan onome u kojem su se, potkraj milenijuma, manje ili više žovijalno, kretale na stotine svetskih kolum-

nista i na desetke hrvatskih i srpskih: planetarni «znakovi vremena», u širokom opsegu od rasprave između darvinista i kreationista, preko za autora očekivano inspirativnog Clintonovog *oralgatea*, do tipično savremene manije sastavljanja najrazličitijih top-lista.

Kao što je (ništa manje planetarno) poznato – a neće to biti lako ni zaboraviti – u vreme kada ova knjiga nastaje po principu «kamen po kamen», Srbija postupno, iz post-daytonskog, odglumljenog zatišja, preko «kajgana-demonstracija», klizi ka sve tvrđoj diktaturi. Na zanimljiv indirektan način (otprilike onako kako, tokom poslednjih četrdesetak godina, krivudava linija njegovog kretanja u krajnjoj instanci znači i iscrtavanje moguće istorije hrvatske periodike) Mandićeve poslanice svedoče i o tome. A onda, s proleća 1999, piščev govor, pod pritiskom dramatičnijih dešavanja, prestaje da bude stilizovan i ironičan, da bi se transformisao u sasvim neposredan. Datuma koje nose neki od ovih «podlistaka» morala bi se postideti i mnogo značajnija pera iz «širokog svijeta»; ono što je Mandićev glas učinilo osobenim u srpskom miljeu bili su (kao i obično) racionalnost i *odsustvo kuknjave*, a ono što ga je (ponovo) izdvojilo iz hrvatskog, bili su glasnost i *odsustvo ravnodušnosti*. Nije slučajno, niti proističe iz surevnjivosti, to što je ovaj već uveliko šezdesetogodišnjak sve

manje sklon da za dubljim intelektualnim savezništvom traga među pripadnicima susednih, bilo starijih (S. Lasić, B. Čosić), bilo mlađih (S. Šnajder, D. Ugrešić) generacija, što su mu odnedavno duhovno bliži oni «osamljenici» koji su od njega dva-desetak (B. Buden) ili čak tridesetak (D. Jović) godina mlađi.

Intelektualna kritika

Istinsko iznenađenje čitaoca čeka tek na samom kraju, kada u poslednjoj kolumni Mandić prozbori i onako kako mnogi stanovnik «zemlje domaćina» to zasigurno ne bi očekivao ni želeo, citirajući nam pesmu «*Slavjani*, ne dajmo se» iz zbirke Slavjanka (1848) Ivana Kukuljevića Sakcinskoga i faktički završavajući knjigu stihovima u kojima se glas poniženog, ali gordog *Slavjanina* obraća Evropi: «Pak ipak usplamtiš / Vazda u omrazi / Kad se Slavjan digne / Ropstvo da pogazi». Književni cinik dosetiće se da su upravo ovi povišeni tonovi – koje nam, u stvari, emituje «slovenska duša» Mandićeva, uz podršku njegovog francuskog duha – knjizi obezbedili neophodni *coup de grâce*, čiji je izostanak kvario utisak o nekim autorovim ranijim feljtonističkim zbirkama. Jedna istorijska katastrofa (svejedno sa kakvih je polazišta tumačili, bilo u vreme njenog odigravanja, bilo sada, kad se osiromašeno-uranijumski prah uveliko slegao) doprinela je većoj profilisanosti i

kompozicionom skladu ove «male», sa skromnošću pisane, no za rađanje jedne nove «kulture između dve kulture» veoma važne knjige!

I eto, danas je «došlo neko takvo vr(ij)eme» da se konačno podvuče crta i potpuno otvoreno kaže da je Mandić nakon svega (p)ostao (nepriznati) glasnogovornik čitavog jednog naraštaja, i to tako što je – intelektualno živ i moralno osetljiv – permanentno a svojevolumno samog *sebe* (uglavnom u liku *drugih*!) držao na ujevićevskom «ispitu savjesti». Razume se, to ne znači da, kao i uvek do sada, «eklektici» neće i ovoga puta «pobratiti vrhnje»: u manje ili više jeftinoj «promidžbi pomirbe» (što već polagano započinje) oni će sistematski prećutkivati da je njihove puteve krčio (i) Mandić, koji je, mnogo pre svih ostalih, na istim mestima, «bio i prošao». Onim istančanim duhovima, autentičnim zatočnicima *kulture između dve kulture*, posle nove knjige Igora Mandića ne preostaje ništa drugo nego da se, pred nekim od stabala koja je on porušio, pripreme za dugotrajan i naporan, finiji rezbarski rad. Jer jedino ukoliko takvog rada na područjima «između dv(ij)e vatre» zaista bude – na Balkanu, ali i drugde – obistiniće se misao jednog devetnaestovekovnog (engleskog) pisca: intelektualna kritika povezaće Evropu daleko čvršćim vezama od onih koje stvaraju trgovci ili sentimentalisti. ■

KRITIKA

Sudbina knjige nalikuje sudbini čovjeka

Stipčević mudro izbjegava ulogu proroka te nipošto ne najavljuje, poput nekih futurologa, kraj papirne knjige

Aleksandar Stipčević, *Sudbina knjige*, Naklada Benja, Lokve, 2000.

Ana Barbarić

Sudbina knjige Aleksandra Stipčevića vješto je sročeno štivo koje na poprilično zabavan način razmatra položaj i značenje knjige u društvu. Iz gotovo neiscrpnog broja tema koje se mogu obuhvatiti tako složenom problematikom, autor obrađuje one koje bi mogle zanimati širu čitateljsku publiku. No, to nikako ne znači da djelo ne bi trebali uzeti u ruke i pažljivo proučiti i stručnjaci koji se na bilo koji način bave knjigom, odnosno zanimaju za najrazličitije srodne fenomene u rasponu od čitanja do cenzure. Takvima bi od velike koristi mogao biti i priložen popis važnije stručne i znanstvene literature koji je podijeljen prema temama koje su prikazane u dvadesetak poglavlja knjige. Djelo je, u cjelini, vrlo pregledno, a svaka od tema dosljedno je analitički obrađena te uvijek potkrijepljena povijesnim argumentima. Stipčević je već i u svojim ranijim radovima, pri tome posebno ističem naslov *O savršenom cenzoru iliti priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora*, pokazao kako umije kroz sustavnu analizu izložiti mnogo povijesnih činjenica na način koji ne zamara čitatelja.

Kultni predmet

U prvih nekoliko poglavlja autor zna- lački nabraja i raščlanjuje, uvijek ilustrirano povijesnim primjerima, sva ona znače-

nja koje je pisana riječ sadržana u knjizi te knjiga sama kao fizički predmet imala, prvenstveno, u prošlosti. Od vjerovanja starih naroda u postojanje nebeskih knjiga, te božanskog podrijetla pisma i knjige bio je samo mali korak do njezina štovanja kao relikvije i kao kultnog predmeta. Iz tih razloga knjige su se stavlale i u grobove kako bi pokojnicima osigurale sretan boravak i bolje snalaženje u onozemaljskom svijetu. Isto tako, knjige su liječile i štitile od bolesti te donosile sreću vlasnicima. Ali i u današnjem vremenu u kojem knjiga služi, uglavnom, čitanju, odnosno kao izvor informacija ili pak znanja možemo, prvenstveno u različitim vjerskim obredima različitih religija ili u sačuvanim običajima prisege nad pojedinim svetim

knjigama, prepoznati barem dio nasljeđa prošlosti. U slučaju smrti papirne knjige u budućem razvoju informacijskog društva teško je zamisliti opstanak takvih obreda, odnosno upotrebu elektroničke knjige u njima.

Budućnost knjige

Autor je vrlo oprezan u predviđanju oblika knjige budućnosti. Iako kroz njegovo djelo možemo vrlo lako pratiti smjenu različitih oblika knjige, kroz vrijeme uvjetovanu uporabom različitih vrsta pisacjeg materijala, on mudro izbjegava ulogu proroka te nipošto ne najavljuje, poput nekih futurologa, kraj papirne knjige. Iz-nosi, pak, činjenicu da se nikada nije tiskalo i kupovalo toliko mnogo papirnih knjiga kao danas, u jeku elektroničke revolucije. Vrlo je vjerojatno da će i u budućnosti knjiga kao predmet značiti ono isto što mnogima i danas znači, a upravo to bi moglo biti jamstvo njezina preživljavanja u obliku u kakvom je danas poznajemo. No, Stipčević niti ne pokušava dati konačan odgovor o obliku knjige budućnosti, već se ograničava na sigurno predviđanje »da će knjiga, odnosno pisana riječ, bez obzira na kojem će se materijalu pojavljivati, doživljavati mnoge ugođe i neugode, koje je doživljavala u svome dosadašnjem životu. No, ako je povijest učiteljica života, onda, možda, kroz analizu posljedica revolucionarnog otkrića tiska možemo naslutiti neke buduće odgovore. Upravo takvu, i to vrlo sustavnu, analizu nalazimo i u ovom djelu jer autor različite fenomene vezane uz knjigu prati od njezina nastanka u drevnim civilizacijama do današnjih dana. Otkriću tiska, odnosno njegovim mnogobrojnim poprilično dramatičnim posljedicama po život i sudbinu knjige te cjelokupno društvo, posvećena je dužna pažnja. Jedna je od neposrednih posljedica tog otkrića bila i nestajanje svijeta pisara, odnosno prepisivača čijem je mukotrpnom i ujedno plemenitom poslu autor posvetio jedno poglavlje. U njemu bih posebno istaknula pregled zanimljivih, često duhovitih bilježaka srednjovjekovnih redovnika prepisivača dopisvanih na kraju prepisanih rukopisa. No, otkriće tiska nije samo uzrokovalo silazak pisara s povijesne scene već je do tada u nesluče-

nim razmjerima povećalo utjecaj pisane riječi i knjige u sveukupnim društvenim zbivanjima.

«Nepoćudne» knjige

Kroz djelo su u povijesnom kontinuitetu prikazane mnoge, poprilično mračne strane života knjige poput sudskih procesa »nepoćudnim« knjigama, različitih popisa štetnih i nepoželjnih knjiga sastavljenih i od crkvenih i od svjetovnih vlasti, čišćenja i ispravljanja knjiga, uništavanja vlastitih i tuđih knjiga i knjižnica, krađa knjiga te sudbina knjiga koje su promijenjene prilike u društvu pretvorile u nepotrebne i nekorisne ili, čak, potencijalno opasne za njihove vlasnike. Dodatna objašnjenja za takve postupke spram knjige autor nudi u poglavljima gdje raspravlja o subverziji pomoću knjige, o knjigama kao ratnom plijenu, o tvrdnjama raznih filozofa, pisaca i vlastodržaca kako pojedine knjige kvare ljude te o mišljenju kako na svijetu ima previše knjiga. Ono se, što je zanimljivo, javilo odmah nakon što je Gutenberg svojim tiskarskim strojem pokrenuo revoluciju u proizvodnji knjiga. No, analizirajući sve te tegobne aspekte života knjige autor nas uveseljava nizom anegdota iz kojih možemo zaključiti kako poslo-vica da nije svako zlo za zlo i ovdje vrijedi. Tako, na primjer, doznajemo kako su policijski dosjei imali vrlo pozitivnu, često i nezamjenjivu ulogu u čuvanju pojedinih tiskovina za budućnost ili kako je *Index librorum prohibitorum* Katoličke crkve služio kao preporuka za ono što treba čitati. Autor nije zaboravio obraditi ni kroz povijest čest običaj kupovanja knjiga *na metre* radi ukrašavanja prostorija i impresioniranja posjetitelja, a posebno poglavlje posvetio je i danas besmislenom, ali nekoć, na žalost za ženski rod, aktualnom pitanju trebaju li žene čitati.

Iako Stipčević napominje da u ovom djelu nije mogao ispričati sve što se dobro i loše događa knjizi u društvu jer bi to bila preduga i ne uvijek zanimljiva priča onima koji se ne bave profesionalno sociologijom knjige, mogu zaključiti da su odabrane teme cjelovito prikazane i analizirane na način koji će sigurno biti zanimljiv i prihvatljiv širokom krugu čitatelja. ■

KRITIKA

Vidim taj auto

Kako veli u *Mami Leone* i potvrđuje u *Kažesh anđeo*: važno je znati da riječi *nisu prazne*, da su vezane za nešto što postoji, da su svijetotvorne i da je u njima pohranjena gotovo svemoćna priča

Miljenko Jergović, *Kažesh anđeo*, Zagreb, Durieux, 2000.

Nataša Govedić

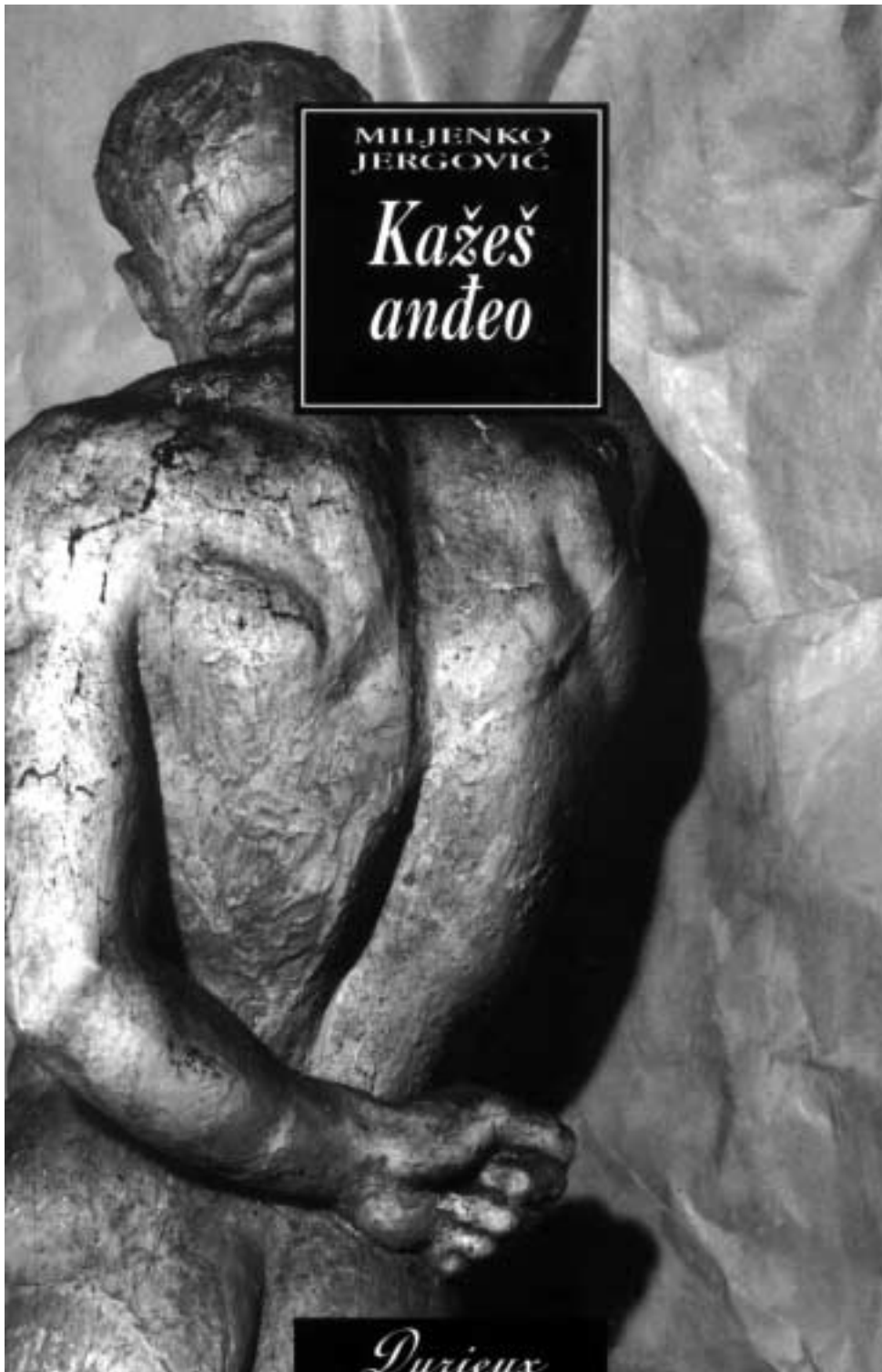
Miljenko Jergović ima *sve* što čini dobrog i originalnog pisca, čak i u zemlji u kojoj bi ga kritičari, upravo zbog Jergovićeve "neumjesno" velike talentiranosti, najradije pretvorili u spisateljskog klona ili bar "slugu" neke *prepoznatljivije* narativne tradicije. Zato mu hrvatski kritičari i nadijevaju zbunjeno-promašene epitepe tipa "sentimentalist" ili "andrićevac". Postoji i varijanta u kojoj nervozno tragaju za što točnijim etničkim određenjem Jergovićeve uskovitlanog, hibridnog rukopisa, na kraju se zbunjeno vraćajući na antigeografsku točku s koje su i krenuli. Budući da se estetika kukavičluka, političkog poltronstva, pomanjkanja pripovjedačkog dara te viška stilske epigonije kod nas odmah prepoznaje kao *autohtona brvatska vrijednost*, književni dar Miljenka Jergovića kritičare se doima kao opasna i/ili prijeteća "tudica". Dodajte tome i najmanje "oprostiv" Jergovićev grijeh: nije jalov. Nije u posljednjih deset godina napisao samo deset redaka donjeg lijevog teksta u sedmom tomu beskorisne enciklopedije, nego je radio i radio i postao plodan stvaratelj. Osim pjesama, priča i eseja, da ne spominjem rad u tjednom tisku, Jergović je nedavno objavio i dramski tekst. Zamislite užas na licu domaćih Salierija kada ih zadesi suživot s takvim mocartovskim obiljem. Naravno da mu najčešće preporučuju da "malo uspori", valjda naivno misleći kako će "jadni" Jergović svoje umijeće pripovijedanja "prebrzo potrošiti". Ma kako li se samo brinu za autorov boljitak! Ali za zabrinutost nad Jergovićevom produkcijom doista nema nikakvog razloga. Dobrim piscima svaka sadnja tek čarobno umnaža nove sjemenke budućih tekstova.

Riječi

Drama *Kažesh anđeo* (2000.) počinje u ranijoj Jergovićevoj knjizi, zbirci ulančanih autobiografskih novela pod nazivom *Mama Leone* (1999). Prva iz spomenute zbirke priča naslovljena je *Ti si taj anđeo*, dakle točno onako kako se zove i dvije godine starija varaždinska izvedba Jergovićeve *dramskog* teksta. Iskakanje anđela iz pripovijetke u dramu pa onda još i na pozornicu odvija se doslovce između prostora prozne knjige *Mame Leone* i dramske knjige *Kažesh anđeo*. No za razliku od Medvešekove katoličke koncepcije svetog, koja obavezno

uključuje ili Bibliju ili kakvog crkveno sankcioniranog sveca tipa svetog Franje, Jergovićevo pripovijedanje o svetom trpi i priziva sve vrste ulančavanja i *spajanja* sakralnih

vijedanja. Za divno čudo, Jergović umije "eksperimentirati" konceptom dobrote; ne samo načinom na koji su riječi posložene na otisnutoj stranici. Nije opsjednut ni samim sobom ni formalizmom jezika (Witgensteina doduše spominje s gotovo intimnom naklonošću), ali čitatelja umije zvesti besprijekornom vještinom klasičnog pripovijedanja. U njegovu jeziku, da ne zaboravim, još se čuje usmena tradicija naglas izgovorenih a ne samo napisanih rečenica.

tradicija. Jergovićeve su anđeli uhvaćeni u raznolikim oblicima pasa, pregaženih nosača pizze, soboslikara, nogometaša, dezorijentiranih bakica, pijanaca, djece razvedenih roditelja, njihovih nekoć zaljubljenih roditelja, mladih ljubavnika, brižnih susjeda i svih ostalih živih bića sposobnih za suosjećanje. Oni su u pravilu dio "malog" svijeta nečijeg djetinjstva ili sna, želje ili ljubavi, pravednosti ili smislenosti, a katkad su i jedino što je likovima preostalo. I u samoj RIJEČI "anđeo" Jergović čuva dio svetosti koja nedostaje u odnosima koji su do kraja izgrizeni nepovjerenjem ili nemoći. Kako veli u *Mami Leone* i potvrđuje u *Kažesh anđeo*: važno je znati da riječi *nisu prazne*, da su vezane za nešto što postoji, da su svijetotvorne i da je u njima pohranjena gotovo svemoćna priča. Mene Jergović u najvećoj mjeri podsjeća na magični realizam hispanoameričkih pripovjedača te na rabinovsku perspektivu Isaaca Bashevisa Singera, odnosno na bajkovito ukidanje razlike između hiperrealistički stvarnog i uzvišeno/onostranog narativnog svijeta. Našlo bi se tu i posebnih primjera zagovaranja stoičkog podnošenja nevolja, čak i bosanske inačice budističke tradicije samokontrole i meditacije kao učinkovitih načina suzbijanja nasilja, a našlo bi se, dakako, i kršćanskih anđela koji nastaju kroz "činjenje dobrih djela". U svakom slučaju, Jergovićeve tematika običnog-kao-svetog postmodernoj će književnosti vratiti snažnu etičku dimenziju, a s njom i dubinu te koherentnost pripo-

Pripovjedač možda jest starinski "nevidljiv", skriven iza trećeg lica jednine ili iza dramskih replika "tradicionalne" forme razgovora, ali situacije su bespoštedno suvremene.

Fragmenti

Jergović još nešto umije dojmljivom lačoom: zaokružiti ili poetski elegantno poantirati kratku priču. Priča kao da se prvenstveno i piše zbog svoga akmeističkog završetka: kraj, znaju dobro svi stvaratelji, mora biti najjače mjesto djela. Zato se Jergović i u dramskom tekstu odlučio za niz zasebnih, egzemplarnih "kriški života", za filmske sekvencije kratkih rezova i prizora, a ne za dramu napisanu na način triju scenskih jedinstava ili linearnog zapleta. Bez obzira na veliku količinu likova koji se pojavljuju tijekom dvije stotine i šezdeset stranica ili trideset i jednog prizora unutar dramskog teksta *Kažesh anđeo*, pišćeva je perspektiva vjerna "krupnom planu": jednom po jednom ljudskom licu u jednoj po jednoj ljudskoj situaciji. Najčešće tragičnoj ili bar obilježenoj bolom. Prigovori Jergoviću koji ga svode na "patetiku" kao da ga nisu pažljivo čitali: ne shvaćam kako bi se posljednji razgovor dugogodišnjeg bračnog para, od kojih jedan od supružnika umire od raka, a drugi mu te posljednje trenutke nastoji olakšati ukidanjem svake patetike finalnog oprostaja, mogao nazvati *odveć emocionalnim* – možda bismo, naprotiv, mogli priznati suprotnu istinu, o tome kako je književnost danas jedino mjesto u

suvremenoj kulturi gdje se smrt ne svodi na šutnju, na opće mjesto depersonalizirane novinske informacije ili vjerskog klišeja, nego i dalje ostaje nešto posebno i uvijek unikatno o čemu je dostojno i posvećeno govoriti. U tom su smislu Jergovićeve kako prozni tako i dramski, tekstovi mahom tekstovi o smrti. Ako ne fizičkoj, onda nekoj unutarnjoj. Primjerice, smrt braka postat će u tekstu *Kažesh anđeo* konačna tek kada se tijekom svađe roditelja dijete od straha pomokri, ne znajući kako ih drugačije prekinuti. Smrt je osim toga najjača poanta kroz koju se uopće mogu prelomiti i život i priča. Logika fragmenta završava oštrim rezom. Samo je romanu kao književnoj vrsti poklonjeno beskrajno mitsko vrijeme otvorenog završetka. Isto nam tako valja istaknuti kako su Jergovićeve prizori i likovi u tekstu *Kažesh anđeo* ulančani ili združeni upravo motivom anđela.

Tradicija

Najmanje simpatičan dio dramskog teksta *Kažesh anđeo* tiče se pišćeva portretiranja "zanimljivih" muških i "zajedljivih" ženskih likova; vrlo precizno podijeljenih po rodnoj osnovi. Oni su ti koji pate, ljube, čeznu, ispovijedaju se, prijateljuju, sanjare, pišu, šale se i bratski opijaju. Njihov izgled najčešće nije toliko važan da bi bio posebno naznačen u tekstu. One su pak uvelike određene svojim izgledom, željene su i ljubljene, na njih se "drka" (baš tim riječima) i svršava, one rade scene kada su seksualno prevarene i seksualno varaju muževe, ali tu se negdje i završava "ženska domena". Dok su mlade, mogu biti ili lijepe ili ružne, a jesu li lijepe ili ružne zna se vrlo precizno, ovisno o mjerama po kojima se manekenke precizno razlikuju od odveć starih ili odveć punih pripadnica ženskog roda. Ženskim likovima ostavljene su još neke mogućnosti. Mogu imati živčani slom (jer su zlostavljane kćeri sveučilišnih profesora) ili, kako veli Jergović, mogu biti u "predbračnoj histeriji". Citat: *Luda si jer te muškarac nije nikada dodirnuo*. Mogu biti i simpatično šašave starice. Najzanimljiviji ženski lik dramskog teksta jest Elvira, ponovno luckasta postarija "teta", koja ipak potvrđuje da žene čak mogu biti i duhovite i plemenite. Šteta što takvima kod Jergovića uglavnom *nisu*. Možda slučajno, ali i njegovi su likovi Anđela u zadnjoj scenskoj slici drame ponovno muškog roda: ime im je Smijeh i Dar. Ova dvojica još se služe tradicionalnim muškim "oružjem", ili kako veli pisac: "pucalkama", ali njima ljude *gađaju* sretnim trenucima. Ženski autor možda bi radije posegnuo za manje vojnom terminologijom. Jergović koji bez problema razbija nacionalne i klasne klišeje još nije dovoljno sazrio da isto učini i s onim rodnima. No dovoljno je mlad da mu nešto malo čitalačkog kredita poklonimo i za buduće tekstove. To više što se čovjek uporno i hvalevrižno bavi temom dobrote.

Kutije i automobili

Na naslovnoj stranici prozne Jergovićeve knjige *Mama Leone* dječak Miljenko naizgled sjedi u kartonskoj kutiji. Ali tu istodobno počinje i Jergovićevo kazalište, kasnije realizirano i u brojnim političkim kolumnama, posvećenima društvenim ulogama koje su u posljednjih deset godina na ovim prostorima odigrali likovi poput Emira Kusturice ili Radovana Karadžića. U onom drugom, književnom kazalištu dječaka Jergovića, na 89. stranici *Mame Leone*, nalazi se i ovaj odlomak: *Htio bih da dobro pogledaš tu fotografiju i da onda vidiš da ne sjedim u kartonskoj kutiji u kojoj su nekad bile kutije s keksima, nego sjedim u pravom autu. Ako vidiš da je auto, reci mi. Ako ne budeš vidio, morat ću uzeti lopaticu, zeca za spavanje i džemper za zimu i otići pješke. Kad bih ostao, morao bih zauvijek gledati u pod, nikada ništa ne govoriti i ne razlikovati glasove koji bi mi nešto rekli*. U kasnijem dramskom tekstu *Kažesh anđeo* od čitatelja se traži ista vrsta suradnje: Mašta. To jest, traži se ona anđelina koju zadivljeno i jasno vidimo u svim Jergovićevim proznim, dramskim, esejističkim i lirskim djelima. Bez obzira na medij u kojem joj se pridružujemo, ona donosi radost kazališne igre. ☒

Jergovićeve tematika običnog-kao-svetog postmodernoj će književnosti vratiti snažnu etičku dimenziju, a s njom i dubinu te koherentnost pripovijedanja

KRITIKA

pejzaže, ljude koje smo sretali, jela koja smo probali, obiteljske priče koje smo slušali... Takvi intimizirani, svakodnevni – bilo stvarni bilo izmišljeni – biljezi nečije-

bine, načini života, priče... ljudi koji obitavaju na prostorima sjeverne Italije, Tirola, Istre i Primorja, Trsta, venetskih obala, Furlanije. Zapravo, riječ je o prostorima

strukturno načelo daje ovoj knjizi karakter nezavršenoga djela čije je svako poglavlje moguće iznova dopisivati. Osim prisutnosti različitih glasova, pripovijedanje se ponegdje dodatno odmiče od prevladavajuće manje-više realistično utemeljene matrice i dobiva fantastično-bajkovite razmjere ili se pak približava formama legende i usmenoga kazivanja. S jedne strane, Magris time potvrđuje sposobnost onako profinjenog tekstualnog tkanja kakvo je pokazao u *Dunavu*, dok, s druge, njegov tekst mjestimično *pati* zbog nespretne uklopljenosti faktografskih podataka i maksimalno poetiziranih opisa ili pak nepotrebnog tumačenja nekih društveno-političkih prilika. Ovo posljednje osobito se odnosi na dijelove u kojima autor tumači povijesne prilike na području Istre ili pak ono što se devedesetih događalo u Hrvatskoj, očito smatrajući da bez takvih dodatnih objašnjenja njegov talijanski čitatelj – kojemu je bez sumnje ponajprije knjigu namijenio – neće uspjeti uloviti semantičku puninu teksta. Kako god bilo, riječ je o nepotrebnim i često banalnim objašnjenjima kojima se autor ni ne sluteći sapleo o ideološko/dnevnopolitičku mrežu kojoj je zapravo kroz cijelu knjigu nastojao umaknuti.

Male povijesti u groznici identiteta

Osim žanrovske mnogostrukosti i fragmentarnosti – kojima se na sintaktičkoj razini ponavlja ona različitost i posebnost opisanih mikro svjetova – za knjigu je karakteristična i usredotočenost na detalj, na svakodnevno, na male povijesti, rupe sira u kojima žive crvi Ginzburgova srednjovjekovnog mlinara. I dok se u *Dunavu* bavio velikom povijesti imperija i metropola, ponajprije onih bivše Austro-Ugarske, te velikom literarnom temom Mitteleurope, u *Mikrokozmi* Magris opisuje jedan pomalo zabachen kraj o kojemu nisu ispisane tolike stranice kulturoloških rasprava, povijesti mentaliteta, manje ili više utopijskih eseja. Otoci Lagune, gostionice Tirola, stolovi u kavani San Marco, staze Sneznika,

S onu stranu granica

Od jedne do druge točke privatne kartografije, od jednog do drugog kulturološkog signala, autor nastoji opisati svjetove malih veličina, svjetove koji ostaju s onu stranu nacija, velike povijesti i geopolitičke stvarnosti

Claudio Magris: *Mikrokozmi*, prevela s talijanskog Ljiljana Avirović, Durieux, Zagreb, 2000.

Katarina Luketić

“Neki čovjek se poduhvaća zadaće da opiše svijet. Godinama napučuje prostor slikama pokrajina, kraljevstava, planina, zaljeva, brodova, otoka, riba, boravišta, oruđa, zvijezda, konja i ljudi. Malo prije negoli umre, otkriva da taj strpljivo izrađeni labirint od crta riše sliku njegova lica.” Te riječi Jorgea Luisa Borgeasa Claudio Magris uzeo je kao moto svoje knjige *Mikrokozmi*; i doista upravo otkrivanje labirinta svakodnevnih slika, koji vjerodostojnije negoli išta drugo ocrtava odraz našega lika, vrlo dobro tumači Magrisovo spisateljsko lutanje mikrokozmi. Odnosno, tumači njegovu želju da se identitet prikaže ponajprije kao osobni te time neponovljivi koloplet znakova života, unutar čega prepoznajemo jezik, nacionalnu pripadnost ili povijesno-tradicijsku uvjetovanost, ali, prije svega, vlastiti svjetonazor, doživljaje, putovanja, knjige,

ga života okupiraju Magrisovo opažanje i na stanovit način čine narativnu osnovu ove knjige. Od jedne do druge točke privatne kartografije, od jednog do drugoga kulturološkog signala, autor zapravo nastoji opisati svjetove malih veličina, svjetove koji ostaju s onu stranu nacija, velike povijesti i geopolitičke stvarnosti. Kao i u prethodnim knjigama, osobito u vjerojatno najpoznatijem *Dunavu*, njega ponajprije zanimaju prostori granica i *rubni identiteti*, a ovoga puta to su povijest, sud-

koji uz nešto sjevernije gradove i pokrajine Srednje Europe čine mentalni topos Magrisova pisanja uopće.

Žanrovsko račvanje

Knjiga *Mikrokozmi* – kojoj je inače odmah po objavljivanju 1997. godine dodijeljena poznata talijanska nagrada za književnost *Strega* – podijeljena je u nekoliko poglavlja, od kojih su prvo i posljednja dva posvećeni mjestima u Trstu – kavani San Marco, središnjem Gradskog parku i obližnjoj crkvi, te onome što su ta mjesta tijekom godina memorirala. Unutar toga trščanskog okvira – koji u kompozicijskom smislu znači i zatvaranje kruga pripovijedanja/putovanja – slijede poglavlja o područjima Valcelline, Laguna, Sneznika, Tirola, Colline i Apertidita, odnosno Cresa, Lošinja i okolnih otoka nazvanih tako po imenu antičkog junaka, Medejina brata koji se utopio u tim vodama i od čijega su tijela nastali ti otoci. Pišući o područjima granica koja su tijekom godina stalno iznova prekrajana i definirana, najčešće u skladu s određenim političkim interesima, Magris isprepleće povijesne činjenice s izrazito poetiziranim dijelovima; vlastite doživljaje s pričama koje je čuo od drugih; sentimentalna zapažanja putnika s kritičkim pasazima o politici neke zemlje; analize pojedinih književnih djela s pomalo prirodoslovnim opisima... Takva mješavina autobiografskoga, putopisnoga, pripovjednoga, historiografskoga i gotovo novinsko-feljtonističkoga unutar jednoga teksta, odnosno žanrovsko račvanje kao

KRITIKA

svakom lektirnom kolu, novi nelektirni prijevod ili reizdanje nekog vrijednog djela iz domaće i svjetske književne produk-

moren i očajan svijet zahtijeva i očekuje neku vrstu spasa i pomoći, od kojega se očekuje nada ili ohrabrenje. Ta je duboka

Priče za djecu u izgnanstvu

U ovom je slučaju dječja književnost sretno trijumfirala nad Singerovom, najblaže rečeno, pogrešnom predrasudom da oni koji pišu za djecu nisu pravi pisci

Isaac Bashevis Singer: *Priče za djecu*, preveo Zlatko Crnković, Mozaik knjiga, Zagreb, 2000

Dubravka Zima

Sve više i više djece odrasta bez vjere u Boga, bez vjerovanja u nagradu i kaznu, u besmrtnost duše pa čak i bez vjere u vrijednost etike. Istinski pisac ne može ignorirati činjenicu da obitelj gubi svoju duhovnu osnovu, izjavio je Isaac Bashevis Singer primajući Nobelovu nagradu za književnost 1978. godine, i te njegove riječi besprijeekorno opisuju njegov primaran stvaralački poticaj u pisanju dječje književnosti, ali i književnosti za odrasle. Singer je za djecu napisao niz knjiga pripovijedaka, i to, kako čitamo u predgovoru ovom izdanju, na nagovor svoje američke urednice, a izbor njegovih priča za djecu objavljen je u novopokrenutoj – lektirnoj – biblioteci *Zlatna lađa* zagrebačkog nakladnika Mozaik knjige. Urednik biblioteke Davor Uskoković najavio je, međutim, kao poseban bonus u

cije za djecu. Singerove *Priče za djecu* tako su bonus prvog kola *Zlatne lađe*, u prijevodu i s iscrpnim predgovorom Zlatka Crnkovića.

Vjera u pisca

U svojem je spomenutom laureatskom govoru Singer jednostavno odredio svoj pripovjedački i životni stav i angažman – on vjeruje u pisca proroka, od kojeg za-

moralna odgovornost njegovog pripovjedačkog stava očita i u njegovu stvaralaštvu za djecu: premda nesumnjivo pomalo *starinske*, Singerove su priče u ovom izboru većinom posvećene velikim temama, poput sukoba Dobra i Zla, mitskih pripovjednih parabola o plemenitosti, poštenju, pravednosti i marljivosti, vrijednosti i nenadomjestivosti tradicije, ili pak tragičnoj sudbini židovskog naroda. Povrh svega, cjelokupno njegovo književno stvaralaštvo obilježava bezuvjetna vjera u moć riječi i pripovijedanja. Osjećajući u dobu u kojem je stvarao snažan pritisak i poticanje piščeva socijalnog angažmana, Singer je svojom pripovjedačkom radošću i romantičnom vjerom u moć riječi i snagu priče smjerno i tvrdoglavo odbacivao tu funkcionalnost književnosti. *Književnost su potrebne dobro smišljene i domišljate priče, a ne ustajale poruke*, ističe autor u svojevrsnom književnom esaju, odnosno autopoeitičkom pogovoru kojim završava ova zbirka, i te se svoje misli dosljedno držao u cjelokupnom svojem književnom stvaralaštvu, pa tako i u pripovijedanju za djecu. *Ne stidim se priznati da pripadam onima koji zamišljaju da je književnost sposobna stvoriti nove obzore i nove perspektive – filozofske, religijske, estetske pa čak i socijalne*, priznaje Singer i na tragu tog svojeg uvjerenja koncipira specifičan, poznat iz njegove ne-dječje književnosti, pripovjedni obzor u kojem se miješaju filozofska razmatranja, židovska na-

rodna i usmena književna tradicija, sjećanja i likovi iz vlastitog djetinjstva, prigušena duhovitost i prekrasna i nepomućena vjera u moć književnosti, čak u tolikoj mjeri da se usuđuje pretpostaviti da je zlo koje je prisutno u svijetu posljedica lošeg štiva u djetinjstvu.

Djetinjstvo

Korijeni te opsjednutosti pričom i pripovijedanjem bez sumnje se mogu naći u autorovu djetinjstvu. U nekoliko autobiografskih priča u zbirci otkrivamo pomalo košmarni svijet fantastičnih snova, mitskih i fantastičnih bića, autoriteta odraslih i fantastičnih maštanja, strahova i iracionalnosti, u kojem odrasta plaho i pomalo izgubljeno dijete, koje taj svijet oko sebe ne razumije posve, no koje ga pokušava objasniti onim sredstvima koje ima, a to je, najvećim dijelom, religijski odgoj, zatim židovska usmena pripovjedna tradicija i vlastite maštovite teorije koje se oslanjaju na napola shvaćene misli odraslih. No kad pročitamo ove priče, vidjet ćemo da se Singer obraća upravo tom djetetu, stidljivom, plašljivom i maštovitom, s bogatim i tajnim misaonim životom, djetetu koje je, kako on to slikovito naziva, u *izgnanstvu*. Stoga je razumljivo da, premda je vrijeme u kojem stvara književnost za djecu već emancipiralo socijalnu angažiranost, stidljivo otkrivalo tabuizirane teme u dječjoj književnosti i oblikovalo novu estetiku pustolovnosti i akcije, ništa od toga ne nalazimo u njegovim pričama. Velike svestremene a ne aktualne ili socijalne teme, svečana atmosfera pripovijedanja u kojoj se ono smatra vrijednim darom i nepodcjenjivanje misaonih i duhovnih potreba malog čitatelja, premda sve to zvuči nostalgичno i pomalo starinski, još je uspješna receptura za dobro štivo. Zapravo, sve one osobine koje krase Singera kao pripovjedača u

selo Miholašćica na Lošinju – među ostalim ta će mjesta biti predmetom njegova pisanja jer, kako je i sam potvrdio, “svaka točka može biti središte svijeta”. Unutar tih specifičnih mikrosredina Magris stalno uočava sve sitnije, pojedinačnije oznake identiteta nastojeći negirati teze o nacionalnom jedinstvu, etničkoj čistoći ili, u povijesti navodno utvrđenoj, neupitnosti nekih granica i prava na teritorij. Riječ je, zapravo, o želji da se izbjegne ona *groznica identiteta* koja je zahvaćala i zahvaća ove prostore, da se nadvlada *mentalna zabrana* prelaska preko granica i strah od onoga što će se zateći s druge strane. Stoga se, primjerice, kroz pripovijedanje o južnom Tirolu, gostionici u *Stube* hotelu i njezinim vlasnicima, kupovanju *Meisen* posuda i ostalim svakodnevnim a kulturološki važnim pojedinostima, provlači – bilo eksplicitno izrečena, bilo tonom nagoviještena – kritika povijesne zatvorenosti i isključivosti, gotovo ksenofobije ljudi koji tu žive. Jer, kako piše, “etnička čistoća, kao i svaka druga čistoća, rezultat je operacije oduzimanja i utoliko je stroža ukoliko je ova potonja radikalnija – istinska čistoća bila bi ništa, apsolutna ničtica kao rezultat totalne operacije oduzimanja”.

Nemogućnost persuzije i sakralizacija vremena

Osam takvih osuda nacionalnoga homogeniziranja i stvaranja *ekskluzivnih* zajedničkih identiteta, za *Mikrokozme* je osobito važna i ona religijsko-metafizički usmjerena semantička nit koja se provlači i kroz ostala njegova djela. Naime, u ovoj je knjizi ponovno prisutna tema persuzije koju je Magris preuzeo od goričkog filozofa Carla Michelstaedtlera iz njegove knjige *Persuzija i retorika*. Prema

objašnjenju Karla – lika iz Magrisova odličnog romana *Ono drugo more* (u nas prevedena 1991. također u Durieuxu) koji po mnogo čemu nalikuje spomenutom filozofu – “persuzija jest sadašnje posjedovanje vlastita života i vlastite osobe, sposobnost da se potpuno proživljava trenutak, a da ga ne žrtvujemo za nešto što treba doći ili čemu se nadamo da što prije stigne, uništavajući tako život u očekivanju da što prije prođe”. Ali, kako odmah dodaje, “civilizacija je povijest ljudi nesposobnih za život u persuziji, koji grade ogroman zid retorike, društvenu organizaciju znanja i djelovanja, da bi sami sebi zastrli pogled i spoznaju vlastite praznine”. Nemogućnost persuzije, tog potpunoga i predanog življenja trenutka, u *Mikrokozmi* se vezuje uz nemogućnost da se zbrise sav onaj ideološki, nacionalni i politički talog koji je u mnogome *zatrovao* našu percepciju, osobito percepciju Drugoga, susjednoga, onoga koji obitava s druge strane granice.

Na rubovima teme persuzije Magrisu se potkrala i određena ne-logičnost, odnosno svojevrsna isključivost, što uz spomenutu mjestimičnu stilsku nepovezanost i suvišnost tumačenja povijesnih fakata držim drugim nedostatkom ove knjige. Naime, premda u cjelini tema mikrokozma upućuje na *slavljenje* individualnih različitosti, u knjizi je iskazana stanovit sumnjičavost, pa čak i prezrivot prema slobodi individualnog izbora, toj, kako pisac kaže, *privatnoj podmuklosti*. Riječ je zapravo o svojevrsnom *antimodernizmu*, idealizaciji prošloga i sklonosti ka mitologizaciji te pomalo deklamativnoj razočaranosti zbog navodnog *bezakonja* današnjeg svijeta, zbog, kako piše, “psihološko-sentimentalnih jadanja sitnog ispraz-

nog ja” koja stoje “naspram objektivnog smisla za veličanstvenost i ogoljelost stvorenoga u baroku.” Spomenuto Magrisovo oduševljenje barokom i žal za gubitkom *apsolutnih vrijednosti* ujedno upućuju na težnju ka sakralizaciji vremena i povratku vjeri, naravno, ne vjeri u smislu religijskog obraćanja, već prije u smislu obnavljanja temeljnih vrijednosti ljudskog života, prije svega duhovne ravnoteže kao suprotnosti *bisteriji* novoga vremena. Zapravo, ne bi bilo promašeno tvrditi da Magrisova ideja mikrokozma kao svoj odraz uključuje i – kasnosrednjovjekovnu, kršćansku – ideju makrokozmosa, zrcaljenja, pomirljivog sklada između svijeta *iznad* i svijeta *oko* nas ili pak *svijeta u nama*.

Bez obzira na navedene mane – kompozicijsku neusklađenost i pomalo nostalgичni tradicionalizam – *Mikrokozmi* su u cjelini vrlo dobra knjiga koja se, među ostalim, pridružuje grupi vrijednih kulturološko-esejističkih zapisa unutar novije europske literarne produkcije. I to od poznatog esejja Milana Kundere *Tragedija Srednje Europe*, preko nama bližih autora Drage Jančara, Stanka Lasića ili Ivana Lovrenovića, do tradicije koja je dobrim dijelom nastala upravo pod utjecajem njegove knjige *Dunav*. Naime, bez obzira na različitost poetika, svima njima je zajedničko otkrivanje malih, skrivanih, *bastardnih* priča iz te – imperijalističkom retorikom kazano – *druge Europe*. Zajednička im je i svijest o *protočnosti* granica, prožimanju različitih kulturno-komunikacijskih kodova unutar istoga *državnog* prostora te – možda prije svega – nastojanje da nečija osobnost ne bude uvjetovana samo kategoričkim određenjima kao što su jezik, etničnost ili nacionalni identitet. ☒

kraćim formama za *odrasle* – eliptičnost, židovski folklor i legende, duhovitost i mudrost, misticizam i ironija – prepoznaju se i u ovoj, uvjetno rečeno, laganijoj formi, tek tematski prilagođene malim čitateljima, i uz specifičan, pomalo pokroviteljski ton pripovijedanja.

Moć pripovijedanja

Priče u zbirci organizirane su u nekoliko tematskih krugova; od priča o dobrim i zlim duhovima i njihovim međusobnim nadmetanjima i obračunima, o slavnim rabanima i zlim vješticama, zatim sjećanja iz djetinjstva u Varšavi i u selu u koje se obitelj sklonila nakon izbijanja rata, humoreski o Chelmu, gradu budala čiji su stanovnici neobično maštoviti u svojoj gluposti, pripovijedaka koje je autor slušao u svojem djetinjstvu, povijesno-pustolovnih priča o nesretnim židovskim sudbinama te pripovijedaka u kojima glavne uloge igraju životinje. Premda sadržajno toliko različite, svim je pripovijetkama zajednička spomenuta opsesija pripovijedanjem i pripovjedačima. Najilustrativnija je za tu opsesiju priča o pripovjedaču Naftaliju i njegovom konju Susu, u kojoj je strast i snaga pripovijedanja i književnosti himnično opjevana u sižeu o dječaku koji odrasta opsjednut pričama da bi i sam postao uspješan putujući pripovjedač i prodavač knjiga. *Danas živimo, a sutra će danas biti priča. Cijeli svijet, sav ljudski vijek, samo je jedna duga priča*, objašnjava malom Naftaliju mitski lik reb Zebulum, putujući prodavač knjiga, i u njegovim je riječima prepoznatli-

va dječaka ushićenost samog Singera, gotovo fizička potreba za književnošću i riječima. Jasno je da takav stav autor dijelom duguje i vlastitoj pripadnosti narodu Knjige, i da je njegova književnost velikim dijelom određena židovskom religijskom i književnom

Singer vjeruje u pisca proroka od kojeg zamazan i očajan svijet zahtijeva i očekuje neku vrstu spasa i pomoći

tradicijom, no spretno i uvjerljivo pripovijedanje i nostalgичna i duboko humanistička mudrost nesumnjivo govore mnogim jezicima – premda je, kako sam kaže, pisao o židovskim mudracima i židovskim demonima, jer je smatrao da nema književnosti bez korijenja, njegove su priče za djecu prevedene na mnoštvo jezika i njegova je dječja književnost svjetska u svim smislovima te riječi.

Singerovi visoki standardi pisca-proroka vidljivi su i u koncepciji ove knjige, koja osim priča sadrži autorovu uvodnu napomenu, autopoetološki i književno-kritički esej na kraju te opširan i informativan predgovor Zlatka Crnkovića. Zanimljiva je, primjerice, autorova opaska u uvodnoj napome-

ni, gdje Singer izražava svoje zadovoljstvo što knjiga nema ilustraciju, kao što nisu imale ni knjige u njegovom djetinjstvu, nego se svojim mladim čitateljima obraća samo riječima jer smatra da je *moć riječi najbolji medij za izvještavanje i zabavu malih čitatelja*, što proizlazi iz njegovog temeljnog uvjerenja da je književnost u stanju stvoriti bolji svijet. Hrvatsko je izdanje, međutim, opremljeno ilustracijama, što svakako svjedoči o uredničkoj nedoumici kako da poveže Singerovo romantično povjerenje u moć pripovijedanja da stvara vlastite slike i današnje dijete koje je naučeno da mu se sve vizualno predstavlja. No bez obzira na to ova je knjiga zaista vrijedno izdanje na hrvatskom prostoru koji kronično oskudijeva u prijevodnoj dječjoj književnosti, a pogotovo što predstavlja jednog nobelovca naziv koji u najmanju ruku implicira ozbiljnost i simbolički rečeno, književnu *težinu* – kao spretnog pripovjedača za djecu.

Priče nisu krub, kaže u njegovoj pripovijetki reb Zebulum, *bez njih se može*, na što mu mali Naftali, kroz čija usta nesumnjivo progovara sam autor, odgovara, *Ia ne bih mogao*. Sve su ove priče potvrda tog zaljubljeničkog poticaja pisanju, a takva i strastvena i nježna posveta moći književnosti ne zastarijeva, bez obzira na nostalgичnu i *starinsku* atmosferu ovih priča. Zato se sa zadovoljstvom može reći da je u ovom slučaju dječja književnost sretno trijumfirala nad Singerovom, najblaže rečeno, pogrešnom predrasudom da oni koji pišu za djecu nisu pravi pisci. ☒

impresum

zarež

dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja

adresa uredništva: **Hebrangova 21, Zagreb**

telefon: **4855-449, 4855-451**

fax: **4856-459**

e-mail: **zarež@zg.tel.hr**

web: **www.zarež.hr**

uredništvo prima: **radnim danom od 12 do 15 sati**

nakladnik: **Druga strana d.o.o.**

za nakladnika: **Boris Maruna**

poslovna direktorica: **Nataša Polgar**

glavna i odgovorna urednica: **Andrea Zlatar**

pomoćnice glavne urednice: **Katarina Luketić, Iva Pleše**

redaktor: **Boris Beck**

redakcijski kolegij:

Sandra Antolić, Tomislav Brlek, Grozdana Cvitan, Dean Duda, Nataša Govedić, Giga Gračan, Nataša Ilić,

Agata Juniku, Pavle Kalinić,

Branimira Lazarin, Jurica Pavičić, Dušanka Profeta,

Dina Puhovski, Srđan Rahelić, Sabina Sabolović,

David Šporer, Igor Štikl, Gioia-Ana Ulrich,

Davorka Vukov Colić

grafički urednik: **Željko Zorica**

lektor: **Kristian Lewis**

tajnica redakcije: **Lovorka Kozole**

priprema: **Romana Petrincec**

tisak: **Novi list, Rijeka, Zvonimirova 20a**

Tiskanje ovog broja omogućili su

Institut Otvoreno društvo Hrvatska

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske

zarež

Cijene oglasnog prostora

1/1 stranica	4500 kn
1/2 stranice	2500 kn
1/4 stranice	1600 kn
1/8 stranice	900 kn

PRETPLATNI LISTIĆ

izrezati i poslati na adresu:

zarež

dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja

10000 Zagreb, Hebrangova 21

Želim se pretplatiti na *zarež*:

6 mjeseci 120,00 kn s **popustom 100,00 kn**

12 mjeseci 240,00 kn s **popustom 200,00 kn**

Kulturne, znanstvene i obrazovne ustanove te studenti i učenici mogu koristiti popust:

6 mjeseci **85,00 kn**

12 mjeseci **170,00 kn**

Za Europu godišnja pretplata 100,00 DEM, za ostale kontinente 100,00 USD.

PODACI O NARUČITELJU

ime i prezime: _____

adresa: _____

telefon/fax: _____

vlastoručni potpis: _____

Uplate na žiro-račun kod Zagrebačke banke: 30101-601-741985. Kopiju uplatnice priložiti listiću i obavezno poslati na adresu redakcije.

AKT U PROSTORU

foto: E. Duparova

Filozofski fakultet u Rijeci Odsjek za likovne umjetnosti

Rad studenata 4. godine studija likovne umjetnosti, smjer slikarstvo
Voditelj: izv. prof. Marijan Pongrac

g a l e r i j a o . k .

27.4. - 4.5.2001.

MMC

Multimedijalni centar d.o.o.
Rijeka, Kružna 6 • tel/fax: +++385 51 215 063
e-mail: mmc@mmc.hr • <http://www.mmc.hr>

